

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Науковий журнал

2(30)'2025

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270)
- ISSN International Centre
- ORCID
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine)
- Index Copernicus International
- Academic Resource Index ResearchBib
- Polska Bibliografia Naukowa
- Google Scholar
- Центр досліджень соціальних комунікацій
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2025**

Філософські та методологічні проблеми права

2
(30)
2025

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2011 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-02449, рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 11 січня 2024 року № 26 • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 2 липня 2020 року № 886) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 25 листопада 2025 року (протокол № 24)

Filosofs'ki ta metodologični problemi prava

Редакційна колегія:

Костицький М. (головний редактор)	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Антіпова О.	кандидат філософських наук, старший дослідник, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Вознюк А.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Джура О.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Дротянко Л.	доктор філософських наук, професор, ДНП «Державний університет "Київський авіаційний інститут"», Україна
Кравець В.	кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кушакова-Костицька Н.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Мазур Т.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Меленко С.	доктор юридичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна
Полудьонна Н.	кандидат психологічних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Софінська І.	доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка», Україна
Співак М.	доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Токарська А.	доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка», Україна
Юсупов В.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Варга Ч.	доктор юридичних наук, професор, Католицький університет імені Петра Пажмані, Угорщина
Паства-Войцеховська Б.	доктор філософії, доцент, Гданський університет, Республіка Польща
Хомчинські П.	доктор філософії, доцент, Лодзинський університет, Республіка Польща

Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю, службову інформацію, та дотримання принципів академічної доброчесності несуть особисто автори

Філософські та методологічні проблеми права : наук. журн. / [редкол.: М. В. Костицький
Х0 (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. – № 2 (30). – 104 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@navs.edu.ua

philosophy.navs.edu.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LAW

Scientific magazine

2(30)'2025

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270)
- ISSN International Centre
- ORCID
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine)
- Index Copernicus International
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa
- Google Scholar
- Social Communications Research Center
- The Vernadsky National Library of Ukraine
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2025**

Philosophical and Methodological Problems of Law

2
(30)
2025

Filosofs'ki ta metodologični problemi prava

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2011 • Founder – National Academy of Internal Affairs • Media identifier in the Register of Media Entities R30-02449, Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting of 11 January 2024 No. 26 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 886, dated July 2nd, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 24, dated November 25th, 2025)

Editorial board:

Kostytskyi M. (Editor in Chief)	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Antipova O.	PhD in Philosophy, Senior Researcher, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Vozniuk A.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Dzhuzha O.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Drotianko L.	Doctor of Philosophy, Professor, State Non-Profit Enterprise «State University "Kyiv Aviation Institute"», Ukraine
Kravets V.	PhD in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kushakova-Kostytska N.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Mazur T.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Melenko S.	Doctor of Law, Professor, Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Ukraine
Poludonna N.	PhD in Psychology, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Sofinska I.	Doctor of Law, Professor, Lviv Polytechnic National University, Ukraine
Spivak M.	Doctor of Political Science, PhD in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Tokarska A.	Doctor of Law, Professor, Lviv Polytechnic National University, Ukraine
Yusupov V.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Varha Ch.	Doctor of Law, Professor, Peter Pažmani Catholic University, Hungary
Pastva-Voitsekhovska B.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Gdańsk, Republic of Poland
Khomchynski P.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Lodz, Republic of Poland

The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Philosophical and Methodological Problems of Law : scientific magazine / [editorial board: M. Kostytskyi (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2025. – No. 2 (30). – 104 p.

Editors office address:
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@navs.edu.ua

ЗМІСТ

ВОВК В., КРИСАК А. Теорія ігор і право	7
ВАНДЖУРАК Р. Морально-етична складова внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування	14
ЗУБКОВА Л., ГРИГОРЧУК О. Трансформація державної політики у сфері внутрішніх справ в умовах формування правової держави та громадянського суспільства в Україні	24
КРИВИЦЬКИЙ Ю. Методологічні підходи в структурі методології дослідження правової реформи	31
КОЛОМІЄЦЬ О. Національна безпека в контексті трансдисциплінарності	41
МЕЛЬНИК М. Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс	48
ПЕТРОВА Г., КУМЕДА Т. Універсалії у філософії та праві: світоглядні засади сучасної моделі прав людини	60
ОГАНОВ А. Особливості правового регулювання охорони культурної спадщини в постконфліктний період (на прикладі Сербії та Хорватії)	70

НАУКОВІ ШКОЛИ

АЛЕКСАНДРЕНКО О., ЖЕНУНТІЙ В. Особистий внесок професора В. П. Бахіна в підготовку криміналістичних наукових і науково-педагогічних кадрів	88
--	----

ОГЛЯД НАУКОВИХ ЗАХОДІВ

ГУСАР О., КУПІНА Л., КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА Н. Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України	97
<i>Огляд та рекомендації круглого столу «Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України» (м. Київ, 13 березня 2025 року), проведеного Інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України</i>	
ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ	101

CONTENT

VOVK V., KRYSAK A. Game Theory and Law	7
VANDZHURAK R. The Moral and Ethical Component of the Internal Conviction of Law Enforcement Subjects	14
ZUBKOVA L., HRYHORCHUK O. Transformation of State Policy in the Field of Internal Affairs in the Context of the Formation of a Rule of Law and Civil Society in Ukraine	24
KRYVYTSKYI Yu. Methodological Approaches in the Structure of the Methodology of Law Reform Research	31
KOLOMIETS O. National Security in the Context of Transdisciplinarity	41
MELNYK M. The Evolution of Academic Schools of Labor Law in Ukraine: Praxeological Discourse	48
PETROVA H., KUMEDA T. Universals in Philosophy and Law: Worldview Foundations of the Modern Model of Human Rights	60
OGANOV A. Features of Legal Regulation of the Protection of Cultural Heritage in the Post-Conflict Period (on the Example of Serbia and Croatia)	70

НАУКОВІ ШКОЛИ

ALEKSANDRENKO O., ZHENUNTII V. Professor V.P. Bakhin's Significant Personal Contribution to the Preparation of Forensic Science and Scientific-Pedagogical Personnel	88
--	----

ОГЛЯД НАУКОВИХ ЗАХОДІВ

HUSAR O., KUPINA L., KUSHAKOVA-KOSTYTYSKA N. Current Problems of Modernizing the Content of State Functions in the Conditions of Post-War Development of Ukraine	97
<i>Review and Recommendations of the Round Table "Current Problems of Modernization Content of State Functions in the Conditions of Post-War Development of Ukraine" (Kyiv, March 13, 2025), Held by the Institute of Law-Making and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine</i>	
NOTE FOR AUTHORS	101

DOI: 10.33270/02253002.1
УДК 340.12

ВОВК Вікторія*

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління і права імені Леоніда Юзькова м. Хмельницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>;

КРИСАК Андрій

асистент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління і права імені Леоніда Юзькова м. Хмельницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0867-9574>

Теорія ігор і право

Анотація. Статтю присвячено малодослідженим питанням застосування положень теорії ігор у праві. Гра (в широкому розумінні) онтологічно вкорінена в антропологічній реальності та є похідною культурного досвіду, який реалізовується у вигляді сукупності дій, свідомості й комунікації, виконує при цьому моделювальну функцію в соціальній реальності. Доведено, що в умовах сучасної міждисциплінарності цілком коректним для дослідження проблемних питань правової регуляції є запозичення досягнень з інших сфер наукового знання (дослідження права на основі основних положень теорії ігор у контексті логічного ланцюжка математика – економіка – право). Попри те, що проблема міждисциплінарних методів у праві на сучасному етапі є актуальною, в межах вітчизняного правознавства теорія ігор ще не набула широкого застосування. Теоретико-ігровий підхід є перспективним методом аналізу правовідносин, оскільки теорія ігор корисна юриспруденції як метод аналізу правовідносин, адже теоретико-ігровий підхід досліджує реальні конфліктні ситуації шляхом побудови моделей, а потім виявляє закономірності, у яких полягає її прогностична функція. За допомогою теорії ігор можна описати різноманітні ситуації в праві. Наразі в науковій спільноті немає єдиного розуміння того, як теорію ігор можна застосовувати в праві, а тому існує вкрай мало досліджень, присвячених пошуку сфер застосування теоретико-ігрового підходу. У цій статті акцентовано на таких іграх в праві, як кооперативні/некооперативні, з нульовою/ненульовою сумою. Висвітлено сутнісне наповнення основних структурних складників гри в праві (гравців – учасників правовідносин, стратегій – сукупності дозволених/недозволених дій, виграшу – кінцевого результату) та їх особливостей.

Ключові слова: право; теорія ігор; правовідносини; поведінка суб'єктів права; гравці; правовідносини; виграш; конвенція; конфлікт; кооперація; угода; договори; позивач; відповідач; позов; суспільний договір; раціональність.

Історія статті:

Отримано: 13.08.2025
Переглянуто: 17.09.2025
Прийнято: 09.10.2025

Рекомендоване посилання:

Вовк В., Крисак А. Теорія ігор і право. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 7–13.
DOI: 10.33270/02253002.1

*Відповідальний автор

Вступ

Право як сукупність загальнообов'язкових норм, поведінкових алгоритмів і поведінкових стратегій на практиці реалізується через дії та вчинки суб'єктів права, що найчастіше вибудовують свою взаємодію на основі зважених рішень, які ухвалюють для досягнення бажаного результату або задоволення інтересу. Право як регулятивний соціальний механізм покликане врегульовувати суспільні відносини, враховуючи інтереси всіх учасників цих відносин (що є логічним і зрозумілим в теорії, але важко реалізується на практиці). У повсякденному житті юриспруденція найчастіше має справу із зіткненням інтересів, що є підставою для виникнення конфліктів. Математична теорія пропонує науково обґрунтовану концепцію аналізу подібних ситуацій – теорію ігор, яка є прикладним розділом математики. Ідеї цієї теорії набули найбільшого поширення в економічній науці. Основне її завдання полягає в моделюванні поведінки суб'єктів, коли результат ухваленого рішення кожного залежить від рішень, ухвалених іншими суб'єктами. Ухвалення рішень пов'язане з наявністю конвенцій (домовленостей), прийнятих і зрозумілих усім учасникам; а також спроможністю суб'єктів до кооперації. У сучасних гуманітарних і когнітивних науках поняття конвенції і кооперації становлять лексичний каркас теорії ігор. Конвенція в такому контексті є домовленістю щодо конкретного коду, який зрозумілий комунікантам і який спроможний забезпечувати ефективну комунікацію та передання інформації. Кооперацію ж розуміють як консолідацію зусиль для досягнення бажаного результату.

Теорія ігор у сучасному розумінні сформувалася в контексті класичної філософії гри як онтологічної засади людської культури, але з акцентуванням на питаннях економічної ефективності. Свого часу Л. Вітгенштейн, аналізуючи багатогранний і складний феномен гри, зауважував, що гра онтологічно вкорінена в антропологічній реальності, гра є похідною від культурного досвіду, який здійснюється у вигляді складної цілісності дій, свідомості й комунікації, але при цьому гра виконує моделювальну роль у соціальній реальності (Vithenshtein). Тобто гра є одним зі способів формування соціальної реальності, що цілком відповідає традиційній концепції, у межах якої гра завжди передбачає обмеження простором, часом і правилами.

Теорія ігор досліджує як раціональні гравці ухвалюють рішення, намагаючись максимізувати власну вигоду за умови, що інші роблять те саме, і передбачає наявність трьох основних складників: гравців, індивідів, які ознайомлені з правилами; стратегії (сукупність дій, які здійснює гравець) і виграшу (прибутку).

Значний доробок у дослідженні ролі й значення теорії ігор у праві належить таким закордонним вченим: Д. Бейрд, Р. Гертнер,

Р. Пікер (1998), Т. Габріш (2025), З. Віткова (2025), А. Мартішова (2022), П. Волкер (2017). У вітчизняному суспільствознавстві представлені розробки теорії ігор працями Н. Черненко (2022), Г. Ліпські й О. Коваленко (2020), Л. Барановської (2022), Н. Слушної (2021), О. Тищенко і І. Соловйова (2021), Г. Коломієць (2020), В. Корнієнка, С. Денисюка, С. Шиян. Сьогодні у вітчизняному правознавстві небагато праць, які присвячено теорії ігор в праві: В. Зубар, А. Кіфак (2023), З. Юдін (2017).

Матеріали та методи

Статтю виконано в межах сучасної тенденції міждисциплінарності наукового знання через спробу застосування основних положень теорії ігор до права в контексті логічного ланцюжка математика – економіка – право. Спорідненість математики, економіки і права в нашому випадку визначається притаманною їм раціональністю, яку покладено в основу ухвалення рішень. Для розкриття заявленої теми використано теоретико-ігровий підхід як формалізацію взаємовідносин між учасниками правовідносин.

Мета цієї статті полягає в розкритті евристичного потенціалу теорії ігор для осмислення сутності правового регулювання, а також у можливості застосування моделей стратегічної взаємодії для аналізу правових процесів, поведінки сторін та ефективності правових норм

Результати й обговорення

Ухвалення рішення як об'єкт наукового вивчення було заактуалізовано в середині ХХ століття. Хоча перші теоретичні доробки щодо ухвалення рішень і розробки стратегій відомі європейській культурі ще з XVII століття, проте лише в 1928 році американський математик Джон фон Нейман (1953) опублікував статтю «Про теорії суспільних ігор». У цій статті вперше було застосовано поняття «теорія ігор», і сьогодні Джона фон Неймана вважають родоначальником і фундатором теорії ігор. Значний внесок у розроблення теорії ігор вніс Джон Неш, розширивши її шляхом врахування не лише конкуренції, а й кооперації, яка необхідна для досягнення загальної мети (кооперативні ігри) (Kornyliuk, 2015). На думку сучасного словацького правознавця Т. Габріша (2025), теорія ігор має математичну основу, створена для побудови економічних моделей, в наш час її широко застосовують у гуманітаристиці. Вже з цього зрозуміло, що теорія, яка пояснює виникнення конвенцій таким небіологічним, а радше раціональним шляхом, має свої корені в математиці й економіці. Цій проблематиці присвячено насамперед математичну теорію ігор. Теорія ігор – це наукова галузь, що вивчає та аналізує стратегічну раціональну поведінку окремих осіб та їхню взаємодію в (соціальному)

середовищі (Gábriš, 2025). З огляду на таке визначення теорії ігор, її основні положення можна застосовувати й до аналізу права (особливо позитивного) як нормативної системи. Це пояснюється тим, що право вибудовується на раціональних засадах і має своє соціальне призначення в здійсненні координації між суб'єктами права. Оскільки в праві широко представлені конфліктні ситуації, то, на думку Т. Маляренка (2009), ігри, які використовують для дослідження конфліктів, мають такі ознаки: 1) наявність певних правил, які утворюють кордони в поведінці учасників; 2) існування кількох альтернативних напрямів дій, які є доступними для кожного учасника, але кількість цих напрямів обмежена; 3) можливості оцінки учасниками наслідків кожного з можливих рішень, але завжди є певна невизначеність відносно результатів; 4) невизначеність, яка є наслідком того, що результати, отримані одним учасником, частково залежать від вибору, зробленого іншими, та визначаються не лише останнім рішенням, а й усією історією стратегічних взаємодій (Maliarenko, 2009, p. 163).

За використання евристичного потенціалу теорії ігор право можна розглядати як гру за зрозумілими правилами (в такому ракурсі зовсім по-іншому звучить максима: «Незнання законів не звільняє від відповідальності»). Кожний учасник правової взаємодії націлений на максимізацію власних вигод у межах встановлених норм. Заслуговує на увагу уточнення, зроблене Т. Габрішем (2025), про те, що під терміном «гра» в теорії ігор ми маємо на увазі будь-яку свідому та цілеспрямовану взаємодію індивіда зі своїм середовищем, метою якої є задоволення намірів цього індивіда. Залежно від інтересів гравця, теорія ігор розрізняє ігри на антагоністичні та неантагоністичні. В антагоністичних іграх йдеться про шкоду інтересам супротивника та виграш за його рахунок. У неантагоністичних іграх позитивна винагорода супротивника є незначущою для ухвалення рішень щодо власної стратегії, проте й тут можна поділяти ігри на кооперативні та некооперативні. У кооперативних іграх максимізується виграш обох гравців у разі їхньої співпраці, у некооперативних – незалежно від неї» (Gábriš, 2025).

З погляду теорії ігор, правові відносини є стратегічними іграми, складниками яких є:

а) гравці – учасники правових відносин (фізичні та юридичні особи, держава, громадяни, учасники судових процесів тощо); тобто ті суб'єкти, які безпосереднім чином залучені до гри, хоча можуть цього не знати (Yudin, 2017, p. 8). У контексті права спостерігають певні труднощі у визначенні гравців. Йдеться про те, що гравцями є суб'єкти, які мають на меті задоволення власних інтересів, що і призводить (в деяких випадках) до конфліктних ситуацій, які регулює право. Проте інтерес може бути

особистим (індивідуальним) і публічним. З цього погляду, логічно диференціювати гравців на таких, які захищають інтереси держави (держава, державні органи), і гравців приватної сфери, які відстоюють і задовольняють власні, індивідуальні інтереси;

б) стратегії – можливі дії (як дозволені, так і не дозволені наявними правовими положеннями: подати позов, укласти угоду, оскаржити рішення, мовчати тощо). Особливістю стратегій у праві є те, що правові норми лишають чималий простір для дій у межах власного розсуду. Через це стратегії, використовувані гравцями, можуть бути як явно вираженими й декларованими (наприклад, коли продавець декларує ціну на свій товар, що однозначно відображає бажану ним суму виграшу), так і прихованими (наприклад, коли ціна містить додаткові витрати, які не є предметом домовленостей між гравцями) (Yudin, 2017, p. 9). Важливим є також те, що теорія ігор не надає засобів для нормативних суджень, тобто не пропонує інструкцій, як слід ухвалювати рішення, а радше інструменти для розуміння того, що може (з певним ступенем ймовірності) статися, якщо ми виберемо той чи інший варіант (Gábriš, 2025). Обрані гравцями стратегії мають широкий діапазон соціальної прийнятності, і ця прийнятність не завжди детермінована правовими нормами. Проте залежно від кінцевого результату всі можливі стратегії можна оцінювати як легальні (правомірні) і нелегальні (протиправні);

в) виграші – результат реалізації стратегії (гроші, репутація, уникнення покарання, прецедент): з позицій виграшу, теорія ігор прагне забезпечити ситуацію win – win, тобто коли всі гравці виграють, погоджуючись на взаємні поступки. Ці взаємні поступки можуть відбуватись у різних формах, зокрема через взаємну послугу, яка не завжди є предметом торгу (Yudin, 2017, p. 11). Водночас виграші (платежі) мають кількісне вираження і є показниками ступеня досягнення цілей відповідного гравця (розміри виграшів визначають під час поєднання різних стратегій гравців) (Kolomiets, 2020, p. 204).

У теорії ігор запропоновано власну класифікацію ігор. У праві «працюють» такі ігри, як: кооперативні й некооперативні, ігри з нульовою і ненульовою сумою тощо. Саме таку класифікацію ігор щодо права розглядають у праці Д. Бейрда, Р. Гертнера, Р. Пікера (1998), де спочатку описують моделі теорії ігор, а потім до цих моделей підбирають правові ситуації. Автори праці демонструють, як інструменти теорії ігор можна застосовувати до аналізу правових інститутів, правозастосування та судових процесів. Право в контексті цієї праці трактується не як набір абстрактних правил, а як систему, в якій гравці (актори) діють відповідно до обраних стратегій в умовах асиметричної інформації та з огляду на виграші або правові стимули (Baird, Gertner, & Piker, 1998, p. 6).

У кооперативних іграх в праві акцент роблять на можливості коаліцій. А це означає, що гравці можуть об'єднуватися, укладати зобов'язальні договори і домовленості. Коаліція при цьому надає своїм учасникам багато варіантів користі. Право тут діє як інструмент довіри, який робить співпрацю раціональною. Сторони можуть укласти угоду, розподілити вигоди та поклатися на правові механізми її забезпечення. Прикладом такої гри може бути концепт природного суспільного договору. Відповідно до вчень новочасової філософсько-правової думки, людство на певному етапі свого розвитку, вийшовши з природного стану, ухвалює раціональне рішення про необхідність укладання суспільного договору як такої домовленості, яка передбачає, що рівні між собою індивіди, керуючись здоровим глуздом і раціональними підрахунками, приходять до висновку, що для них вигідніше відмовитися від застосування деяких своїх природних прав за умови взаємності на користь пошуку стабільного мирного стану, який буде для окремої особи більш вигідним. Зокрема, Т. Гоббс (2025) вважав, що люди як раціональні істоти спромоглися укласти такий договір, завдяки якому гарантувався вихід із природного стану і який містив двоєдину умову: а) індивіди добровільно і взаємно відмовилися від необмежених законами прав, які мали у природному стані та б) домовилися жити за встановленими законами. Дж. Лок (2020) стверджував, що суспільний договір укладається для того, щоб захистити природні права людей. Ж.-Ж. Руссо (2001) розглядав суспільний договір як засіб побудови легітимного і справедливого суспільного порядку, підтримуючи гіпотезу про те, що люди за природою є вільними й переслідують свої індивідуальні інтереси.

Некооперативні ігри в праві мають місце тоді, коли сторони відстоюють власні інтереси й ніхто не може змусити сторони дотримуватися домовленостей. У таких іграх стратегії поведінки гравців вибудовуються на очікуваннях і загрозах. Приклади таких ігор можна знайти в різних сферах права. У цивільному судовому процесі позивач і відповідач змагаються за виграв, обираючи власну стратегію, яка охоплює низку процесуальних дій (позов, заперечення, надання доказів своєї правоти). Часто в таких випадках стратегія кожного окремого гравця корегується і змінюється відповідно до дій іншого гравця. При цьому спрацьовує принцип Джона Неша, оскільки жодна сторона не має стимулу змінювати поведінку. Некооперативні ігри в праві – це клас моделей теорії ігор, в яких передбачено, що в процесі опрацювання рішень гравці не можуть діяти разом. Це означає, що заборонено угоди між гравцями, передання гравцями один одному ресурсів та інформації, утворення яких-небудь коаліцій тощо (Korniienko, Denysiuk, & Shyian). Отже, змагальність позивача й відповідача в

цивільному судовому процесі є специфічним способом моделювання та аналізу ситуацій. Ці ситуації є оптимальними рішеннями кожного гравця (позивача чи відповідача), які залежать від індивідуальних припущень (очікувань) про гру опонента. Кожний гравець намагається передбачити гру опонента, використовуючи власні знання правил гри й припускаючи, що опонент теж діє раціонально і намагається передбачити кроки свого опонента, щоб збільшити свій виграв. Такий вид ігор є тричленним за своєю структурою:

1. Список гравців: усі учасники судового процесу знають, хто є позивачем, відповідачем, третіми особами тощо.

2. Кожний гравець наділяється множиною стратегій. Наприклад, позивач відкликає/не відкликає позов, надає докази своєї правоти, очікує на закінчення судового розгляду справи тощо; позивач готовий задовольнити позовні вимоги або впевнений в їх несправедливості й продовжує відстоювати свою правоту, наводить контрдокази своєї правоти, очікує на закінчення судового розгляду справи.

3. Для кожного профілю стратегій є профіль вигравів гравців: позивач у разі виграву справи одержує задоволення позовних вимог (можливо, часткове), у разі програшу – нічого не одержує; відповідач після закінчення судового розгляду справи або буде змушений задовольнити позовні вимоги (можливо, частково), або звільняється від задоволення позовних вимог.

Висновки

На основі викладеного матеріалу та проведеного аналізу наукових джерел за темою можна прийти до висновку, що наукових праць у вітчизняному правознавстві, присвячених застосуванню теорії ігор у праві, наразі небагато. Водночас у межах наявних закордонних і вітчизняних досліджень прослідковується відсутність чіткої класифікації сфер, у яких теорія ігор може бути використана в юридичній науці. Це свідчить про потребу осмислення потенціалу теоретико-ігрового підходу для аналізу правових відносин, моделювання поведінки суб'єктів права та прогнозування наслідків правових рішень. Розвиток цього напрямку може сприяти формуванню нових міждисциплінарних методів дослідження права, що поєднують формальні моделі з гуманітарним розумінням правової реальності. Застосування теорії ігор для аналізу правових феноменів і ситуацій загалом відповідає сучасним тенденціям розвитку наукового знання, зокрема в частині трансдисциплінарності, а також є спробою подолання консерватизму, що притаманний правознавству.

References

- [1] Baird, D., Gertner, R., & Piker, R. (1998). *Game Theory and the Law*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- [2] Baranovska, L.V. (2022). *Game theory: a course of lectures*. Kyiv: I. Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/49092>
- [3] Chernenko, N. (2022). Game Theory in Personnel Management. *Tavria Scientific Bulletin*, 14, 58-66. DOI: 10.32782/2708-0366/2022.14.8
- [4] Gábriš, T. (2025). Convention as a Tool of Coordination: R.G. Millikan's Theory and Game Theory. *State and Law*, 1, 28-47. DOI: 10.24040/sap.2025.12.1.28-47
- [5] Hobbs, T. (2025). *Leviathan, or Matter, Form and Power of the Ecclesiastical and Civil State*. Kyiv: Folio.
- [6] Kolomiiets, H.B. (2020). Application of game theory in taxation as a sphere of coordination of public and private interests. *Bulletin of Khmelnytsky National University*, 4(3), 202-205. DOI: 10.31891/2307-5740-2020-284-4(3)-37
- [7] Korniienko, V.O., Denisiuk, S.H., & Shyian, A.A. *Theory of Cooperative Games*. Retrieved from <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12182/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%96%D0%B3%D0%BE%D1%80.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- [8] Kornyluk, R. (2015) *Mind player John Nash: what he left to the world*. Retrieved from <https://mathematics.in.ua/en/stories/item/121-hravets-rozumu-dzhon-nesh-shcho-vin-zalyshyv-svitovi>
- [9] Lipski, H.M., & Kovalenko, O.V. (2022). *Game theory in modern research: current state and prospects*. Odesa: Odessa National University.
- [10] Lok, Dzh. (2020). *Two Treatises on Government*. Kyiv: Our Format.
- [11] Maliarenko, T. (2009). Game Theory in Conflict Research. *Regional Education*, 4, 162-168.
- [12] Martišová, A. (2022). *Mezinárodní environmentalné dohody z perspektive teórie hier*. Mendelova Univerzita v Brno.
- [13] Russo, Zh.-Zh. (2001). *On the social contract, or the principles of political law*. Kyiv.
- [14] Slushna, N.V. (2021). Game and decision-making. *Computer games and multimedia as an innovative approach to communication: materials of the I All-Ukrainian Scientific and Technical Conference* (pp. 25-26). Odesa: ONAHT.
- [15] Tyshchenko, O.I., & Soloviov, I.M. (2021). *Modeling conflicts in game theory*. Dnipro: Prydnipro. un-t.
- [16] Vithenshtein, L. *Philosophical Studies*. Retrieved from <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/vitgen.html>
- [17] Vitková, Z. (2025). *Teória hier says that the trip is more beneficial, but fortunately, people are not cold-blooded rationalists, vraví vedkyňa*. Retrieved from <https://dennikn.sk/4900871/teoria-hier-hovori-ze-podraz-je-vyhodnejši-no-ludia-nastastie-nie-su-chladnokrvne-racionalni-vravi-vedkyna/>
- [18] Von Neumann, J. (1953). Theory of Social Games. *Kurt Gödel on Formalism and Intuitionism* (pp. 49-59). A.W. Tucker, R.D. Luce (Ed.). Princeton: Princeton University Press
- [19] Walker, P. (2017). *A Chronology of Game Theory*. Retrieved from <https://competitionandappropriation.econ.ucla.edu/wpcontent/uploads/sites/95/2017/08/HistoryGameTheory.pdf>
- [20] Yudin, Z.M. (2017). Game theory of the contract: some theoretical considerations. *Precarpathian Legal Bulletin*, 1(16), 8-13.
- [21] Zubar, V.M., & Kifak, A.O. (2023). Some aspects of the application of game theory in law. *Legal position*, 2(39), 211-214. DOI: 10.32782/2521-6473.2023-2.42

Список використаних джерел

- [1] Baird D., Gertner R., Piker R. *Game Theory and the Law*. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1998. 344 p.
- [2] Барановська Л. В. Теорія ігор : курс лекцій. Київ : КПІ ім. І. Сікорського, 2022. 245 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/49092>
- [3] Черненко Н. Теорія ігор в управлінні персоналом. *Таврійський науковий вісник*. 2022. № 14. С. 58–66. DOI: 10.32782/2708-0366/2022.14.8
- [4] Gábriš T. Konvencie ako nástroj koordinácie: Teória R. G. Millikanovej a teória hier. *Štát a právo*. 2025. No. 1. P. 28–47. DOI: 10.24040/sap.2025.12.1.28-47
- [5] Гоббс Т. Левиафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної. Київ : Фоліо, 2025. 656 с.

- [6] Коломієць Г. Б. Застосування теорії ігор в оподаткуванні як сфери узгодження суспільних і приватних інтересів. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 4 (3). С. 202–205. DOI: 10.31891/2307-5740-2020-284-4(3)-37
- [7] Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Шиян А. А. Теорія кооперативних ігор. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12182/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%96%D0%B3%D0%BE%D1%80.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- [8] Корнилюк Р. Гравець розуму Джон Неш: що він залишив світові. 2015. URL: <https://mathematics.in.ua/en/stories/item/121-hravets-rozumu-dzhon-nesh-shcho-vin-zalyshyv-svitovi>
- [9] Ліпські Г. М., Коваленко О. В. Теорія ігор у сучасних дослідженнях: сучасний стан і перспективи. Одеса : Одес. нац. ун-т, 2020. 310 с.
- [10] Лок Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш формат, 2020. 312 с.
- [11] Маляренко Т. Теорія ігор у дослідженні конфліктів. *Освіта регіону*. 2009. № 4. С. 162–168.
- [12] Martišová A. Mezinárodní environmentální dohody z perspektivy teorie hier. Mendelova Univerzita v Brně, 2022. 91 s.
- [13] Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ, 2001. 349 с.
- [14] Слушна Н. В. Гра і прийняття рішення. *Комп'ютерні ігри та мультимедіа як інноваційний підхід до комунікації* : матеріали І Всеукр. наук.-техн. конф. (Одеса, 25–26 берез. 2021 р.). Одеса : ОНАХТ, 2021. С. 25–26.
- [15] Тищенко О. І., Соловійов І. М. Моделювання конфліктів в теорії ігор. Дніпро : Придніпр. ун-т, 2021. 190 с.
- [16] Вітгенштейн Л. Філософські дослідження. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/vitgen.html>
- [17] Vitková Z. Teória hier hovorí, že podraz je výhodnejší, no ľudia našťastie nie sú chladnokrvne racionálni, vraví vedkyňa. 2025. URL: <https://dennikn.sk/4900871/teoria-hier-hovori-ze-podraz-je-vyhodnejši-no-ludia-nastastie-nie-su-chladnokrvne-racionalni-vravi-vedkyňa/>
- [18] Von Neumann J. Theory of Social Games. *Kurt Gödel on Formalism and Intuitionism* / ed. A. W. Tucker, R. D. Luce. Princeton : Princeton University Press, 1953. P. 49–59.
- [19] Walker P. A Chronology of Game Theory. 2017. URL: <https://competitionandaappropriation.econ.ucla.edu/wpcontent/uploads/sites/95/2017/08/HistoryGameTheory.pdf>
- [20] Юдін З. М. Ігрова теорія договору: деякі теоретичні міркування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). С. 8–13.
- [21] Зубар В. М., Кіфак А. О. Деякі аспекти застосування теорії гри в праві. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 211–214. DOI: 10.32782/2521-6473.2023-2.42

VOVK Viktoriia

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Khmelnytsky University of Management and Law Named after Leonid Yuzkov Khmelnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>;

KRYSAK Andriy

Assistant of the Department of Theory and History of State and Law of the Khmelnytsky University of Management and Law Named after Leonid Yuzkov Khmelnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0867-9574>

Game Theory and Law

Abstract. The article is devoted to the underexplored issue of applying the principles of game theory in law. It has been shown that there are currently few scholarly works in Ukrainian legal science devoted to the application of game theory in law. The context within which the stated topic is revealed is the recognition that play (in the broad sense) is ontologically rooted in anthropological reality and is derived from cultural experience, which manifests itself as a set of actions, consciousness, and communication, thereby performing a modeling function within social reality. It is argued that under the conditions of modern

interdisciplinarity, it is entirely appropriate to borrow achievements from other fields of scientific knowledge to study complex issues of legal regulation (in particular, to examine law through the main principles of game theory in the logical sequence mathematics – economics – law). Although the problem of interdisciplinary methods in law is currently relevant, within Ukrainian jurisprudence game theory has not yet found widespread application. It is emphasized that the game-theoretic approach represents a promising method for analyzing legal relations, as game theory is useful to jurisprudence as a method of examining legal interactions. The game-theoretic approach explores real conflict situations by constructing models and then identifying patterns that constitute its predictive function. With the help of game theory, it is possible to describe a variety of situations in law. At present, there is no unified understanding within the scientific community of how game theory can be applied in law; therefore, there is still a limited number of studies devoted to identifying potential areas for the application of the game-theoretic approach. This article focuses on such types of games in law as cooperative/non-cooperative and zero-sum/non-zero-sum games. Considerable attention is paid to revealing the essence of the main structural components of a legal game (players – participants in legal relations; strategies – sets of permitted and prohibited actions; payoff – the final outcome) and their specific features.

Keywords: law; game theory; legal relations; behavior of legal subjects; players; payoff; convention; conflict; cooperation; agreement; contracts; plaintiff; defendant; claim; social contract; rationality.

DOI: 10.33270/02253002.2
УДК 340.12

ВАНДЖУРАК Роман*

доктор філософії в галузі права, старший науковий співробітник відділу проблем публічного права Науково-дослідного інституту публічного права
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8474-2276>

Морально-етична складова внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування

Анотація. У статті здійснено філософсько-правовий аналіз морально-етичних компонентів внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування. Актуальність цієї наукової розвідки полягає в тому, що внутрішнє переконання є однією з найдискусійніших категорій правозастосовної діяльності, у межах якої тісно переплітаються юридичні норми та морально-етичні засади, і яку досі не досліджували з погляду моралі та етики на такому рівні. Метою статті було дослідити поняття внутрішнього переконання в морально-етичному контексті. За допомогою нормативно-ціннісного аналізу визначено важливі аспекти професійної етики, що стосуються внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування (передусім суддів під час ухвалення рішень) та їхньої моральної відповідальності за такі рішення, натомість застосування нормативно-порівняльного аналізу сприяло встановленню взаємозв'язку між інструментами морально-етичного та правового впливу на використання дискреційних повноважень. У межах проведеного дослідження морально-етичних аспектів внутрішнього переконання констатовано значущість чіткого розмежування морально-етичної та правової відповідальності за ухвалені на основі такого переконання рішення. У цьому процесі слід прагнути до «коеволюційної конвергенції», тобто гармонійного розвитку професійної етики суддівства та моральних цінностей суспільства, який можливо досягти за взаємодії судової влади з громадськістю через підвищення правової культури населення, а не шляхом пристосування першої до другого. Посилену увагу зосереджено на міжнародних документах, рекомендаціях і висновках, які регулюють принципи етичної поведінки суддів. Стаття має не лише теоретичну глибину, а й практичну значущість, позаяк повноцінне осягнення будь-якого явища стає можливим лише за умови його філософсько-правового аналізу, який дає змогу всебічно дослідити як окремі, так і загальні його складові.

Ключові слова: суддівський розсуд; внутрішнє переконання; дискреційні повноваження; суб'єкти правозастосування; мораль; етика.

Історія статті:

Отримано: 06.08.2025
Переглянуто: 11.09.2025
Прийнято: 21.10.2025

Рекомендоване посилання:

Ванджурак Р. Морально-етична складова внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 14–23. DOI: 10.33270/02253002.2

*Відповідальний автор

Вступ

Відповідно до чинного законодавства України (у цьому випадку йдеться про Кримінальний процесуальний кодекс України¹), суд має право оцінювати на підставі свого внутрішнього переконання надані йому докази на предмет їх допустимості, достовірності та достатності, а потім на основі цих доказів ухвалювати кінцеве рішення у справі, керуючись, знову ж таки, своїм внутрішнім переконанням.

Легалізована законом здатність суб'єктів правозастосування без чітко визначених меж застосовувати внутрішнє переконання під час ухвалення рішень рік за роком посилює недовіру й острах суспільства до судових і правоохоронних органів. Водночас такий процесуальний інструментарій провокує постійні дискусії в академічних колах і серед юристів-практиків. Особливої гостроти вони набувають, коли йдеться про зміст, механізм формування та вплив внутрішнього переконання на ухвалені суб'єктами правозастосування рішення. Основою для дискусій є багатозначність поняття «внутрішнє переконання», адже, з одного боку, переконанням можна назвати лише достатньо обґрунтовану позицію, здатну усунути сумніви щодо її правомірності, а з іншого – його «внутрішній» (а отже, суб'єктивний) характер здебільшого асоціюється із залежністю від людської волі, що створює значні ризики процесуального свавілля.

Свобода в ухваленні процесуальних рішень на основі внутрішнього переконання, безумовно, має свої морально-етичні компоненти, адже якщо правові норми є засобами концентрованого вираження волі державної влади, то моральне регулювання зорієнтоване на узгодження суб'єктивної поведінки з певними суспільними очікуваннями.

Однак, попри таку дискусійність і невизначеність поняття «внутрішнє переконання», науковий доробок за темою навряд чи можна назвати належно опрацьованим, передусім якщо йдеться про його морально-етичну складову.

Матеріали й методи

Брак ґрунтовних досліджень із порушеної проблематики становить значну прогалину в науці процесуального права, оскільки залишається недослідженим один із ключових складників внутрішнього переконання. Це дослідження має на меті здійснити поглиблений філософсько-правовий аналіз поняття «внутрішнє переконання» з акцентом на морально-етичній складовій.

У сучасних юридичних колах дедалі частіше розгортаються жваві обговорення змісту, процесу формування та впливу на судові рішення такого явища, як внутрішнє переконання судді. Основною

причиною цих дискусій є певна невизначеність і різноплановість поняття «внутрішнє переконання».

На думку І. Р. Серкевич та Ю. О. Лісіциної (2022), оцінювання доказів за внутрішнім переконанням має кілька аспектів, зокрема: юридичний, психологічний та моральний. Дослідники вважають, що під час розгляду справи судді оцінюють надані матеріали, керуючись власним переконанням, без законодавчих вказівок про перевагу окремих доказів, забезпечуючи неупередженість і відсутність зовнішнього тиску на їхнє рішення. Оцінювання доказів ґрунтується на об'єктивному та всебічному розгляді всієї сукупності й обставин справи загалом (Serkevych, & Lisitsyna, 2022).

Водночас Н. Л. Дроздович (2010) доводить, що внутрішнє переконання судді – це стан свідомості, що відображає результат суб'єктивної розумової діяльності особи в процесі судочинства, спрямованої на оцінювання доказів для достовірного встановлення фактичних обставин конкретної кримінальної справи, що є предметом доказування, результат якої втілюється в судовому рішенні.

В. В. Рожко (2016) переконує, що судовий розсуд – це зона психологічної свободи судді під час ухвалення рішення. Як категорія гносеологічна розсуд судді фактично не піддається кількісному та якісному аналізу. Не можна оцінити внутрішнє переконання судді як категорію «хорошу» чи «погану», адже воно є психологічною конструкцією, зумовленою індивідуальними характеристиками особистості судді, які не можна оцінити за допомогою чітко визначених нормативних критеріїв. Виокремлюють якісні та кількісні критерії. Це насамперед законність, обґрунтованість і справедливість ухваленого рішення. Тобто суддівський розсуд – це внутрішнє переконання судді, що набуло процесуальної форми (Rozhko, 2016). Зокрема, до таких «обмежувальних рамок» науковці пропонують віднести законодавче закріплення підпорядкованості наявним стандартам доказування процесу ухвалення рішень за внутрішнім переконанням (Sokaliuk, 2024).

Щодо морально-етичних стандартів поведінки суддів, А. М. Бірюкова та І. Д. Кондратова зазначають (2021), що їх доцільно визначати як систему універсальних норм, цінностей, правил і формул, що орієнтують суддів у виборі моделі поведінки за конкретних обставин, з огляду на особисті уявлення про мораль, етику судової діяльності, ідеали правосуддя та значущість професійного статусу судді в суспільстві.

Цілісних досліджень поняття «внутрішнє переконання» крізь призму морально-етичних стандартів його формування в досяжному науковому просторі віднайти не вдалося.

Дослідження актуальних питань професійно-етичної регламентації діяльності суб'єктів правозастосування (зокрема суддів під час ухвалення процесуальних рішень), а також їхньої моральної відповідальності за такі рішення здійснено на основі методу нормативно-ціннісного аналізу. Крім цього, було використано й метод нормативно-порівняльного аналізу під час вивчення

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

координаційних зв'язків між засобами морально-етичного та правового регулювання дискреційних повноважень задля подальшого вдосконалення реалізації таких засобів і підвищення їх дієвості в контексті забезпечення належного порядку у сфері суспільних відносин.

Результати й обговорення

Під час дослідження чинників і механізмів формування внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування за реалізації дискреційних повноважень важливо окремо зосередитися на аналізі морально-етичного аспекту його обумовленості. Це пояснюється двома ключовими особливостями. По-перше, моральна свідомість є значущим елементом системи світоглядних орієнтирів суб'єкта правозастосування, які впливають на характер і спрямованість формованого переконання. По-друге, саме через морально-етичні компоненти забезпечується узгодження індивідуальних особливостей останнього із суспільно важливими цінностями, нормами та очікуваннями.

У контексті зазначеного аналізу доцільно акцентувати на основних характерних рисах, які визначають відмінність морального способу регулювання суспільних правовідносин від правового.

У хронологічному аспекті перша має значно глибші корені, адже становлення моралі є коеволюційним (взаємним) процесом, тісно інтегрованим у загальну систему антропосоціогенезу. Влучно зазначили М. В. Костицький та Н. В. Кушак-Костицька (2021), що етичні імперативи та моральні закони мають універсальну дію незалежно від географічного розташування, типу уряду, політичної системи чи державного устрою.

Правове регулювання виникає і розвивається на пізньому етапі історії людства, який пов'язаний із формуванням і становленням державності (Topolevskiy, & Fedina, 2020). З цього історичного етапу соціальне регулювання відбувається у двох формах – моральній і правовій. Мораль ґрунтується на «законах доброї волі» без примусу, натомість право забезпечують сили державного впливу в тих випадках, коли моральні норми недостатньо ефективні (Vandzhurak, 2023).

Під час аналізу специфіки нормативних засад морального регулювання слід зауважити, що, на відміну від правових норм, які є засобом формальної фіксації волевиявлення законодавчої державної влади, моральні імперативи, що є неформалізованими, не мають чітко визначеного творця (Hryshchuk, 2019). Вони виникають як спонтанні зразки поведінки, спрямовані на обмеження свободи дій в обсязі, необхідному для забезпечення стабільної рівноваги в структурі соціальних взаємодій.

Коли йдеться про морально-етичні аспекти формування та реалізації права суб'єктів правозастосування ухвалювати дискреційні рішення на основі внутрішнього переконання, то найскладнішою проблемою є не так визначення самих морально-етичних «меж належності», як забезпе-

чення дієвих механізмів їх дотримання. Така складність пов'язана насамперед з «добровільністю» моральних норм і незастосовністю примусових санкцій з боку держави в разі їх порушення. Водночас, якщо правові норми призначено для регулювання відносин суб'єкта з державою, то моральні норми (маючи суто суспільне, а не державне походження) є критеріями прийнятності суб'єктивної поведінки певною соціальною спільнотою. Отже, зміст поняття «етика» можна інтерпретувати і як філософське вчення про генезу, розвиток й функціонування моралі загалом, і як систему морально-нормативних цінностей, звичаїв, традицій певного народу чи нації, і як деонтологічні критерії входження особи до певної фахової спільноти тощо.

Розмірковуючи про етичні принципи суддів, які відіграють важливу роль у формуванні внутрішнього переконання під час використання дискреційних повноважень, слід зазначити, що професійні стандарти в цій сфері відображають два ключі фактори. З одного боку, вони є відповіддю на суспільні очікування від служителів Феміди, а з іншого – охоплюють правила й норми, які природно сформувалися протягом тривалої практики цього професійного середовища.

Схвалені резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року Бангалорські принципи поведінки суддів¹ (покладені також в основу Кодексу суддівської етики, зокрема його нової редакції, затвердженої XX черговим З'їздом суддів України 18 вересня 2024 року²) задають низку стандартів (показників етичної належності), що поширюють свою дію як на професійну діяльність представників суддівської влади, так і на їхні стосунки з іншими уповноваженими суб'єктами та суспільством (зокрема й за межами безпосереднього виконання своїх службових обов'язків). І хоча згадані принципи охоплюють суддівську поведінку загалом, вони, безумовно, стосуються і базових етичних орієнтирів під час вироблення й ухвалення дискреційних рішень на основі внутрішнього переконання.

У преамбулі до цього документа зазначено, що такі етико-нормативні вимоги адресовано суддям для використання як інструкції, а також судовим органам — для використання як базових принципів регламентації поведінки суддів. Вони мають на меті сприяти глибшому усвідомленню та підтримці відправлення правосуддя з боку представників виконавчої та законодавчої гілок влади, правників і громадськості. Ці принципи передбачають, що судді у своїй поведінці підзвітні відповідним органам, які засновані для підтримання суддівських стандартів, що діють

¹ Бангалорські принципи поведінки суддів. Організація Об'єднаних Націй. 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67

² Кодекс суддівської етики. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/kodeks-suddivskoi-etiki>

об'єктивно та незалежно й мають на меті збільшення, а не зменшення значущості наявних правових норм і правил поведінки, встановлених для суддів.

Першим з них є принцип незалежності судових органів, що є передумовою забезпечення правопорядку й основною гарантією справедливого вирішення справи в суді. Тож суддя не просто повинен підтримувати, а й активно втілювати ідею незалежного правосуддя, як особисто, так і спільно з колегами, щоб захистити справедливість та неупередженість судової системи. Тобто цей принцип поширюється на морально-етичну оцінку діяльності кожного окремо взятого судді й функціонування суддівського корпусу загалом.

У контексті детальнішої реалізації окресленого принципу акцентовано на необхідності здійснення суддею своїх посадових обов'язків лише на основі аналізу обставин справи, відповідно до усвідомленого розуміння чинного законодавства. Водночас суддя повинен бути вільним від будь-якого зовнішнього впливу, переконання, тиску, погроз або втручання, як безпосереднього, так і опосередкованого, незалежно від джерела та мотивів. Крім того, суддя також зобов'язаний зберігати неупередженість як до соціуму загалом, так і до окремих учасників судового процесу. Тобто він має не тільки утримуватися від будь-яких зв'язків чи впливів, що суперечать його посадовим обов'язкам, зокрема з боку законодавчих і виконавчих органів, а й забезпечувати бездоганну та прозору поведінку для унеможливлення будь-яких підозр в його упередженості, навіть у стороннього спостерігача.

У сучасній фаховій літературі таке застереження ґрунтується на тому, що судді, як правило, здійснюють свою діяльність протягом тривалого проміжку часу і, як наслідок, з плином часу «обростають» вимушеними нейтральними чи дружніми стосунками з іншими частими учасниками судових засідань – прокурорами, адвокатами тощо. Такі стосунки треба обмежувати, бо якщо для працівників суду розмова судді з прокурором поза межами засідання є звичайним явищем, то для стороннього спостерігача вона може викликати сумнів у незалежності конкретно взятого судді (Vitiuk, 2019). Особливо гострою ця проблема є в тих судах, які функціонують у невеликих населених пунктах, оскільки з об'єктивних причин абсолютне виконання там цього припису є неможливим (оскільки немає сторонніх спостерігачів) (Vitiuk, 2019).

У названих принципах акцентовано, що коли рішення у справі суддя ухвалив одноособово, він є самостійною одиницею, не залежною від впливу колег. У цьому випадку суддя стає непохитним захисником гарантій, що забезпечують належне виконання суддівських обов'язків, у такий спосіб зміцнюючи як професійну чесність зокрема, так і ефективність правосуддя загалом. Зрештою, на суддів покладено безальтернативний обов'язок дотримуватися високих етичних норм заради зміцнення довіри суспільства до судової влади.

Отже, під час формування внутрішнього переконання щодо ухвалених дискреційних рішень судді, відповідно до принципу незалежності, повинні прагнути до найповнішого усунення будь-якого стороннього впливу на процес його формування, керуючись лише об'єктивним аналізом обставин справи, правових засад і норм закону.

Другий принцип – принцип об'єктивності, який є необхідною умовою для належного виконання суддею його процесуальних обов'язків. Це положення поширюється не лише на ухвалені суддею рішення, а й на всі процесуальні дії, що передують їх постановленню (включно з формуванням суддівського розсуду на основі внутрішнього переконання).

Відповідно до названого принципу, під час виконання своїх обов'язків суддя має бути вільним від будь-яких схильностей, упередженостей чи забобонів, адже поведінка судді, як під час судового засідання, так і за його межами, має сприяти підтриманню та підвищенню рівня довіри суспільства до судової гілки влади.

Такі застереження є надзвичайно важливими з огляду на те, що суддям загалом властиві вияви професійної деформації, як, наприклад, формування про обвинуваченого чи підозрюваного думки, відповідно до якої він стає винним ще задовго до ухвалення вироку про його винуватість (Vitiuk, 2019). Дієвим засобом протидії таким виявам суб'єктивної упередженості за формування внутрішнього переконання під час ухвалення процесуальних рішень є узгодженість дискреційних міркувань з перевіреними на предмет достовірності доказами та логіко-методологічними критеріями доказовості аргументації (Vandzhurak, 2025). У такому разі суддівське переконання ґрунтуватиметься не так на психологічній схильності до ухвалення певного рішення, як на підставах, що не залежать від суб'єктивн-вольових чинників.

Окрім того, суддя має утримуватися від будь-яких дій, що можуть стати підставою для неможливості його участі в судовому засіданні й ухвалення рішення за результатом розгляду справи. Ще до початку розгляду справи суддя повинен утримуватися від коментарів, що могли б, з огляду на розумну оцінку ситуації, якимось вплинути на перебіг справи чи піддати сумніву незаангажоване ведення процесу. Також він має утримуватися від публічних виступів чи будь-яких інших коментарів, позаяк це може перешкодити неупередженому розгляду справи.

Третій принцип – чесність і непідкупність, який вимагає від судді демонструвати бездоганну (навіть з погляду стороннього спостерігача) поведінку. Недостатньо просто здійснювати правосуддя – важливо робити це відкрито для суспільства, адже будь-яке перешкодження такій відкритості може породжувати сумніви в чесності судді.

Попри те, що четвертий принцип – дотримання етичних норм – здебільшого стосується процедурних моментів суддівської діяльності та низки прав і обов'язків судді, однак, деякі пункти

розглядуваного принципу стосуються і формування внутрішнього переконання в процесі суддівського розсуду.

Відповідно до п. 4.8 та 4.9 обговорюваних Бангалорських принципів, судді не повинні дозволяти членам своєї родини, соціальним чи іншим стосункам впливати на їхню діяльність (пов'язану зі здійсненням обов'язків судді й ухвалених ним судових рішень); судді не мають діяти чи дозволяти іншим діяти так, що можна було б це розцінити як неналежний вплив на здійснення їхніх повноважень.

Рівність як п'ятий принцип передбачає відсутність пріоритетного та диференційованого ставлення судді до сторін судового процесу. Ідеться про те, що суддя має усвідомлювати різноманітність суспільства, як-от: расову приналежність, колір шкіри, стать, релігію, національне походження, касту, непрацездатність, вік, сімейний стан, сексуальну орієнтацію, соціально-економічне становище та інші градації. Суддя не має словами чи поведінкою демонструвати прихильність (упередженість) до будь-кого з учасників процесу. Згідно із цим принципом, формуючи своє внутрішнє переконання щодо ухвалених процесуальних рішень, суддя повинен зважати у своїх дискреційних міркуваннях на засади рівності суб'єктності, що передбачає однакове дотримання прав і застосування закону до всіх сторін справи.

Шостим принципом, який є необхідною умовою для належного виконання суддею своїх обов'язків, заявлено компетентність і старанність. Окрім процедурних аспектів реалізації (підтримання порядку, етикету, виважене, гідне та ввічливе ставлення до учасників процесу тощо), принцип також передбачає, що суддя повинен вживати відповідних заходів для збереження та розширення своїх знань, удосконалення практичного досвіду й особистих якостей. Суддя має знати актуальну інформацію про зміни міжнародного законодавства, зокрема міжнародних конвенцій та інших нормативних актів, що регулюють сферу прав людини. На думку авторів Бангалорських принципів, так забезпечується необхідне підґрунтя для дотримання вимог про виконання суддею своїх обов'язків розумно, справедливо та достатньо ефективно (п. 6.5).

Загалом під час аналізу етичних стандартів суддівської діяльності як морально-ціннісних її критеріїв, можна дійти висновку, що вони є універсальними стійкими орієнтирами, уявленнями та переконаннями, які кристалізувалися із суспільної моралі в спеціалізоване професійне середовище. Вони «проростають» з індивідуальних уявлень особистості про суспільну мораль і цінність правосуддя та її духовного потенціалу до розвитку й самообмеження, поступово трансформуючись у систему цінностей, що набувають ознак правил для соціальної групи з особливим професійним статусом – суддів. Ці принципи створюють єдиний простір, у якому поведінка представників суддівської спільноти регулюється з огляду на історично сформовані переконання про сенс та ідеали

правосуддя, стимулюючи й мотивуючи суддів до вибору оптимальної моделі поведінки в конкретних обставинах і ситуаціях, у яких перебуває суддя (Biriukova, & Kondratova, 2021).

Аргументуючи потребу в морально-етичній стандартизації не лише суддівської поведінки (як професійної, так і особистої), а й насамперед свідомого підходу суддів до ухвалення ними відповідальних процесуальних рішень, суддя Дж. Б. Томас у своєму коментарі до Бангалорських принципів зазначив: «Ми – певна група в суспільстві. Ми – вибрані представники поважаної професії. Нам довірили щодня здійснювати значні повноваження. Це має неймовірний вплив на життя та долі людей, які постають перед нами. Громадяни не можуть бути впевненими, що одного дня вони чи їхня доля не залежатимуть від нашого рішення. Вони виступають проти зосередження таких повноважень у руках особи, чий порядність, професійність або особисті якості викликають сумніви. Тому для збереження єдності правової системи в її звичному вигляді необхідні етичні норми поведінки, що застосовують як у судових засіданнях, так і в повсякденному житті, й ці норми мають відповідати сформованим очікуванням» (Tatsii, 2014).

На основі розглянутих принципових засад розроблено український Кодекс суддівської етики, в преамбулі якого зазначено: «Керуючись Конституцією та законами України, Бангалорськими принципами поведінки суддів, схваленими резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року, та іншими міжнародними актами, які регламентують статус, права, обов'язки, відповідальність судді й роль судової влади в суспільстві, ураховуючи статтю 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з'їзд суддів України затверджує цей Кодекс суддівської етики, положення якого спрямовані на встановлення етичних стандартів, пов'язаних зі статусом судді».

Оскільки Бангалорські принципи та Кодекс суддівської етики містять переважно найзагальніші регулятивні положення, значно детальніший їх виклад і рекомендації щодо практичного застосування представлені у Висновку № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС)¹, підготовленому на підставі відповідей держав-членів на запитання опитувальної анкети.

У цьому документі КРЕС намагалася дати відповідь на такі запитання: а) які стандарти поведінки слід застосовувати до суддів; б) як стандарти поведінки мають бути сформульовані; в) що буде в разі притягнення суддів

¹ Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та безсторонності. *Консультативна рада європейських суддів*. 2002. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_3_2002.pdf.

до кримінальної, цивільної та дисциплінарної відповідальності.

Обґрунтовуючи принцип безсторонності, КРЕС у своєму висновку посилається на Основні принципи незалежності правосуддя, розроблені ООН 1985 року¹, ст. 2 яких передбачає, що «суди вирішують справи безсторонньо, на підставі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз або втручання, прямого чи опосередкованого, з боку будь-кого та з будь-якої причини». Відповідно до ст. 8 Висновку № 3, «судді повинні завжди поводитися так, щоб зберігати гідність своєї посади, а також безсторонність і незалежність судової влади».

КРЕС зауважує, що у своїй Рекомендації № R (94) 12 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів (Принцип I (2) (d)) Комітет міністрів Ради Європи² визначив, що «судді повинні мати необмежену свободу вирішувати справи безсторонньо, керуючись своїм сумлінням і тлумаченням фактів згідно із чинними правовими нормами». Проте в п. 20 Висновку № 3 зауважено, що «безсторонність визначається Європейським судом відповідно до суб'єктивного підходу, який бере до уваги особисте переконання або інтереси конкретного судді в певній ситуації, а також відповідно до об'єктивного підходу, що передбачає надання суддею гарантій, достатніх для усунення будь-якого правомірного сумніву у цьому відношенні».

Водночас, сповідуючи бажання дотриматися принципу безсторонності у своїй професійній діяльності, судді (як передбачено в п. 27 Висновку № 3) не повинні бути відірвані від суспільства, оскільки ефективність правосуддя безпосередньо залежить від відчуття суддями реальності, які їй не можуть втрачати. Утім судді як громадяни мають основоположні права та свободи, які захищені, зокрема, Європейською конвенцією з прав людини³ (свобода думки, релігійна свобода тощо). Тож очевидно, що вони можуть вільно здійснювати позапрофесійну діяльність на власний розсуд. Проте в п. 28 Висновку № 3 зауважено, що така діяльність може становити загрозу їхній неупередженості й іноді навіть незалежності. Тому суддям необхідно віднаходити розумний баланс між ступенем їх участі в житті суспільства й необхідністю бути

безсторонніми та незалежними під час виконання своїх функцій.

У цьому документі (Висновок № 3 КРЕС) виокремлено й ті серйозні проблеми, що пов'язані з участю суддів у політичній діяльності. Адже судді залишаються громадянами й мають право на реалізацію своїх політичних прав, які гарантовані всім громадянам. Проте, щоб гарантувати неупереджене судочинство й обґрунтовані громадські сподівання, суддям варто уникати відкритої політичної активності. Відповідно до встановлених норм, обов'язки судді не можна поєднувати з певними політичними посадами.

Згідно з п. 34 Висновку № 3 КРЕС, суддям має бути дозволено брати участь у деяких дискусіях, які стосуються національної політики у сфері судочинства. Необхідно, щоб із суддями можна було проводити консультації, а також щоб вони мали можливість брати активну участь у підготовці законодавства щодо їхнього статусу і функціонування судової системи.

Загалом КРЕС вважає, що, з одного боку, діяльність в іншій сфері дає суддям можливість розширити власний світогляд й усвідомити наявність проблем у суспільстві, що доповнюватиме знання, отримані суддями під час роботи в суді, натомість це спричиняє певні цілком відчутні ризики, що можна розглядати як суперечність з принципом розподілу влади та, зрештою, послабити суспільне сприйняття незалежності й безсторонності суддів.

Специфічний характер суддівської діяльності та необхідність збереження гідності посади й захисту суддів від усіляких видів тиску означає, що судді мають уникати конфлікту інтересів або перевищення службових повноважень. Суддям необхідно уникати будь-якої праці, яка може заважати належно виконувати суддівські обов'язки або призводити до їх виконання лише частково. Однак це обмеження не стосується викладацької, науково-дослідної, академічної, письменницької або творчої діяльності.

У сучасному світі спостерігають загальну тенденцію підвищення уваги медіа до судових справ, передусім у сфері кримінального права. Тож, з огляду на ті зв'язки, які можуть формуватися між суддями та пресою, є ризик вагомого журналістського впливу на суддівську діяльність (зокрема пов'язану з реалізацією дискреційних повноважень). У зв'язку з цим КРЕС у Висновку № 1 (2001)⁴ акцентувала на важливості свободи медіа, водночас зазначивши про необхідність захисту судового процесу від надмірного стороннього впливу. Відповідно, судді повинні демонструвати обережність у своїх відносинах з медіа та бути здатними підтримувати

¹ Основні принципи незалежності судових органів ООН : міжнар. док. від 13 груд. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text

² Рекомендація № R (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» : міжнар. док. від 13 жовт. 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

⁴ Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів : міжнар. док. від 1 січ. 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52#Text

свою незалежність і безсторонність, уникаючи будь-якої можливості використання відносин із журналістами й надання безпідставних коментарів щодо справ, які вони розглядають. Тому, попри безумовне право громадськості на отримання інформації, що впливає зі ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, судді все-таки мають утримуватися від коментарів з приводу справ, що є в їхньому провадженні. КРЕС вважає доцільнішим у судах призначати суддю, відповідального за спілкування з медіа або пресекретаря для інформування з питань, які цікавлять громадськість.

У вже згадуваному Висновку № 3 КРЕС зауважено про те, що чинні в сучасних країнах кодекси професійної поведінки спричиняють низку проблем, пов'язаних з повнотою та несуперечливістю нормативного регулювання. Наприклад, може скластися хибне враження, ніби все дозволено, що прямо не заборонено. Часто такі правила спрощують реальність і створюють ілюзію незмінності норм поведінки, хоча насправді вони постійно змінюються. Тому КРЕС пропонує розробляти «перелік стандартів професійної поведінки», а не кодекс (п. 46).

З погляду КРЕС, для належного забезпечення незалежності суддів будь-який звід правил етичної поведінки має ґрунтуватися на двох головних фундаментальних принципах. По-перше, в цьому переліку має йтися про базові засади професійної поведінки, де буде визнано, що неможливо скласти повний список наперед визначених видів поведінки, які заборонено здійснювати; такі принципи повинні стати інструментом саморегулювання для суддів, тобто визначати загальні правила, які спрямовують їхню діяльність. По-друге, принципи професійної поведінки складають самі судді. Ці принципи мають бути інструментами саморегулювання і формуватися безпосередньо в судовій системі (Kerniakevych-Tanasiichuk, & Shynkaruk, 2023).

За призначенням міжнародні стандарти суддівської етики та професійної поведінки, з одного боку, містять рекомендації, що прямо адресовано суддям, які мають дотримуватися цих рекомендацій через повагу до суддівської професії. З іншого боку – накладають обов'язки на державу щодо їх інкорпорації в національну правову систему, зокрема, шляхом упровадження в національне законодавство, систему спеціальної підготовки суддів і підвищення їхньої кваліфікації тощо (Tatsii, 2014).

У сучасних наукових дослідженнях етичних аспектів судочинства увагу зосереджено на проблематиці, пов'язаній з впливом стандартів суддівської етики на дискреційне ухвалення судових рішень (Kerniakevych-Tanasiichuk, & Shynkaruk, 2023). З огляду на те що судові рішення – це процесуальний інститут і водночас особливий соціально-правовий феномен, який уособлює певні базові характеристики відповідного суспільства та є правовим засобом виконання судом його основного соціального

призначення (його соціальних завдань) (Fazykosh et al., 2016), цілком очевидно, що процес ухвалення судового рішення має бути регламентований не лише нормами процесуального законодавства, а й, з огляду на соціальне значення судового рішення, украй важливим є дотримання правил судової етики в разі його ухвалення (Kerniakevych-Tanasiichuk, & Shynkaruk, 2023).

Отже, формування внутрішнього переконання судді під час ухвалення дискреційних процесуальних рішень є результатом комплексної взаємодії факторів, які визначають цей процес.

По-перше, це ґносеологічні та правові межі, у яких здійснюють судочинство, адже «встановити істину і постановити справді справедливе рішення – основний обов'язок судді й водночас найважче завдання» (Tykhanskyi, & Berestova, 2021). Оскільки більшість рішень суду визнає справедливою лише одна сторона, яка виграла процес, натомість інша сторона спору здебільшого не вважатиме це рішення справедливим (Lotysh, 2024). Тому серед основних критеріїв визначення справедливості рішення є його обґрунтованість, тобто відповідність висновків, покладених в основу рішення суду фактичним обставинам справи, які підтверджено в процесі розгляду справи (Blihar, 2018).

По-друге, формування судового рішення регламентовано стандартами й правилами суддівської професійної етики, які визначено не на законодавчому рівні. Вони є засобами корпоративної саморегуляції всередині системи судочинства. Адже, відповідно до п. 48 Висновку № 3 КРЕС, принципи професійної поведінки повинні складати самі судді; вони мають бути інструментами саморегулювання, що виникають у судовій системі й дають можливість судовій владі отримати легітимізацію, діючи в межах загальноприйнятих стандартів етики.

По-третє, з огляду на соціорегулятивну функцію судової влади, її рішення не можуть бути безвідносними до морально-ціннісних орієнтирів суспільства, які воно генерує незалежно від держави, адже судді не позбавлені свободи у визначенні основ етичної регламентації власної діяльності й часто абстрагуються у своїй діяльності від суспільних очікувань (Lytvynenko, 2025).

Тож, розмірковуючи над проблемою взаємоузгодження професійно-етичних і суспільно-моральних основ ухвалення судових рішень, слід зважати на те, що мірою функціональної відкритості системи судочинства щодо ширшого системного контексту суспільних відносин досягатиметься ефект «коеволюційної конвергенції»¹ згадуваних

¹ Коеволюційна конвергенція – це самостійна поява схожих рис у різних групах організмів, які не є близькими родичами, але мешкають у схожих середовищах і адаптуються до них. Наприклад, крила у птахів і кажанів, які розвинулися окремо, але слугують для однієї мети – польоту, демонструють конвергентну еволюцію, зумовлену необхідністю літати.

етико-моральних основ. Така відкритість передбачає постійне збільшення масштабів комунікації між судовою системою та громадськістю, за якої внутрішнє переконання судді у справедливості ухваленого ним рішення ставатиме дедалі менш дисонансним у порівнянні із суспільними очікуваннями щодо нього. Це можна досягнути, враховуючи громадську думку (але не в спосіб «підлаштування» під неї), а шляхом забезпечення в процесі такої взаємодії підвищення рівня правової культури населення.

Висновки

Під час розгляду морально-етичних аспектів внутрішнього переконання важливо чітко розмежовувати морально-етичну й правову відповідальність за ухвалені на основі такого переконання рішення. У цьому процесі слід прагнути до «коеволюційної конвергенції», тобто гармонійного розвитку професійної етики суддівства й моральних цінностей суспільства. Такий розвиток можливий завдяки взаємодії судової влади з громадськістю через підвищення рівня правової культури населення, а не шляхом пристосування першого до другого.

References

- [1] Biriukova, A.M., & Kondratova, I.D. (2021). Ethical standards of judge's activity: concept and role. *Current problems of state and law*, 91, 21-29. DOI: 10.32837/apdp.v0i91.3226
- [2] Blihar, V.S. (Eds.). (2018). *Professional ethics of a lawyer: educational and methodological manual (in diagrams)*. Lviv: Aral.
- [3] Drozdovych, N.L. (2010). The judge's internal conviction as an element of the principle of free assessment of evidence. *Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 250-258.
- [4] Fazykosh, H.V., Bakhariev, H.M., & Stefaniv, N.S. (et al.). (2016). *Manual for writing court decisions in civil and criminal proceedings*. Kyiv: Vaite.
- [5] Hryshchuk, O.V. (2019). *Philosophy of Constitutional Values*. Kyiv: VAITE.
- [6] Kernaiekych-Tanasiichuk, Yu.V., & Shynkaruk, Ya.I. (2023). Ethical standards of judicial decision-making. *Legal scientific electronic journal*, 6, 584-586. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-6/135
- [7] Kostytskiy, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2021). Integrity and unity in the ontology of the laws of being and society. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 8-21. DOI: 10.33270/02212101.8
- [8] Lotysh, T.V. (2024). Motivation of judicial decisions as an element of the right to a fair trial in criminal proceedings. *Candidate's thesis*. Ostroh. Retrieved from <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9382>
- [9] Lytvynenko, V.O. (2025). National and European standards of judicial independence. *Bachelor's thesis*. Sumy. Retrieved from <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/99210>
- [10] Rozhko, V.V. (2016). Support for judicial discretion. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series "Legal Sciences"*, 837, 314-320.
- [11] Serkevych, I.R., & Lisitsyna, Yu.O. (2022). Psychological features of a judge's internal conviction. *Bulletin of the Lviv University of Trade and Economics. Series "Legal Sciences"*, 11, 51-57. DOI: 110.36477/2616-7611-2022-11-08
- [12] Sokaliuk, V.P. (2024). Existing standards of proof and the judge's internal conviction when making decisions on the case. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 1, 182-189. DOI: 10.32850/sulj.2024.1.29
- [13] Tatsii, L. (2014). Ethics of a judge and the peculiarities of its normative regulation. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1(76), 75-85.
- [14] Topolevskyi, R.B., & Fedina, N.V. (2020). *Theory of State and Law*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [15] Tykhanskyi, O.B., & Berestova, I.E. (2021). *Dispute resolution with the participation of a judge*. Kyiv: Academician F.G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [16] Vandzhurak, R. (2023). *The influence of ancient Greek philosophy of law on modern Ukrainian jurisprudence*. Kyiv: Vistka.
- [17] Vandzhurak, R.V. (2025). Logical and methodological foundations of the discretion of law enforcement subjects. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 897-906. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.150
- [18] Vitiuk, H. (2019). Ethical foundations of judicial activity and features of their international legal regulation. *Entrepreneurship, economy and law*, 6, 331-336. DOI: 10.32849/2663-5313/2019.6.62

Список використаних джерел

- [1] Бірюкова А. М., Кондратова І. Д. Етичні стандарти діяльності судді: поняття та роль. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 91. С. 21–29. DOI: 10.32837/apdp.v0i91.3226
 - [2] Професійна етика юриста : навч.-метод. посіб. / за наук. ред. В. С. Бліхара. Львів : Арал, 2018. 108 с.
 - [3] Дроздович Н. Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 250–258.
 - [4] Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві / [Н. В. Фазикош, Н. М. Бахарев, Н. С. Стефанів та ін.]. Київ : Ваіте, 2016. 206 с.
 - [5] Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей. Київ : ВАІТЕ, 2019. 416 с.
 - [6] Кернякевич-Танасійчук Ю. В., Шинкарук Я. І. Етичні стандарти прийняття судових рішень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 584–586. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-6/135
 - [7] Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 8–21. DOI: 10.33270/02212101.8
 - [8] Лотиш Т. В. Вмотивованість судових рішень як елемент права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Острог, 2024. 225 с. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9382>
 - [9] Литвиненко В. О. Національні та європейські стандарти незалежності суддівської діяльності : робота ... бакалавра : 293. Суми, 2025. 77 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/99210>
 - [10] Рожко В. В. Опора судового розсуду. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 837. С. 314–320.
 - [11] Серкевич І. Р., Лісіцина Ю. О. Психологічні особливості внутрішнього переконання судді. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2022. № 11. С. 51–57. DOI: 110.36477/2616-7611-2022-11-08
 - [12] Сокалюк В. П. Існуючі стандарти доказування та внутрішнє переконання судді при ухваленні рішень по справі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1. С. 182–189. DOI: 10.32850/sulj.2024.1.29
 - [13] Тацій Л. Етика судді та особливості її нормативної регламентації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 75–85.
 - [14] Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
 - [15] Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді : наук.-практ. комент. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 91 с.
 - [16] Ванджурак Р. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію : монографія. Київ : Вістка, 2023. 248 с.
 - [17] Ванджурак Р. В. Логіко-методологічні основи розсуду суб'єктів правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 1. С. 897–906. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.150
 - [18] Вітюк Г. Етичні основи суддівської діяльності та особливості їх міжнародно-правової регламентації. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 331–336. DOI: 10.32849/2663-5313/2019.6.62
-

VANDZHURAK Roman

Doctor of Philosophy in Law, Senior Researcher of the Department of Public Law
Problems of the Research Institute of Public Law

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8474-2276>

The Moral and Ethical Component of the Internal Conviction of Law Enforcement Subjects

Abstract. The article presents a philosophical and legal analysis of the moral and ethical components of the internal convictions of law enforcement subjects. The relevance of this scientific investigation lies in the fact that internal conviction is one of the most debatable categories of law enforcement activity, where legal norms and moral and ethical principles are closely intertwined, but has not yet been studied at this level from the perspective of morality and ethics. In an effort to compensate for the existing deficit in scientific work, the author set the goal of exploring the concept of internal conviction in a moral and ethical context. Using normative-value analysis, important aspects of professional ethics were identified that relate to the internal beliefs of law enforcement entities (especially judges when making decisions) and their moral responsibility for such decisions, while the application of normative comparative analysis helped to establish the relationship between the instruments of moral, ethical and legal influence on the use of discretionary powers. As a result of the research, the conclusion was drawn that when considering the moral and ethical aspects of internal convictions, it is important to clearly separate moral and ethical and legal responsibility for decisions made on the basis of such convictions; in this process, one should strive for "coevolutionary convergence", that is, the harmonious development of professional ethics of the judiciary and the moral values of society, which is possible through the interaction of the judiciary with the public, however, in a way that improves the legal culture of the population, and not by adapting the former to the latter. The study focused on international documents, recommendations, and conclusions that regulate the principles of ethical behavior of judges. The article is distinguished not only by its theoretical depth, but also by its practical significance, since a full understanding of any phenomenon becomes possible only under the condition of its philosophical and legal analysis, which allows for a comprehensive investigation of both its individual and general components.

Keywords: judicial discretion; internal conviction; discretionary powers; law enforcement subjects; morality; ethics.

DOI: 10.33270/02253002.3

УДК 340.12

ЗУБКОВА Любов*

кандидат юридичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник секретаріату Вченої ради Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-912X>;

ГРИГОРЧУК Олена

науковий співробітник секретаріату Вченої ради Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2437-8693>

Трансформація державної політики у сфері внутрішніх справ в умовах формування правової держави та громадянського суспільства в Україні

Анотація. Здійснено комплексний аналіз трансформації державної політики у сфері внутрішніх справ України в умовах поступового становлення правової держави, євроінтеграційних прагнень та активізації громадянського суспільства. Висвітлено ключові тенденції інституційного та нормативного оновлення, що охоплюють реформу правоохоронних органів, створення Національної поліції як сервісної служби нового типу, демілітаризацію структури Міністерства внутрішніх справ, удосконалення системи підготовки кадрів і впровадження сучасних стандартів професійної етики. Увагу зосереджено на концепції партнерської взаємодії поліції та громади («Community Policing»), яка передбачає налагодження довірливого діалогу між населенням і правоохоронними органами, залучення громадян до процесів забезпечення публічної безпеки, а також запровадження прозорих механізмів громадського контролю. Проаналізовано досягнення та обмеження реалізації реформ, зокрема проблеми їх формалізованого впровадження, низького рівня суспільної довіри, кадрового дефіциту, фрагментарності нормативного регулювання та збереження елементів авторитарної управлінської культури в окремих підрозділах. У дослідженні також схарактеризовано вплив воєнного стану на функціонування системи внутрішніх справ, зокрема розширення функціонального навантаження органів правопорядку в контексті гібридних загроз і збройної агресії. Розглянуто нові сфери діяльності, серед яких: документування воєнних злочинів, забезпечення правопорядку на деокупованих територіях, участь в евакуації населення, координація дій у надзвичайних ситуаціях, взаємодія з військовими структурами та міжнародними партнерами. На основі системного аналізу наукових джерел, правових актів і практики реформування обґрунтовано необхідність подальшої демократизації та інституційної модернізації системи внутрішніх справ. Підсумовано, що ефективне функціонування правоохоронної системи в постконфліктний період має ґрунтуватися на принципах верховенства права, підзвітності, відкритості, професійної автономії та стійкої взаємодії з громадянським суспільством, що є запорукою безпеки, соціальної стабільності й довіри громадян до державних інституцій.

Ключові слова: державна політика; внутрішні справи; правова держава; громадянське суспільство; Національна поліція; демократизація; реформа правоохоронних органів; війна; публічна безпека.

Історія статті:

Отримано: 05.08.2025

Переглянуто: 11.09.2025

Прийнято: 20.10.2025

Рекомендоване посилання:

Зубкова Л., Григорчук О. Трансформація державної політики у сфері внутрішніх справ в умовах формування правової держави та громадянського суспільства в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 24–30. DOI: 10.33270/02253002.3

*Відповідальний автор

© Зубкова Л., Григорчук О., 2025

Вступ

Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства зумовлює потребу глибоких системних змін у сфері внутрішніх справ, яка є важливим інструментом забезпечення правопорядку, законності та безпеки. Трансформація державної політики в цій сфері є не лише інституційною або нормативною перебудовою, а й відображенням загального курсу держави на демократизацію, гуманізацію владних функцій, утвердження верховенства права, забезпечення прав і свобод людини.

Після Революції Гідності 2014 року вектор реформ у сфері внутрішніх справ набув нової інтенсивності, що позначилося на оновленні структури Міністерства внутрішніх справ, створенні нових органів (зокрема Національної поліції), реформуванні Державної прикордонної служби, ДСНС, Нацгвардії та впровадженні механізмів цивільного контролю. Проте реформа виявила низку суперечностей: повільність упровадження окремих ініціатив, недостатній рівень підзвітності та прозорості, слабка інтеграція принципів доброчесності й етичних стандартів у діяльність органів внутрішніх справ.

Водночас сучасні виклики – війна, гібридні загрози, внутрішня дестабілізація – вимагають переосмислення функціонального призначення системи внутрішніх справ, її ролі в забезпеченні не тільки публічної безпеки, а й стабільності правової системи, недопущення авторитарних практик та утвердження суспільної довіри до правоохоронних органів.

Метою цієї статті є аналіз трансформації державної політики у сфері внутрішніх справ в умовах становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні, виявлення основних напрямів, досягнень і проблем у цій сфері, а також обґрунтування стратегічних орієнтирів подальших реформ.

Матеріали та методи

У контексті дослідження трансформації державної політики у сфері внутрішніх справ важливою теоретичною основою є Конституція України, яка закріплює принципи правової держави, демократії та пріоритету прав людини (ст. 1, 3, 17)¹. Ці положення є орієнтирами для формування змісту внутрішньої політики держави в умовах її оновлення та адаптації до європейських стандартів.

Серед публікацій українських науковців, які аналізують взаємозв'язок державної політики та суспільного розвитку, слід виокремити праці

М. В. Білоконя (2014), який розглядає інтеграцію соціально-політичних систем як підґрунтя для ефективного управління в умовах трансформації суспільства, а також А. О. Селіванова (2012), який акцентує на необхідності наукової та правової основи державної політики, зокрема у сфері публічного адміністрування. Цінні порівняльно-правові орієнтири запропоновано в монографії В. В. Копчі (2020), у якій висвітлено досвід правозахисної діяльності держав Центральної Європи як зразок для України.

Актуальність дослідження зумовлена також воєнним станом, у якому функціонують правоохоронні органи. У цьому контексті цінними є публікації О. С. Яри та О. П. Світличного (2024), які аналізують зміну функцій поліції в умовах збройного конфлікту. Статистичні показники довіри до правоохоронних органів, представлені в аналітичних звітах Центру Разумкова (Assessment of the situation..., 2025), демонструють обмежені результати реформ у частині формування громадської довіри.

Отже, наявна джерельна база засвідчує міждисциплінарний підхід до аналізу трансформації державної політики у сфері внутрішніх справ, а також значну залученість наукової, урядової та міжнародної спільноти до її концептуального осмислення та практичного впровадження.

Результати й обговорення

Трансформація державної політики у сфері внутрішніх справ є частиною ширших політико-правових перетворень, спрямованих на розбудову демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України)². Основними методологічними орієнтирами таких перетворень є принципи верховенства права, публічності, підзвітності державних органів суспільству, пріоритету прав і свобод людини, а також принципи субсидіарності в діяльності органів публічної влади (Bilokon, 2014).

Державну політику у сфері внутрішніх справ розглядають не лише як сукупність управлінських заходів щодо охорони правопорядку, а як складний інститут, що поєднує правоохоронну, правозабезпечувальну, соціальну та правопросвітницьку функції. У цьому контексті важливо враховувати концептуальні положення нової публічної адміністрації, яка передбачає зміну характеру взаємодії між державою та громадянином – від адміністративного підпорядкування до сервісно орієнтованої моделі управління (Selivanov, 2012).

Після 1991 року Україна успадкувала радянську модель системи внутрішніх справ, що ґрунтується на репресивно-контрольному принципі, вона орієнтована насамперед на захист держави, а

¹ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

² Там само.

не громадянина. Упродовж 1990–2000-х років трансформація мала переважно декларативний характер. Лише після Революції Гідності 2013–2014 років розпочато впровадження системних реформ.

Важливими чинниками цих змін стали:

- євроінтеграційний курс України, який передбачає гармонізацію національного законодавства й інституційних практик з європейськими стандартами (зокрема Принципами демократичного контролю над збройними силами та правоохоронними органами, ухваленими ПАРЄ);

- потреба в усуненні системної корупції в МВС і підвищенні рівня довіри до поліції та інших служб;

- громадський запит на безпеку, відкритість й ефективність, який став каталізатором для залучення експертів, громадських організацій, міжнародних партнерів до реформування.

2015 року одним із ключових етапів реформування сфери внутрішніх справ стало створення Національної поліції України¹. Цей крок засвідчив прагнення держави до впровадження принципово нової філософії правоохоронної діяльності, орієнтованої на права людини, відкритість, підзвітність і сервісну модель роботи. Водночас було реорганізовано патрульну службу, яка стала візитівкою реформи завдяки залученню нових, немілітаризованих кадрів, прозорим конкурсам і високим вимогам до професійної етики (Yara, & Svitlychnyi, 2024). Задля підтримки реформи було модернізовано систему підготовки кадрів МВС, зокрема реформовано відомчі навчальні заклади, адаптовано освітні програми до європейських стандартів, запроваджено сучасні методи підготовки правоохоронців із фокусом на комунікацію, деескалацію конфліктів і запобігання дискримінації (Yara, & Svitlychnyi, 2024).

Крім цього, розпочато демілітаризацію структур внутрішніх справ, що передбачала поступове позбавлення підрозділів надмірної військової організації, орієнтацію на правозастосовні, а не силові функції, зміну стилю взаємодії з громадянами. Було запроваджено нові стандарти добору кадрів, зокрема відкриті конкурси, обов'язкове тестування на поліграфі, перевірку доброчесності та професійної придатності кандидатів до служби. Водночас формувалися механізми громадського контролю, серед яких – поліцейські комісії за участю представників громадськості, громадські ради при МВС, моніторингові групи з прав людини, система оцінювання діяльності поліції на підставі індексу довіри. У низці регіонів упроваджено «паспорти безпеки громади» – інструмент спільної роботи поліції, органів місцевого

самоврядування й активістів над визначенням та усуненням локальних загроз безпеці (Chyzhov, 2021; Pendiura et al., 2025).

У центрі сучасної трансформації державної політики у сфері внутрішніх справ знаходиться ідея демократичного управління, що є ключовою концепцією в побудові відкритої, підзвітної та орієнтованої на права людини моделі державної влади. У цьому контексті демократичне управління розуміють не лише як прозорість і звітність діяльності відповідних органів, а й як активне залучення громадян і громадянського суспільства до процесів формування, реалізації, моніторингу й оцінювання політик у сфері безпеки та правопорядку. Ідеться про зміну логіки взаємодії між державою та суспільством – від вертикального адміністративного контролю до горизонтального партнерства (Didenko, 2020).

Принципи відкритого врядування (good governance) передбачають обов'язкову участь широкого кола зацікавлених сторін у прийнятті управлінських рішень, доступність інформації про діяльність органів внутрішніх справ, забезпечення процедурної справедливості та можливості правового впливу громадян на якість публічних послуг. У межах цього підходу важливе значення має впровадження інструментів електронної демократії, які дають змогу громадянам подавати електронні звернення, оцінювати роботу правоохоронців, реєструвати скарги в онлайн-режимі, користуватися цифровими сервісами (зокрема «МВС: Інформ», «Поліція онлайн», інтерактивні карти правопорушень тощо) (Siryi, 2024).

Окрім того, реалізація демократичного управління передбачає розвиток інституцій громадського контролю, таких як поліцейські комісії, наглядові ради, моніторингові візити до відділень поліції, а також механізми незалежного розслідування порушень з боку правоохоронців. Успішним прикладом упровадження такої взаємодії є практика партнерських проєктів між поліцією та громадськими організаціями, які спільно працюють над профілактикою злочинності, медіацією конфліктів у громадах, формуванням «паспортів безпеки» й індексів довіри. Усе це створює передумови для посилення легітимності правоохоронної діяльності, зниження рівня недовіри та формування нової політико-правової культури співжиття держави і суспільства. Важливе значення ці процеси мають в умовах децентралізації та розвитку територіальних громад, за яких активно реалізуються інноваційні підходи до організації публічної безпеки:

- створення центрів безпеки громадян на базі об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що забезпечують функціонування підрозділів поліції, пожежної безпеки та медичної допомоги в одному просторі;

- укладення меморандумів між поліцією та органами місцевого самоврядування, що визна-

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

чають спільну відповідальність за безпеку на території;

- упровадження програм «Community Policing», або партнерської взаємодії поліції та громади, що орієнтована на спільне виявлення проблем безпеки, профілактику правопорушень і зниження рівня латентної злочинності (Community Policing Support...);

- використання цифрових інструментів зворотного зв'язку, таких як сервіси «Поліція онлайн», «Скарга на поліцейського», мобільні додатки «МВС: інформація», що підвищує рівень прозорості й оперативності реагування (Community Policing Support...).

Роль громадянського суспільства в процесі реформ суттєво посилюється. Низка інституцій, серед яких Українська фундація правової допомоги, Експертний центр з прав людини, Центр громадянських свобод, «DOZORRO», «Реанімаційний пакет реформ», здійснюють незалежний аудит безпекової політики, аналізують дотримання прав людини в діяльності поліції, супроводжують стратегічне планування реформ, беруть участь у підготовці аналітичних доповідей та альтернативних звітів до міжнародних органів (Kobko, Y., & Kobko, V., 2021).

Попри позитивні зрушення, реформа внутрішніх справ в Україні не позбавлена системних складнощів. Насамперед ідеться про формалізм у реалізації окремих змін: зовнішня модернізація не завжди передбачає глибинну трансформацію управлінської культури та світоглядних орієнтирів працівників. Часто зміни обмежуються символічними діями – зміною форми, назви, емблем, без належного внутрішнього наповнення. Суттєвою проблемою є опір так званих «внутрішніх еліт», збереження корпоративної солідарності, яка іноді перешкоджає виявленню та притягненню до відповідальності недобросовісних правоохоронців (Prymakov, 2024).

Рівень довіри до поліції залишається нестійким. За даними Центру Разумкова, 2023 року позитивно поліцію оцінювали лише 36 % громадян. Цей показник значно нижчий у сільських громадах і на деокупованих територіях, де поліцію часто сприймають як дистанційований і недоступний орган (Assessment of the situation..., 2025). Також значним є дефіцит фінансування реформи: модернізація інфраструктури, цифровізація, підвищення оплати праці, розширення штату аналітиків і психологів – усе це потребує стратегічного фінансового забезпечення, яке ускладнене умовами війни та бюджетного дефіциту (Assessment of the situation..., 2025).

З початком повномасштабної агресії Російської Федерації проти України 2022 року система внутрішніх справ зазнала колосального навантаження. Органи МВС забезпечують евакуацію населення, розбір завалів, ідентифікацію тіл загиблих, документування воєнних злочинів, функціонування систем цивільного захисту. У

нових умовах змінилася і сутність безпекової політики: акценти зміщено на гнучкість, кризову мобільність, управління ризиками.

У цьому контексті реформування внутрішніх справ набуло нових векторів:

- зміцнення спроможності поліції до дій у надзвичайних ситуаціях – створення спецпідрозділів швидкого реагування, логістичне забезпечення, навчання кризового управління;

- інтеграція міжнародного гуманітарного права та практики фіксації міжнародних злочинів у роботу слідчих і криміналістів (у співпраці з Офісом Генерального прокурора, Офісом прокурора МКС, EUAM) (Computer Emergency Response...);

- посилення кібербезпеки, протидія інформаційно-психологічним операціям (ІПСО), боротьба з російськими бот-мережами, фейками та дезінформацією (Ablazov, & Hordiienko, 2020);

- розширення співпраці з міжнародними партнерами: EUAM, FRONTEX, UNDP, ICMP, ICRC, які надають експертну, технічну та фінансову допомогу (Computer Emergency Response...; Petrenko, 2011).

Отже, трансформація внутрішніх справ в умовах воєнного стану потребує переосмислення традиційних підходів до управління, поєднання функцій безпеки та правозахисту, оновлення нормативної бази, розвитку людського капіталу і зміцнення інституційної стійкості. Головне – зберегти демократичні орієнтири реформ, не допустивши авторитарного дрейфу та зниження стандартів прав людини під гаслом надзвичайності.

З огляду на зазначені виклики подальший розвиток державної політики у сфері внутрішніх справ має бути спрямовано на: інституційне посилення демократичного контролю за діяльністю поліції, ДСНС, Нацгвардії; оновлення концептуальних засад діяльності МВС як системотворювального органу, зокрема перегляд функціонального навантаження; розвиток людського капіталу в органах внутрішніх справ (освіта, мотивація, психологічна стійкість, антикорупційні запобіжники); цифровізацію сфери внутрішніх справ як засобу прозорості, ефективності й інноваційності управління; поглиблення партнерства з громадянським суспільством – на основі довіри, спільної відповідальності та активної участі в прийнятті рішень.

Висновки

Реформа державної політики у сфері внутрішніх справ України є ключовим компонентом процесу демократизації та утвердження принципів правової держави. Вона має комплексний характер і передбачає не лише зміну інституційної структури та нормативно-правової бази, а й трансформацію управлінської культури, механізмів прийняття рішень, форм взаємодії з громадянами.

Аналіз основних етапів трансформації засвідчує наявність як значущих досягнень (створення Національної поліції, реорганізація підготовки кадрів, розбудова механізмів громадського контролю, упровадження принципів «Community Policing», діджиталізація), так і системних викликів. Серед останніх – збереження елементів авторитарної моделі управління, опір «старих еліт», фрагментарність змін, недостатній рівень довіри громадян, обмежене фінансування реформ.

В умовах повномасштабної війни трансформація сфери внутрішніх справ набула нових аспектів. Органи МВС стали ключовими в забезпеченні національної безпеки, правопорядку, фіксації воєнних злочинів, евакуації та реагуванні

на гуманітарні катастрофи. Ці обставини засвідчили як підвищену адаптивність системи до криз, так і потребу в подальшому інституційному оновленні відповідно до міжнародних стандартів прав людини та гуманітарного права.

Водночас незмінним орієнтиром реформи має залишатися забезпечення балансу між безпекою та правами людини, верховенством права й ефективністю дій. Саме інтеграція демократичних засад, партнерство з громадянським суспільством і забезпечення підзвітності державних інституцій стануть запорукою ефективних і послідовних змін у сфері внутрішніх справ та їх відповідності викликам сучасного суспільства.

References

- [1] Ablazov, I.V., & Hordiienko, L.O. (2020). The factor of state-centricity of the national security system of Ukraine and the use of British experience in implementing the concept of human security. *Political Life*, 2, 111-117. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.2.15
- [2] Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude to elections during the war, belief in victory (February-March 2025). *Site "Razumkov Center"*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
- [3] Bilokon, M.V. (2014). Society and the state in the context of integration of socio-political systems. *Current problems of state administration*, 2, 182-189.
- [4] Chyzhov, D.A. (2021). State policy of ensuring human rights in the sphere of national security in the context of digitalization. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 4(121), 46-50. DOI: 10.56215/01211214.46
- [5] Community Policing Support. Community Safety and Police Management. *Site "EUAM Ukraine"*. Retrieved from <https://www.euam-ukraine.eu/our-mission/what-we-do/community-policing/>
- [6] Computer Emergency Response Team of Ukraine. *Site "Computer Emergency Response Team of Ukraine"*. Retrieved from <https://cert.gov.ua>
- [7] Didenko, A.S. (2020). The goal, objectives and principles of state policy in the field of countering cybercrime. *Law and Security*, 1(76). DOI: 10.32631/pb.2020.1.07
- [8] Kobko, Y.V., & Kobko, V.A. (2021). Relevant Problems of Implementing State Policy in the Field of Ensuring Information Security of Ukraine. *Law and Safety*, 81(2), 104-110. DOI: 10.32631/pb.2021.2.13
- [9] Kopcha, V.V. (2020). *The human rights protection function of the states of Central Europe: theoretical and comparative legal aspects*. Kherson: Helvetika.
- [10] Pendiura, M.M., Petrovskyi, A.V., & Tykhomyrov, D.O. (et al.). (2025). *State policy in the sphere of national security: legal aspect*. Kyiv: 7BTs. Retrieved from <https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/37021>
- [11] Petrenko, I. (2011). The essence of state policy and state target programs. *Viche*, 10, 23-25.
- [12] Prymakov, K. (2024). Analysis of the current state and trends in the development of regulatory and legal regulation of state policy in the field of national security. *Scientific Bulletin of the Dnipro State University of Internal Affairs*, 3, 104-109. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-3-104-109
- [13] Selivanov, A.O. (2012). From the legal to the constitutional state: the path of theory and practice of evolutionary changes. *Almanac of law*, 3, 19-21. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63853>
- [14] Siryi, Yu.M. (2024). The Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the system of central executive bodies. *Academic notes of the V.I. Vernadsky Tavrichesky National University. Series "Public Management and Administration"*, 35(74), 3, 65-69. DOI: 10.32782/TNU-2663-6468/2024.3/13
- [15] Yara, O.S., & Svitlychnyi, O.P. (2024). Functions of law enforcement agencies of Ukraine under martial law. *Analytical and Comparative Law*, 4, 472-476. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.78

Список використаних джерел

- [1] Аблазов І. В., Гордієнко Л. О. Фактор державоцентричності системи національної безпеки України та використання британського досвіду впровадження концепції безпеки людини. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 111–117. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.2.15
 - [2] Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.). *Центр Разумкова* : [сайт]. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
 - [3] Білоконь М. В. Суспільство та держава в контексті інтеграції соціально-політичних систем. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. № 2. С. 182–189.
 - [4] Чижов Д. А. Державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах цифровізації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 4 (121). С. 46–50. DOI: 10.56215/01211214.46
 - [5] Community Policing Support. Community Safety and Police Management. *EUAM Ukraine* : [site]. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/our-mission/what-we-do/community-policing/>
 - [6] Команда реагування на комп'ютерні надзвичайні ситуації України. *Computer Emergency Response Team of Ukraine* : [site]. URL: <https://cert.gov.ua>
 - [7] Діденко А. С. Мета, завдання та принципи державної політики у сфері протидії кіберзлочинності. *Право і безпека*. 2020. № 1 (76). DOI: 10.32631/pb.2020.1.07
 - [8] Kobko Y. V., Kobko V. A. Relevant Problems of Implementing State Policy in the Field of Ensuring Information Security of Ukraine. *Law and Safety*. 2021. No. 81 (2). P. 104–110. DOI: 10.32631/pb.2021.2.13
 - [9] Копча В. В. Правозахисна функція держав Центральної Європи: теоретичні та порівняльно-правові аспекти : монографія. Херсон : Гельветика, 2020. 394 с.
 - [10] Державна політика у сфері національної безпеки: правовий аспект : монографія / [М. М. Пендюра, А. В. Петровський, Д. О. Тихомиров та ін.]. Київ : 7БЦ, 2025. 208 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/37021>
 - [11] Петренко І. Сутність державної політики та державних цільових програм. *Віче*. 2011. № 10. С. 23–25.
 - [12] Примаков К. Аналіз сучасного стану та тенденції розвитку нормативно-правового регулювання державної політики у сфері національної безпеки. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3. С. 104–109. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-3-104-109
 - [13] Селіванов А. О. Від правової до конституційної держави: шлях теорії та практики еволюційних змін. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 19–21. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63853>
 - [14] Сірий Ю. М. Міністерство внутрішніх справ України у системі центральних органів виконавчої влади. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Публічне управління та адміністрування»*. 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 65–69. DOI: 10.32782/TNU-2663-6468/2024.3/13
 - [15] Яра О. С., Світличний О. П. Функції правоохоронних органів України в умовах режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 472–476. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.78
-

ZUBKOVA Liubov

PhD in Law, Senior Research Fellow at the Secretariat Academic Council of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-912X>;

HRYHORCHUK Olena

Senior Research Fellow at the Secretariat Academic Council of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2437-8693>

Transformation of State Policy in the Field of Internal Affairs in the Context of the Formation of a Rule of Law and Civil Society in Ukraine

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the transformation of state policy in the field of internal affairs of Ukraine in the context of the gradual establishment of a constitutional state, European integration aspirations and the activation of civil society. The author highlights the key trends of institutional and regulatory renewal, which include the reform of law enforcement agencies, the creation of the National Police as a new type of service service, the demilitarization of the structure of the Ministry of Internal Affairs, the improvement of the personnel training system and the introduction of modern standards of professional ethics. Particular attention is paid to the concept of partnership between the police and the community ("community policing"), which involves the establishment of a trusting dialogue between the population and law enforcement agencies, the involvement of citizens in the processes of ensuring public safety, as well as the introduction of transparent mechanisms of public control. The author analyzes the achievements and limitations of the implementation of reforms, in particular the problems of their formalized implementation, low level of public trust, personnel shortage, fragmentation of regulatory regulation and the preservation of elements of authoritarian management culture in individual units. The study also describes the impact of martial law on the functioning of the internal affairs system, in particular the expansion of the functional workload of law enforcement agencies in the context of hybrid threats and armed aggression. New areas of activity are considered - documentation of war crimes, ensuring law and order in de-occupied territories, participation in the evacuation of the population, coordination of actions in emergency situations, interaction with military structures and international partners. Based on a systematic analysis of scientific sources, legal acts and reform practice, the need for further democratization and institutional modernization of the internal affairs system is substantiated. It is concluded that the effective functioning of the law enforcement system in the post-conflict period should be based on the principles of the rule of law, accountability, openness, professional autonomy and sustainable interaction with civil society, which is a guarantee of security, social stability and citizens' trust in state institutions.

Keywords: state policy; internal affairs; rule of law; civil society; National Police, democratization; reform of law enforcement; war; public security.

DOI: 10.33270/02253002.4
УДК 34.047

КРИВИЦЬКИЙ Юрій*

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії, історії та філософії права Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7063-4725>

Методологічні підходи в структурі методології дослідження правової реформи

Анотація. Узагальнено, розширено й обґрунтовано наукові знання про місце, роль і гносеологічний потенціал методологічних підходів у системі методологічного інструментарію вивчення правової реформи. Проаналізовано сучасні погляди на зміст, структуру, особливості та можливості методології науки, методології правознавства, методології правового пізнання. З'ясовано, що методологія правових досліджень й уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, в контексті філософії та науки про метод як шлях пізнання й розуміння явищ об'єктивного світу. Методологія сучасного правознавства є складним соціокультурним феноменом, у якому яскраво відображено специфіку гносеологічного дискурсу правового життя, його компонентів і рівнів. Запропоновано методологією дослідження правової реформи вважати концептуальний виклад ідеї, мети, вектора, змісту і складових методологічного інструментарію, що забезпечує отримання релевантної, об'єктивної та систематизованої інформації про основні властивості правової реформи. Доведено, що необхідний для комплексного вивчення природи правової реформи гносеологічний арсенал має різний характер і є багаторівневою, мозаїчною та інтегративною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності й обґрунтованості результатів опрацювання сутності правової реформи виокремлено світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові (приватнонаукові) методи. До основних методологічних підходів дослідження правової реформи належать: аксіологічний, антропологічний, герменевтичний, діяльнісний, компаративний, системний, феноменологічний та ін. Акцентовано, що слід розмежовувати методологічний (концептуальний, наукознавчий) підхід дослідження правової реформи як складову методології її осмислення та дослідницький (науковий) підхід до розуміння правової реформи як компонента теорії правової реформи. Такий підхід до опису архітектури методології наукового дослідження правової реформи не заперечує доречність, можливість і необхідність інших варіантів її структури, а, навпаки, передбачає їх збагачення та взаємодоповнення, цілісність сприйняття, оскільки побудова різноманітних класифікацій або виокремлення відмінних складових методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю. Вони зумовлені потребою встановлення взаємозв'язків між її компонентами, рівнями, що є необхідним для правильного вибору арсеналу методологічних засобів (принципів, підходів, методів) загальнотеоретичного дослідження відповідно до внутрішньої закономірності правової реформи й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Ключові слова: методологія; методологія юридичної науки; методологічний підхід; реформа; суспільна реформа; правова реформа; теорія правової реформи.

Історія статті:

Отримано: 15.08.2025

Переглянуто: 05.09.2025

Прийнято: 01.10.2025

Рекомендоване посилання:

Кривицький Ю. Методологічні підходи в структурі методології дослідження правової реформи. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 31–40. DOI: 10.33270/02253002.4

*Відповідальний автор

© Кривицький Ю., 2025

Вступ

Розвиток правової науки в Україні зумовлений інтеграційними й глобалізаційними процесами, що відбуваються в Європі та світі, її переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму. Це своєю чергою зумовлює необхідність концептуального перегляду традиційних уявлень про правові й державні закономірності, а також поглибленого осмислення ролі юридичної науки в сучасному суспільстві. Ґрунтовне вивчення правових і державних явищ, визначення принципових орієнтирів розвитку правознавства є найважливішим напрямом наукових досліджень, ефективність яких має ґрунтуватися на методології правознавства. Саме тому формування методологічної системи є першочерговим завданням сучасної юриспруденції. Украй важливими ці питання є для української правової науки (Kelman, Kotukha, & Koval, 2017; Khridochkin, & Makushev, 2017).

Загальновизнано, що методологічні дослідження є необхідною умовою розвитку науки. Адже в кризові історичні періоди вчені завжди повертаються до питань методології дослідження, що актуалізуються в часи суспільних реформ, докорінних трансформацій системи цінностей, світоглядних основ та орієнтирів соціуму. Адекватність вивчення економічних, культурних, політичних, екологічних і соціальних перетворень, результативність досліджень нових правових реалій повинні ґрунтуватися на сучасній системі теоретичних уявлень, сформованих унаслідок перегляду філософських засад і методів наукового пізнання права (Kelman, 2011). Оновлення юридичної методології, крім антропологізації, глобалізації та деформалізації, детерміноване процесами глокалізації, локалізації, правової глобалізації, кризою низки міжнародних правових принципів, норм, інститутів, руйнуванням правових засад міжнародної безпеки, суттєвим підвищенням геополітичної напруженості, які призводять до посилення ролі й значення ідеологічних постулатів правового розвитку, актуалізації праворозуміння, юридичної доктрини, трансформації уявлень про спрямованість розвитку правової системи крізь призму співвідношення принципів міжнародної безпеки й національного суверенітету, універсальних і конкретно-історичних правових принципів, норм, стандартів, інститутів у правовій системі, утвердження принципів і стандартів верховенства права, прав людини, демократії, посилення ролі інститутів громадянського суспільства в правовій системі, новелізації методологічних підходів, прийомів і методів, формування в юридичній науці загальних засад геогенезису (Udovuka, 2011).

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначають як відповідність її результатів «реальній ситуації», що залежить від обрання й використання правильного напрямку та оптимальних засобів наукового дослідження. Саме тому

питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови використання сучасної методології українська юридична наука зможе виконати поставлені перед нею завдання з розроблення й доктринального обґрунтування правової реформи та механізму її реалізації відповідно до міжнародних і європейських правових стандартів у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, функціонування демократичних інститутів.

Передовий світовий і національний досвід розвитку правової науки засвідчує, що кожному правову реформу зумовлюють методологічне й теоретичне підґрунтя, належний науковий та ґносеологічний супровід. Поєднання стратегії й тактики правової реформи з юридичною наукою сприяє подоланню деструктивних суспільних процесів. Розроблення методології науки загалом і правничої зокрема – це один із провідних напрямів діяльності українських та іноземних учених, який має важливе значення для здійснення правового реформування в новітніх умовах. Теоретико-методологічним підґрунтям наукової розвідки є доктринальний доробок С. В. Бобровник (2011), Т. З. Гарасиміва (2023), С. Д. Гусарева (2005; 2011), М. С. Кельмана (2011; 2013), А. А. Козловського (1999), М. І. Козюбри (2014; 2018), М. В. Костицького (2022), Н. М. Оніщенко (2020), Л. В. Петрової (1998), О. Д. Тихомирова (2005), Л. Г. Удовику (2011) та ін.

Метою статті є узагальнення, розширення та обґрунтування наукових знань про місце, роль і ґносеологічний потенціал методологічних підходів у системі методологічного інструментарію вивчення правової реформи. Для її досягнення сформульовано такі завдання: по-перше, проаналізувати сучасні дослідження змісту, структури, особливостей та можливостей методології науки, методології правознавства, методології правового пізнання; по-друге, виокремити й схарактеризувати основні методологічні підходи дослідження правової реформи як компонента (рівня) методології наукового осмислення її природи.

Матеріали та методи

Успіх правових досліджень переважно зумовлено використанням науково обґрунтованої методології. Опрацювання правових реформ останніх років, зокрема у сфері сучасного правознавства, засвідчує, що здійснювані в цьому напрямі дослідження проводять без використання необхідних методологічних прийомів і засобів, які забезпечують об'єктивні результати. За цих умов принципове значення мають теоретично й прагматично аргументовані, побудовані на виважених методологічних підходах концепції та програми правового розвитку суспільства, зокрема правової реформи. Для ефективності сучасної української правової науки важливим є створення цілісної

методологічної системи, яка має охоплювати основні концептуальні підходи, найбільш запитувані методи та засоби пізнання як загальні, так і юридичні, а також методіку правових досліджень (Kelman, 2011). Усебічність наукового осмислення досвіду, проблем і перспектив правової реформи залежить від низки чинників, серед яких визначальним є з'ясування оптимальних засобів та технологій дослідження: методологічних підходів, принципів, методів, процедур тощо. Основним положенням для дослідження є розуміння того, що наукових знань набувають лише за умови, якщо вивчення предмета (тобто певного аспекту, виміру, зрізу, рівня правової реформи) здійснюють відповідно до вимог теорії пізнання. Основним складником цієї теорії є методологія, яка визначає істинність (правильність) і переконливість одержаних результатів та висновків наукового пошуку. За твердженням А. Ейнштейна, теорія пізнання без контакту з наукою стає порожньою схемою. Наука без теорії пізнання, якщо вона взагалі можлива без неї, – примітивна й безладна (Yushchuk, 1997, р. 36). Необхідність розроблення методологічної бази дослідження суттєвих властивостей правової реформи зумовлено постійною потребою комплексного висвітлення теоретичного образу цього правового феномену та перспектив її подальшої реалізації.

Результати й обговорення

Вирішення проблемних питань методології є неминучим для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже результативність наукового пізнання, ступінь і деталізованість дослідження, а зрештою – приріст наукових знань безпосередньо залежать від методологічного інструментарію. Його своєчасне оновлення є передумовою підвищення ефективності не лише досліджень, а й нормотворчої та нормозастосовної практики. Тому в кожній науці дослідники час від часу мають звертатися до поглибленого осмислення, а нерідко й переосмислення цього інструментарію, окреслення перспектив його подальшого розвитку. Підвищену актуальність ці проблеми набули для пострадянського правознавства. Переважання впродовж тривалого періоду моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, які ґрунтуються на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджало використанню здобутків європейської та світової правової культури, звужувало уявлення про право, його місце в системі засобів соціального регулювання й способів світосприйняття. Це зумовило суттєве підвищення уваги до проблем методології як в українському, так і в пострадянському праві протягом останніх десятиліть (Koziubra, 2014; Koziubra, 2018).

Дослівно термін «методологія» (від грец. μέθοδος – шлях дослідження чи пізнання;

λόγος – вчення) означає вчення про метод. Упродовж століть це поняття зазнало видозмін, що зумовило появу різних підходів до його інтерпретації. Сучасне наукознавство теж не є винятком (Harasymiv, 2023). Одні автори визначають методологію як світоглядний, філософський аспект науки; інші ототожнюють її з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; деякі вбачають у ній теорію пізнання; інші вважають, що методологія – це інтегральне явище, загальнонауковий феномен, мистецтво, техніка; описують методологію як самостійну галузь наукового знання (метатеорію), яка виходить за межі філософської рефлексії та є вченням, наукою про метод і методіку; заперечують статус методології як самостійної науки, розглядаючи її як сукупність (систему) принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання.

У філософській енциклопедичній літературі методологію, з одного боку, розуміють як сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовують у процесі наукового пізнання й практичної діяльності для досягнення визначеної мети. У науковому пізнанні метою є здобування об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо. Практичну діяльність скеровують на створення бажаного матеріального чи ідеального предмета, певної реальності, на необхідну спрямованість об'єктивного процесу, функціонування матеріальної системи або її послідовне трансформувannya тощо. З іншого боку, методологію описують як галузь теоретичних знань й уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур під час наукового пізнання та практичної діяльності. Осмислюючи теоретичний і соціокультурний досвід, методологія розробляє загальні принципи створення нових пізнавальних засобів (Yolon, 2002). Схожі дефініції поняття методології представлено в довідкових і спеціальних працях.

У широкому значенні методологія – це передусім мистецтво осмисленого, критичного, системного та результативного мислення про те, як можна не лише досягти наукової істини, а й обґрунтувати її правдивість. Її практику або зосереджено довкола таких базових форм, як методологічний аналіз, методологічна рефлексія, методологічне розуміння, методологічне мислення, або ж акумульовано в складноінтегрованих формах, серед яких найчастіше використовують методологічну роботу, мислєдіяльність і професійне методологування (Kelman, 2011).

На думку С. Д. Гусарева та О. Д. Тихомирова (2010), методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а

також вчення про цю систему. Методологія сучасної юридичної науки є складним і багато-аспектним утворенням, що охоплює: 1) питання структури наукового знання загалом і наукових правових теорій зокрема; 2) закони виникнення, функціонування й зміни наукових правових теорій; 3) поняттєвий каркас юридичної науки та її окремих дисциплін; 4) структуру методів юридичної науки; 5) аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики й процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового правового знання тощо (Husariev, & Tykhomyrov, 2010, p. 63).

Згідно з дослідженням М. С. Кельмана (2013), методологія сучасного правознавства (юридичної науки) є вченням про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби й форми діяльності дослідника в процесі пізнання державно-правових явищ. Методологія юридичної науки забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів. Вона є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції. Методологія правознавства повинна мати чітку структуру (вертикальну й горизонтальну), що охоплює такі загальні компоненти: домінантний світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші засади, загальнонаукові та спеціальнонаукові парадигми, методологічні підходи, теорії й інші наукові знання, потенційно можливі та використовувані методи. Це важлива передумова формування ефективної системи правового регулювання суспільних відносин (Kelman, 2013, p. 382).

На переконання Ю. М. Оборотова та К. В. Горобця (2017), методологія правового пізнання – це система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ. До її складу належать елементи філософської та наукової методології. Методологія правового пізнання охоплює методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальним та інструментальним рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами й концептуальними підходами, теоріями та концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Водночас інструментальний рівень методології правового пізнання містить методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, що виконують евристичну функцію (Oborotov, & Horobets, 2017, p. 460).

Поряд з окресленими позиціями у фаховій літературі представлено широкий спектр тлумачень методології правознавства, методології теорії держави і/та права, методології науки конституційного права (наукових досліджень у конституційному праві), методології цивілістичних досліджень, методології науки трудового права, методології науки кримінального процесу тощо.

Трансформуючи й екстраполюючи зазначені вище наукознавчі, методологічні й теоретичні положення (постулати) щодо мети і завдань наукової розвідки, слід виокремити такі компоненти методології опрацювання природи правової реформи: по-перше, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади дослідження; по-друге, принципи наукового пізнання предмета вивчення; по-третє, методологічні підходи; по-четверте, основні наукові методи осягнення предмета та побудови наукових знань. Такий підхід до опису архітектури методології наукового осмислення правової реформи не заперечує доречність, можливість і необхідність інших варіантів її структури, а, навпаки, передбачає їх розширення та взаємодоповнення, цілісність сприйняття, оскільки побудова різноманітних класифікацій або виокремлення відмінних складових методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю, а зумовлені потребою встановлення взаємозв'язків між її компонентами, рівнями та розділами, що є необхідним для правильного вибору «арсеналу», «інструментарію» методологічних принципів, прийомів, правил, засобів загальнотеоретичного дослідження відповідно до сутності правової реформи й особливостей наукового знання з цієї проблематики (Kryvytskyi, 2025).

Методологічні підходи є визначальним за евристичним потенціалом компонентом (рівнем) у системі методології осягнення цілісної картини правової реформи (Vyshnovetska, 2014; Khridochkin, & Makushev, 2017). У теоретико-методологічних працях методологічним (концептуальним, наукознавчим) підходом розуміють сукупність знань про процес наукового дослідження (Bobrovnyuk, 2011); об'єднані загальними принципами взаємозалежні наукові методи, серед яких один або декілька є основними, а інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний, інструментальний характер (Husariev, & Tykhomyrov, 2010); єдність філософського (світоглядного), теоретичного й методологічного знання, що визначає загальну стратегію дослідження, його конкретний напрям і відбір досліджуваних фактів, особливості інтерпретації результатів наукового пошуку (Serdiuk, 2018). Складність явища, різноманітність його передумов, виявів і форм взаємодії з іншими явищами безпосередньо позначається на кількості властивостей та ознак, які воно має. Така багато-аспектність вимагає й різноманіття методологічних підходів до встановлення та вивчення кожного з елементів. До таких складних за своїми змістом, сутністю й призначенням явищ належить і правова реформа, а тому для її розуміння та вивчення слід застосовувати сукупність методологічних підходів.

Ефективним є використання аксіологічного (ціннісного) підходу як концептуального способу пізнання сутнісного наповнення правової

реформи (Shevchenko et al., 2023). На думку А. О. Фальковського (2008), аксіологічний підхід є інтегративним, він імпліцитно наявний у кожному з концептуальних дослідницьких підходів, за його допомогою визначають: цінність права як соціального регулятора; здатність права реалізовувати певні цінності; ціннісне наповнення права. Ціннісний (аксіологічний) підхід у методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності певним цінностям, які можуть забезпечуватися правом і бути його основою (Falkovskyi, 2008, р. 253, 257). Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями й засобами задовольняти певні потреби суб'єкта. Ціннісний зміст мають усі аспекти людського життя. Цінності є серцевиною світогляду людини, мірою значущості речей, явищ і подій (Leci, 2022). Аксіологічний підхід дає змогу схарактеризувати цінність правової реформи, тобто її здатність завдяки притаманним властивостям задовольняти особисті, суспільні й державні потреби в прогресивному розвитку права.

Одним із важливих гносеологічних засобів осмислення правової реформи є антропологічний підхід, позаяк розуміння правових явищ має розпочинатися з антропологічного аспекту (Petrova, 1998). Антропологічні дослідницькі (методологічні) підходи – це ґрунтовані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї про природу й сутність людини, які визначають особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки. У широкому значенні матриця правової антропології акцентує на людському вимірі правової реформи, її гуманістичній природі (Udovyka, 2011). Антропологічний аналіз є необхідним під час дослідження правової реформи, оскільки лише за її оцінювання індивідом, соціальними групами, суспільством загалом можна дійти максимально точних висновків про ефективність проведених правових перетворень. Водночас антропологічний зріз є лише одним аспектом досліджень у цій сфері й не може абсолютизуватися, гіпертрофуватися. Однак якщо реформа не покращує життя більшості членів суспільства, її не можна вважати правовою (Onishchenko, 2020).

Перспективним є використання герменевтичного підходу під час висвітлення внутрішньої закономірності правової реформи (Balynska, & Yashchenko, 2018). Герменевтична філософія права – це філософське вчення про розуміння в праві; осмислення розуміння як способу буття людини в праві (онтологічний вимір) і способу осягнення правової реальності (методологічний вимір). У системі методології правового пізнання герменевтичний підхід визначають як пов'язану з концепцією текстуально-символьної, комунікативної природи права стратегію дослідження, що спрямована на характеристики інтерпретаційних

аспектів правової реальності. У межах цього підходу правову реформу визначаються як досвід її розуміння, інтерсуб'єктивне конституювання правових смислів із цього приводу. Визначаючи конструктивну роль передрозуміння, герменевтичний підхід можна протиставити як постмодерністському свавіллю інтерпретації правової реформи, так і позитивістському засиллю науковості. Важливу гуманістичну сутність герменевтики закладено у структурі «герменевтичної спіралі» – руху від передрозуміння до повного розуміння правової реформи, а потім – у зворотному порядку, для перевірки необхідності змін і доповнень початкового уявлення (Varga, 2022).

Серед низки методологічних підходів наукового опрацювання теорії та практики правової реформи доречно виокремити діяльнісний, що долає колізію об'єктивного й суб'єктивного, ідеального та матеріального, характеризується цільовими програмами функціонування. За твердженням С. Д. Гусарева (2011), діяльнісний підхід у праві – це гармонійна сукупність установок, прийомів, методів, серед яких метод діяльності вважають провідним, а інші – допоміжними. Цей підхід дає змогу спрямувати увагу дослідника не тільки на проблему власне діяльності у сфері права, а й на інші правові явища, у співвідношенні або взаємодії з якими вона знаходиться (Husariev, 2011, р. 165). Діяльнісний підхід передбачає пояснення правової реформи в нерозривній єдності з діяльністю людини, оскільки будь-яку реформу обумовлюють зрештою дії конкретних людей як активних суб'єктів, її результати виражені в поведінці, творчості людей. У сфері діяльності об'єднують мету (завдання), засоби, способи та результати правової реформи (Husariev, 2005).

Схарактеризуємо пізнавальні можливості такого методологічного підходу опису й пояснення правової реформи, як компаративний (Jonathan, 1998). Розвиток компаративного підходу в праві безпосередньо пов'язано з іншими соціогуманітарними науками, сприйняттям їх методологічних здобутків та адаптації до сфери пізнання права порівняльного методу й відповідних теоретичних конструкцій (Mousourakis, 2013). Згідно з міркуваннями О. Д. Тихомирова (2005), компаративний підхід – це один із наукових підходів, поряд із системним, функціональним та іншими, який ґрунтується на компаративному методі (компаративі), що охоплює порівняльний метод і методи зіставлення, протиставлення, паралельних зіставлень та інші методи дослідження «не одного» об'єкта або його стану, властивості, а також методи, які є допоміжними (Тухомугов, 2005, р. 257). Визначальною особливістю компаративного підходу є те, що його спрямовано на дослідження не одного конкретного аспекту правової реформи, а на їх сукупність. Результатом його застосування є загальне та різне, універсальне й унікальне в природі правової реформи в межах різних національних та інших

правових систем (правових культур, правових традицій тощо), а також юридичної мапи світу загалом (Tykhomyrov, & Husariev, 2013).

Поряд із розглянутими вище методологічними підходами вивчення правової реформи важливе місце посідає системний, що сприяє цілісному вивченню предмета наукового пошуку. Його ґносеологічна особливість полягає в тому, що він є світоглядною позицією, на підставі якої аналізують об'єкт пізнання, або є принципом чи сукупністю принципів, які використовують для дослідження системних об'єктів (Berestova et al., 2021), зокрема адміністративної (Nadolishnii, 1998) та системної (Bidziura, 2004) реформ. Перевага системного підходу полягає в тому, що він надає можливість зберегти й розвинути цілісність у вивченні певного предмета дослідження, охопити не тільки основні, а й усі супровідні аспекти та внаслідок цього – встановити й проаналізувати комплексно процес виникнення та розвитку відповідного предмета, встановити його основні зв'язки, зони впливу (Zamorska, 2016). Привертає увагу твердження про те, що дослідження правової реформи, як і її здійснення, має ґрунтуватися на засадах системного підходу (Tsvik, & Petryshyn, 2008). Зауважимо, що системний підхід – це аспект, вектор дослідження, який передбачає розгляд правової реформи як складного, багатоструктурного, багатовимірного явища (Lemak, 2002). Він дає змогу отримати нові знання щодо правової реформи як цілого, основних і суттєвих ознак її елементів, відношень і зв'язків, які є між ними.

Застосування феноменологічного підходу під час окреслення теоретичного образу правової реформи надає можливість уявити останню як особливий соціальний (Yushchuk, 1997), правовий (Kryzhanovskiy, 2021) феномен. У філософсько-методологічних працях феномени розуміють як логічні акти свідомості в їх безпосередній очевидності як комплекс переживань. Тобто феномен – це акт свідомості, який не має жодного внутрішнього чи зовнішнього, фізичного і психічного впливу на людину (Balynska, & Yashchenko, 2018). До сфери інтересів феноменології права належить пошук сенсу існування людини в праві, смислу буття права, онтологічної структури права, взаємозв'язок буття права й людського існування тощо. Феноменологічний підхід сфокусовано на пошуку сенсу правової реформи, тобто її ейдосу (смыслових рис), а також утриманні від спекулятивних роздумів щодо феномена правової реформи, що обмежується лише дескрипцією (описом).

Висновки

На підставі проаналізованого вище автор доходить висновку, що методологія правових досліджень та уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, у контексті філософії та науки про метод як шлях пізнання й розуміння явищ об'єктивного світу. Дослідження праць із методологічних проблем юридичної науки засвідчує наявність надзвичайно широкого спектру думок щодо змісту, структури та можливостей методології в історичному, теоретичному й галузевому аспектах. Методологія сучасного правознавства є складним соціокультурним феноменом, у якому відображено специфіку ґносеологічного дискурсу правового життя, його компонентів і рівнів. Зокрема, методологія дослідження правової реформи – це концептуальний виклад ідеї, мети, вектору, змісту й складових методологічного інструментарію, що забезпечує отримання релевантної, об'єктивної та систематизованої інформації про суттєві властивості правової реформи.

Необхідний для комплексного вивчення природи правової реформи ґносеологічний інструментарій має різний характер і є багаторівневою, мозаїчною та інтегративною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності й обґрунтованості результатів опрацювання сутності правової реформи виокремлено світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові (приватнонаукові) методи. До основних методологічних підходів дослідження правової реформи належать: аксіологічний, антропологічний, герменевтичний, діяльнісний, компаративний, системний, феноменологічний та ін. Їх можна застосовувати для вивчення певних аспектів правової реформи, з огляду на завдання наукового пошуку. Безпідставне надання переваги одному з методологічних підходів спричиняє негативні наслідки для наукової праці загалом. Лише плюралізм методологічних підходів дає змогу здійснити всебічну загальнотеоретичну характеристику правової реформи. Водночас слід відрізняти методологічний (концептуальний, наукознавчий) підхід дослідження правової реформи як складову методології її осмислення від дослідницького (наукового) підходу розуміння правової реформи як компонента теорії правової реформи.

References

- [1] Balynska, O.M., & Yashchenko, V.A. (2018). *Methodology of modern jurisprudence*. O.M. Balynska (Eds.). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [2] Berestova, I.E., Verenkotova, O.V., Serbina, N.O., & Seminoh, S.V. (2021). Public interest in private law relations of transition democracies: a modern view from the standpoint of a systemic approach. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 430-439. DOI: 10.6000/1929-4409.2021.10.51

- [3] Bidziura, I.P. (2004). *Philosophy of system reforms in Ukraine at the turn of the century*. Kyiv: Educational Book.
- [4] Bobrovnyk, S.V. (2011). *Compromise and conflict in law: an anthropological and communicative approach to analysis*. Kyiv: Yuryd. dumka.
- [5] Falkovskiy, A.O. (2008). Value approach in legal research. *Current Problems of State and Law*, 42, 253-257.
- [6] Harasymiv, T.Z. (2023). *Methodology of legal research*. Lviv: Rastr-7.
- [7] Husariev, S. (2011). Active approach is in the structure of methodology of modern jurisprudence. *Law of Ukraine*, 8, 160-166.
- [8] Husariev, S.D. (2005). *Legal activity: methodological and theoretical aspects*. Kyiv: Znannia.
- [9] Husariev, S.D., & Tykhomyrov, O.D. (2010). *Legal deontology (fundamentals of legal activity)* (4th ed.). Kyiv: Znannia.
- [10] Jonathan, H. (1998). Comparative law, law reform and legal theory. *Oxford Journal of Legal Studies*, 9(1), 101-115. DOI: 10.1093/ojls/9.1.101
- [11] Kelman, M.S. (2013). Methodology of modern jurisprudence: formation and main directions of development. *Doctoral thesis*. Lviv.
- [12] Kelman, M.S. (2011). *Legal science: problems of methodology*. Ternopil: Terno-graf.
- [13] Kelman, M.S., Kotukha, O.S., & Koval, I.M. (2017). *Methodology as a form of thinking and a component of researcher culture*. M.S. Kelman (Eds.). Lviv: Raster-7.
- [14] Khridochkin, A.V., & Makushev, P.V. (2017). *Methodology of modern jurisprudence*. Dnipro: Gelvetika.
- [15] Kostytskyi, M.V. (2022). The need to use a integrated methodology in modern legal science. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 1(23), 7-12. DOI: 10.33270/01222302.7
- [16] Koziubra, M. (2014). Methodology of legal scholarship and methodology of law: correlation between concepts and their features. *Law of Ukraine*, 1, 22-32.
- [17] Koziubra, M.I. (2018). Jurisprudence, science, methodology: evolution of approaches to their interconnection. *NaUKMA Research Papers. Series "Law"*, 1, 3-8.
- [18] Kozlovskiy, A.A. (1999). *Law as knowledge: introduction to the epistemology of law*. Chernivtsi: Ruta.
- [19] Kryvytskyi, Y.V. (2025). Methodology of law reform research: an attempt to describe the epistemological mosaic. *Uzhhorod National University Herald. Series "Law"*, 90(1), 85-93. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.90.1.12
- [20] Kryzhanovskiy, A. (2021). Legal reforms and legal order in Ukraine: will the potential for synergy be exploited? *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Jurisprudence*, 49, 4-7. DOI: 10.32841/2307-1745.2021.49.1
- [21] Leci, V. (2022). Natural law as an axiological aspiration and ethical refiner of law. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4(16), 55-67. DOI: 10.33327/AJEE-18-5.4-a000441
- [22] Lemak, V.V. (2002). *State and legal reform in Czechoslovakia in the context of post-socialist modernisation and the division of the federation*. Uzhhorod: Lira.
- [23] Mousourakis, G. (2013). Legal transplants and legal development: a jurisprudential and comparative law approach. *Acta Juridica Hungarica*, 54(3), 219-236. DOI: 10.1556/ajur.54.2013.3.2
- [24] Nadolishnii, P.I. (1998). *Ethno-national factor of administrative reform in Ukraine: problems of theory, methodology, practice*. Kyiv: UADU.
- [25] Oborotov, Y.M., & Horobets, K.V. (2017). Methodology of legal knowledge. In *Great Ukrainian legal encyclopedia* (Vol. 2). Kharkiv: Pravo.
- [26] Onishchenko, N.M. (Eds.). (2020). *Law and progress: demands of civil society*. Kyiv: Nauk. dumka.
- [27] Petrova, L.V. (1998). *Fundamental problems of legal methodology: philosophical and legal discourse*. Kharkiv: Pravo.
- [28] Serdiuk, I.A. (2018). Interpretation of the notion of a methodological approach in modern legal science. *Scientific Bulletin of Dnipro State University of Internal Affairs*, 4, 52-58.
- [29] Shevchenko, A.E., Kudin, S.V., Nikolenko, M.B., Malyshev, B.V., & Kunenko, I.S. (2023). Axiological determinants of cognition of law. *International Journal for the Semiotics of Law*, 36, 579-598. DOI: 10.1007/s11196-022-09960-z
- [30] Tsvik, M.V., & Petryshyn, O.V. (Eds.). (2008). *Legal system of Ukraine: history, state and development prospects*. (Vol. 1). Kharkiv: Pravo.
- [31] Tykhomyrov, A.D. (2005). *Legal comparativism: philosophical, theoretical and methodological problems*. Kyiv: Znannia.
- [32] Tykhomyrov, O., & Husariev, S. (2013). Methodology of comparative studies in Ukraine: philosophical and legal aspect. *Law of Ukraine*, 9, 117-137.
- [33] Udovyka, L.H. (2011). *Transformation of the legal system in the context of globalization: anthropological dimension*. Kharkiv: Pravo.
- [34] Varga, C. (2022). Hermeneutics of the law. *Public Governance, Administration and Finances Law Review*, 7(1), 77-90. DOI: 10.53116/pgafir.2022.1.6

- [35] Vyshnovetska, S.V. (2014). *Methodology of labor law science*. Kyiv: Nika-Center.
- [36] Yolon, P. (2002). *Methodology. Philosophical encyclopedic dictionary* (p. 374). V.I. Shynkaruk (et al.). (Eds.). Kyiv: Abrys.
- [37] Yushchuk, O.I. (1997). *Law reform: general concept, problems of implementation in Ukraine*. Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.
- [38] Zamorska, L. (2016). System approach in constitutional law: general-theoretical content. *Law of Ukraine*, 6, 107-113.

Список використаних джерел

- [1] Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
- [2] Berestova I. E., Verenkiotova O. V., Serbina N. O., Seminoh S. V. Public interest in private law relations of transition democracies: a modern view from the standpoint of a systemic approach. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2021. Vol. 10. P. 430–439. DOI: 10.6000/1929-4409.2021.10.51
- [3] Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть : монографія. Київ : Навч. кн., 2004. 189 с.
- [4] Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ : Юрид. думка, 2011. 384 с.
- [5] Фальковський А. О. Ціннісний підхід у правових дослідженнях. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 253–257.
- [6] Гарасимів Т. З. Методологія правових досліджень : підручник. Львів : Растр-7, 2023. 412 с.
- [7] Гусарев С. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Право України*. 2011. № 8. С. 160–166.
- [8] Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
- [9] Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ : Знання, 2010. 495 с.
- [10] Jonathan H. Comparative law, law reform and legal theory. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1989. Vol. 9. No. 1. P. 101–115. DOI: 10.1093/ojls/9.1.101
- [11] Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 492 с.
- [12] Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 449 с.
- [13] Кельман М. С., Котуха О. С., Коваль І. М. Методологія як форма мислення і складова культури дослідника : навч. посіб. / за заг. ред. М. С. Кельмана. Львів : Растр-7, 2017. 220 с.
- [14] Хрідочкін А. В., Макушев П. В. Методологія сучасного правознавства : навч. посіб. Дніпро : Гельветика, 2017. 368 с.
- [15] Костицький М. В. Потреба використання цілісної методології в сучасній юридичній науці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1 (23). С. 7–12. DOI: 10.33270/01222302.7
- [16] Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.
- [17] Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Т. 1. С. 3–8.
- [18] Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
- [19] Кривицький Ю. В. Методологія дослідження правової реформи: спроба опису гносеологічної мозаїки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 85–93. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.90.1.12
- [20] Крижановський А. Ф. Правові реформи і правовий порядок в Україні: чи буде використаний потенціал синергії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. Вип. 49. С. 4–7. DOI: 10.32841/2307-1745.2021.49.1
- [21] Leci V. Natural law as an axiological aspiration and ethical refiner of law. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. Vol. 4. No. 16. P. 55–67. DOI: 10.33327/AJEE-18-5.4-a000441
- [22] Лемак В. В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації та поділу федерації : монографія. Ужгород : Ліра, 2002. 248 с.
- [23] Mousourakis G. Legal transplants and legal development: a jurisprudential and comparative law approach. *Acta Juridica Hungarica*. 2013. Vol. 54. No. 3. P. 219–236. DOI: 10.1556/ajur.54.2013.3.2

- [24] Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Київ : УАДУ, 1998. 264 с.
- [25] Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія*. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 460–463.
- [26] Право і прогрес: запити громадянського суспільства : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наук. думка, 2020. 368 с.
- [27] Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс : монографія. Харків : Право, 1998. 416 с.
- [28] Сердюк І. А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.
- [29] Shevchenko A. E., Kudin S. V., Nikolenko M. B., Malyshev B. V., Kunenko I. S. Axiological determinants of cognition of law. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. Vol. 36. P. 579–598. DOI: 10.1007/s11196-022-09960-z
- [30] Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку : у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 728 с.
- [31] Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы : монография. Киев : Знання, 2005. 334 с.
- [32] Тихомиров О., Гусарев С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України*. 2013. № 9. С. 117–137.
- [33] Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.
- [34] Varga C. Hermeneutics of the law. *Public Governance, Administration and Finances Law Review*. 2022. Vol. 7. No. 1. P. 77–90. DOI: 10.53116/pgafir.2022.1.6
- [35] Вишневецька С. В. Методологія науки трудового права : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2014. 332 с.
- [36] Йолон П. Методологія. *Філософський енциклопедичний словник* / [В. І. Шинкарук (гол. редокол.) та ін.]. Київ : Абрис, 2002. С. 374.
- [37] Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.
- [38] Заморська Л. Системний підхід у конституційному праві: загальнотеоретичний зміст. *Право України*. 2016. № 6. С. 107–113.

KRYVYTSKYI Yuri

PhD in Law, Associate Professor, Head of the of the Department of Theory, History and Philosophy of Law of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7063-4725>

Methodological Approaches in the Structure of the Methodology of Law Reform Research

Abstract. The article summarizes, expands and substantiates scientific knowledge about the place, role and epistemological potential of methodological approaches in the system of methodological tools for studying law reform. Modern views on the content, structure, features and possibilities of the methodology of science, the methodology of jurisprudence, and the methodology of legal knowledge are discussed. It has been found that the methodology of legal research and scientists' ideas about its potential were formed historically, under the influence of the achievements of philosophy and science about the method as a way of knowing and understanding the phenomena of the objective world. The methodology of modern jurisprudence is a complex socio-cultural phenomenon, which clearly reflects the specifics of the epistemological discourse of law life, its components and levels. It is proposed that the methodology of law reform research should be understood as a conceptual presentation of the idea, goal, vector, content and components of the methodological toolkit, which ensures obtaining the most adequate, objective and systematized information about the essential properties of law reform. It is proven that the epistemological arsenal necessary for a comprehensive study of the nature of law reform has a different nature and is a multi-level, mosaic and integrative system of adapted methodological knowledge. To ensure the reliability and validity of the results

of studying the essence of law reform, worldview, philosophical, scientific, sociological and theoretical foundations are distinguished; principles of scientific knowledge; methodological (conceptual, scientific) approaches; general methods of thinking, philosophical, general scientific, specific scientific (private scientific) methods. Key methodological approaches to the study of law reform include axiological, anthropological, hermeneutic, activity-based, comparative, systemic, phenomenological, and others. It is emphasized that it is necessary to distinguish the methodological (conceptual, scientific) approach to the study of law reform as a component of the methodology of its understanding from the research (scientific) approach to understanding law reform as a component of the theory of law reform. This approach to describing the architecture of the methodology for the scientific study of law reform does not deny the relevance, possibility and necessity of other variants of its structure, but on the contrary, it provides for their enrichment and complementarity, integrity of perception, since the construction of various classifications or the isolation of distinctive components of the methodology of a specific scientific investigation is not an end in itself, but is conditioned by the need to establish relationships between its components, levels, which is necessary for the correct choice of the arsenal of methodological tools (principles, approaches, methods) of general theoretical research in accordance with the internal regularity of law reform and the peculiarities of scientific knowledge on this issue

Keywords: methodology; methodology of jurisprudence; methodological approach; reform; social reform; law reform; theory of law reform.

DOI: 10.33270/02253002.5
УДК 340.12:351.86

КОЛОМІЄЦЬ Олександр*

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету забезпечення державної безпеки Київського інституту Національної гвардії України
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>

Національна безпека в контексті трансдисциплінарності

Анотація. Статтю присвячено сучасним питанням дослідження національної безпеки. Проаналізовано сутність трансдисциплінарного підходу як сучасної наукової парадигми й інноваційної стратегії наукового пошуку. Визначено, що його застосування до дослідження явища національної безпеки на сучасному етапі розвитку людства є потребою в якісно новому осмисленні глибоких трансформаційних процесів у всіх сферах соціального буття людини й модифікацій безпеки. Висвітлено відмінності в дослідженні багаторівневих і складних об'єктів з позицій дисциплінарного, міждисциплінарного та трансдисциплінарного підходів. Акцентовано, що в межах традиційної парадигми національну безпеку досліджують лише за окремими її аспектами. Але розвиток сучасного наукового знання засвідчує, що традиційна дисциплінарна модель наукового пізнання малоефективна для дослідження складних, гібридних, багаторівневих явищ, до яких належить і національна безпека. Усе це вимагає застосування нових методологічних підходів до вивчення й аналізу національної безпеки на основі інтеграції гуманітарного, технічного, природничого та соціального знання в єдину систему. Проаналізовано зміст і завдання наукового опрацювання питань національної безпеки відповідно до положень Хартії трансдисциплінарності. Зокрема, дослідження національної безпеки має передбачати такі аспекти, як: гуманітарний складник національної безпеки та принцип взаємодоповнення; архітектоніка національної безпеки, представлена різними рівнями реальності; визнання діалогу культур і важливого значення освіти, культури й релігії. Акцентовано на сучасному трактуванні загроз національної безпеки та їх класифікації. Ґрунтовне дослідження національної безпеки як соціального явища можливе за умови визнання фундаментальних складників трансдисциплінарності, якими є строгість (ригор), толерантність і відкритість.

Ключові слова: національна безпека; загрози; реальність; трансдисциплінарність; Хартія трансдисциплінарності; ригор; відкритість; толерантність.

Історія статті:

Отримано: 15.08.2025
Переглянуто: 23.09.2025
Прийнято: 20.10.2025

Рекомендоване посилання:

Коломієць О. Національна безпека в контексті трансдисциплінарності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 41–47. DOI: 10.33270/02253002.5

*Відповідальний автор

© Коломієць О., 2025

Вступ

Явище національної безпеки відображає глибокі цивілізаційні трансформації, які відбуваються не лише в політичній, економічній чи оборонній сферах, а й в культурній, національній, комунікативній і когнітивній сферах суспільного життя. Нині «незаперечним і загально визнаним є факт, що в XXI столітті змінилися уявлення про зміст безпеки як у свідомості науковців, політиків, представників органів державної влади, так і на суспільно-побутовому рівні: гібридність загроз не є новелою, а розуміння того, що повернення до життя «по-старому» вже не буде, є абсолютним трендом» (Iaremko & Karkovska, Lukashevsk, 2020). Початок XXI століття засвідчив розвиток нових модифікацій концепції національної безпеки на основі зміни наукових методів і підходів, а також формування нової наукової парадигми, що безпосередньо пов'язано з усвідомленням та осмисленням системоутворювального значення таких явищ сучасності, як глобалізація, інформаційне суспільство, цифрова епоха.

Матеріали та методи

У межах статті ми будемо послуговуватися визначенням національної безпеки, яке запропоновано Ю. Загуменною (2022): «Під національною безпекою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, правових і соціальних цінностей, способу життя від широкого спектра зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю природою» (Zahumenna, 2022, p. 36).

Наразі національна безпека є предметом дослідження багатьох сучасних наук, кожна з яких акцентує на конкретному аспекті цього соціального явища. Важливими є праці закордонних і українських вчених, присвячені різним аспектам національної безпеки: В. Вовк (2022, 2025), Ю. Загуменної (2022), А. Лепіхова (2022), В. Ніколеску, Е. Моріна і Л. де Фрайтаса (1994), В. Хаустової і Н. Трушкіної (2024), Г. Ситника і М. Орла (2021). Але розвиток сучасного наукового знання засвідчує, що традиційна дисциплінарна модель наукового пізнання малоефективна для дослідження складних, гібридних, багаторівневих явищ, до яких належить і національна безпека. Усе це потребує нових методологічних підходів до аналізу й дослідження національної безпеки на основі інтеграції гуманітарного, технічного, природничого й соціального знання в єдину систему. З огляду на це, найперспективнішим напрямом такого переосмислення є трансдисципліарність, яка є такою методологічною концепцією, що виходить за межі дисциплінарних кордонів і характеризується новою логікою мислення, заснованою на цілісності, взаємопов'язаності й діалозі.

Результати й обговорення

До наукового словообігу термін «трансдисципліарність» було введено 1972 року швейцарським психологом і філософом Ж. Піаже на позначення такого принципу наукових досліджень, який передбачає відкриту взаємодію вчених без чітких академічних меж (Telizhenko, & Pankratova, 2021). У сучасному розумінні трансдисципліарність визначають як новий тип вироблення наукового знання, який ґрунтується на дисциплінарних знаннях, проте водночас виходить за їх межі. За своєю природою цей тип наукового знання триєдиний, оскільки він є: 1) якісно новим рівнем наукового пізнання, 2) новим світоглядом і 3) новою практикою життя. Основна особливість, яка відрізняє трансдисциплінарний підхід від міждисциплінарного, полягає в тому, що останній обмежений взаємодією здебільшого двох дисциплін і їх методів. Натомість трансдисциплінарний підхід – це спроба охопити багатогранність світу, використовуючи ефект взаємодоповнюваності різних дисциплін і практик унаслідок застосування власної методології, яка ґрунтується на: єдності трансдисциплінарного суб'єкта та трансдисциплінарного об'єкта; визнанні наявності спільного для них поля («прихованого Третього»); орієнтації на багаторівневість реальності. Водночас основними фундаментальними складниками трансдисципліарності є строгість (ригор) в аргументації (урахування всіх наявних даних як запобіжник від можливих спотворень), толерантність (визнання права на існування наукових ідей, поглядів і концепцій, які відрізняються або суперечать наявним) і відкритість (готовність до прийняття незрозумілого, непередбачуваного, несподіваного й неочікуваного) (Chaika, 2022, p. 3).

Тлумачення поняття трансдисципліарності, яке вважають класичним, наведено в Хартії трансдисципліарності (Charter of Transdisciplinarity) (Nicolescu, & Morin, & de Freitas, 1994), яку було ухвалено на Першому всесвітньому конгресі з трансдисципліарності 1994 року та яка містить преамбулу, чотирнадцять статей і фінальну декларацію. У тексті цього документа зазначено, що трансдисципліарність не є сумою дисциплін або формою міждисциплінарної співпраці, тому що її мета полягає у відкритості всіх дисциплін до того, що їх об'єднує, а також до того, що виходить за їхні межі. У Хартії представлено дві основні ідеї: перша – визнання різних рівнів реальності з притаманною кожному з них логікою; друга – визнання планетарної гідності людини й цінності діалогу між культурами, науками та різними формами знання.

Як зауважує Д. Макух (2023), нині немає єдиного визначення поняття «трансдисципліарність», а тому можна виокремити найбільш

важливі аспекти із запропонованих варіантів, відповідно до яких, вона трактується як:

- «декларація», яка проголошує рівні права всіх наукових дисциплін, культур і релігій у дослідженні навколишнього світу;
- процес запозичення ідей, теорій, концепцій і методів із різних наук для системного дослідження складних об'єктів пізнання;
- високий рівень універсальності, освіченості й розмаїтості знань конкретної людини;
- дослідження, реалізоване водночас на різних рівнях (Makukh, 2023).

Національну безпеку як явище з огляду на її складність і багатоаспектність на сучасному етапі розвитку наукового знання може бути досліджено в контексті трансдисциплінарності, оскільки в межах традиційного дисциплінарного підходу зміст цього поняття не відображає сутність соціального явища, яке ним позначено. Своєю чергою під соціальним явищем національної безпеки розуміють «дії та взаємодії людей, здійснювані безпосередньо або через соціальні організації, інститути та механізми, їхні потреби, інтереси, процеси як елементи соціальної реальності, які утворюють множину соціальних фактів (сукупність умов існування членів суспільства)» (Sytnyk, & Orel, 2021, p. 75). Водночас зазначимо, що «національна безпека» позначає також і «характеристики буття (існування) державності як соціальної системи, компонентами якої є територія, макросоціальна спільнота (нація) зі своїм культурним кодом та створені нею державні інститути, які формують каркас національної держави» (Sytnyk, & Orel, 2021, p. 86).

Розглянемо питання можливих наукових напрямів дослідження національної безпеки, відповідно до статей Хартії. Згідно з положеннями Хартії та з огляду на сучасні безпекові виклики, національну безпеку в контексті трансдисциплінарності можна досліджувати в таких напрямках.

Відповідно до ст. 1 Хартії, в якій зафіксовано, що Людина є цілісністю, національна безпека має передбачати гуманітарний складник, а не лише технічну, економічну чи військову компоненту, оскільки Людина не редукується до формальних схем. Такий напрям дослідження представлений у працях В. Ліпкана (2008), який стверджує, що національна безпека є своєрідною сферою існування людини, нації, держави, культури, традицій, звичаїв, ресурсів, що не лише міцно пов'язує людей між собою, а й ріднить їх з історичною спадщиною та навколишнім середовищем. Це своєю чергою передбачає збереження матеріального й духовного багатств нації, органічне поєднання й реалізацію прагнення людини до безпеки й можливості забезпечення національної безпеки з боку державних і недержавних організацій (Lipkan, & Lipkan, 2008, p. 10).

У ст. 2 Хартії акцентовано на різних рівнях реальності, які керуються власними логіками функціонування й мають специфічну структуру, а це означає, що трансдисциплінарність сприяє формуванню «якісно нових аспектів знань з позицій багаторівневого сприйняття, що виникають у результаті взаємодії та інтеграції предметних галузей і дають змогу ефективно поєднувати різноманітні наукові підходи й наукові концепції» (Atamanchuk, 2021, p. 5). Тому під час дослідження національної безпеки слід зважати на те, що безпекові загрози є в різних сферах суспільного життя, а відтак стратегії національної безпеки повинні бути багаторівневими. На думку польсько-британського мислителя З. Баумана (2008), «необхідно, щоб суверенітет держави в законодавчій і виконавчій сферах опирався на «триногу» військового, економічного й культурного суверенітету; інакше кажучи, на контроль держави над ресурсами, які раніше належали роздробленим центрам соціальної влади, але тепер були зібрані до купи заради збереження самого інституту держави й підтримки встановленого нею порядку. Здатність до ефективного встановлення порядку була б немислима без здатності ефективно захищати територію держави від загрози з боку інших моделей порядку, як зовнішньої, так і внутрішньої; здатності «зводити баланс» у народному господарстві й здатності до мобілізації культурних ресурсів, достатніх для підтримання ідентичності та своєрідності держави через ідентичність її підданих» (Bauman, 2008, p. 51-52).

Принцип взаємодоповнюваності зафіксовано в ст. 3 Хартії. Він передбачає не заміну дисциплін, а їх поєднання в спільному просторі. З огляду на це, національна безпека повинна досліджуватися в контексті повної картини загроз, об'єднуючи аналітику з різних сфер – економіки, права, оборони, психології, інформаційних технологій тощо. У широкому значенні під загрозами національній безпеці розуміють значну кількість явищ, які унеможливають або ускладнюють/можуть унеможливити або можуть ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей, тобто життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави, а також безпечні умови життєдіяльності. Загалом «загроза національній безпеці є вираженням можливого негативного (з позицій інтересів особистості, суспільства чи держави) впливу на інтереси, умови й можливості їх реалізації, систему відносин. Цей вплив може бути здійснено різними чинниками, процесами та способами (природними, соціальними й економічними) як реальними (уже наявними), так і потенційними» (Khaustova, & Trushkina, 2024a). На думку українських дослідників В. Хаустової та Н. Трушкіної (2024b), загрози національній безпеці можна класифікувати за такими групами: 1) за рівнем: міжнародні (глобальні й регіональні в межах регіонів світу); національні; локальні (або регіональні); приватні;

2) за ступенем ймовірності: реальні або потенційні; 3) за походженням джерела небезпеки: зовнішні та внутрішні; 4) за часовим фактором: довгострокові, поточні, несподівані («чорні лебеді» як наслідок недооцінювання/переоцінювання будь-яких чинників); 5) за специфікою впливу: прямі й непрямі; 6) за якістю загрози: політичні, екологічні, інформаційні, військові, психологічні, технологічні, фізичні тощо; 7) за спрямованістю: загрози для різних сфер суспільного життя (політичної, економічної, енергетичної тощо); 8) за масштабами можливих збитків; 9) за тимчасовими та просторовими координатами дії; 10) за ступенем комплексності: поодинокі й системні; 11) за джерелами виникнення: об'єктивні або суб'єктивні; 12) за якістю матеріальних носіїв небезпек; 13) залежно від форми вираження загроз (Khaustova & Trushkina, 2024b). Урахування всього їх видового розмаїття сприяє створенню цілісного бачення загроз національній безпеці, а в практичній площині уможливорює розроблення національних систем оцінювання ризиків і загроз, що дає змогу забезпечувати стратегічне планування у сфері національної безпеки, відповідно до зміни безпекового середовища кожної держави в коротко- й довгостроковій перспективі, визначати стратегічні й пріоритетні завдання щодо забезпечення національної безпеки (Khaustova, & Trushkina, 2024a).

Об'єднанню сенсів і відкритості раціональності присвячена ст. 4 Хартії. У цій статті декларується наукове прагнення до єдності знання, але таке знання має виходити за межі вузької наукової логіки. Національна безпека, відповідно до цієї методологічної настанови, повинна розглядатися з позицій ризиків безпеки та з огляду на вимогу «відкритої раціональності» зважати на соціокультурні смисли (міфи, наративи, символи тощо).

Трансдисциплінарність передбачає також діалог між культурами й науками (ст. 5 Хартії). Такий діалог щодо питань національної безпеки акцентує на особливій значущості культури, мистецтва й освіти в аспекті протидії деструктивним ідеологіям. Мистецтво, освіта та культура забезпечують і впливають на розвиток людського капіталу, формуючи систему суспільних цінностей і зберігаючи історичну пам'ять. Отже, гуманітарну безпеку визнають важливим складником національної безпеки. На думку А. Васюка (2024), «У сучасному науковому дискурсі гуманітарні аспекти безпеки визначаються як проблема збереження людської особистості за традиційних культурних норм і цінностей, що руйнуються, і одночасного збереження самобутності народу. Саме певний набір світоглядно-ціннісних орієнтацій є соціокультурною основою сфери забезпечення безпеки суспільства й лежить в основі формування загальнонаціональної ідентичності як однієї з основних консолідуючих і інтегруючих суспільство чинників» (Vasiuk, 2024, р. 195). Щодо ризиків у сфері освіти, то слід погодитися з позицією

В. Вовк (2025), яка зауважує, що під впливом неоліберальних і позитивістських світових тенденцій в освіті, починаючи з другої половини XX століття й до першої чверті XXI століття, на практиці відбулося втілення гасла «Звільнити навчальні плани від світоглядних дисциплін», нібито ці дисципліни не мали практичного компонента. Наслідком таких нововведень були несформовані навички критичного мислення й прогнозування та катастрофічне зниження рівня загальної культури (Vovk, 2025, р. 36). Акцентуємо також на тому, що рівень захищеності гуманітарної сфери суттєво впливає на стабільність державних інститутів і життєздатність суспільства. Визнання важливої ролі гуманітарних чинників у архітектоніці національної безпеки пояснюють значною кількістю історичних фактів сучасності, які підтверджують, що за допомогою маніпуляцій сенсами й масовою свідомістю можна досягти бажаних результатів, навіть не вдаючись до застосування зброї.

Більш ефективним буде дослідження національної безпеки в контексті історичних і культурних вимірів (відповідно до ст. 6 Хартії). Такий підхід передбачає мультимімірність і трансісторичність, тобто вивчення гібридних форм впливу (наративів, явищ колективної пам'яті) на стан національної безпеки. В українському контексті прикладами таких гібридних форм можуть бути російський імперський наратив про меншовартісність українців, «незаконне захоплення влади в Україні 2014 року», «звільнення українців від націоналістів», «керованість уряду України політиками Заходу», а також про те, що «Україна – фашистська держава», «уряд України – хунта», «українці – бандерівці», «західні цінності – антигуманні» тощо (Vovk, 2022, р. 81).

У межах окресленої теми цікавими є положення ст. 9 Хартії щодо відкритості наукового знання до духовного й міфологічного, що конкретизується визнанням пізнавального потенціалу релігії та міфології. Особливе значення це має в епоху ведення гібридних воєн, у ході яких символи, сакральні образи, міфи можуть бути джерелом стійкості суспільства й держави або ж інструментом маніпуляцій. Під гібридними розуміють такі війни, які виходять за межі тріади Клаузевіца (уряд, армія, народ) і які широко застосовують методи й інструменти «війни розумової сили» (Vovk, 2022, р. 81). Упродовж тривалого періоду релігійний чинник в Україні залишався на периферії осмислення своєї національної безпеки. Уперше його було виокремлено із загальних «духовних цінностей» у Законі «Про основи національної безпеки України» 2003 року¹ «Духовні цінності» в цьому нормативно-правовому акті трактують як складник

¹ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

«національних інтересів». У ст. 7 цього Закону серед загроз національним інтересам і національній безпеці України виокремлено також «можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад».

Висновки

Отже, національна безпека є багаторівневим і багатокомпонентним явищем, яке презентує рівень і стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від реальних і потенційних загроз. Національна безпека як соціальне явище 1) органічне з усіма

асpekтами життя людини, суспільства й держави; 2) є умовою їх існування й розвитку. Національна безпека XXI століття є поліструктурною системою, до складу якої належать економічні, інформаційні, політичні, гуманітарні й військові компоненти. Кожен із них має власну структуру, але водночас вони перебувають у постійній взаємодії. Це засвідчує, що в контексті трансдисциплінарності національна безпека постає як динамічна мережа взаємозалежностей, а не сукупність окремих сфер. Відповідно до методологічних настанов трансдисциплінарності, вона може досліджуватися в різних напрямках розвитку наукового знання з огляду на факти невизначеності, неоднозначності й неодноризності.

References

- [1] Atamanchuk, V.P. (2021). Metatheoretical foundations of transdisciplinarity. *Scientific notes of the Minor Academy of Sciences*, 2-3(21-22), 2-10. DOI: 10.51707/2618-0529-2021-21_22-01
- [2] Bauman, Z. (2008). *Globalization. Consequences for man and society*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academician.
- [3] Chaika, Ya. (2022). Transdisciplinarity of Integration Processes in Science. *Academic Visions*, 3, 3-14. DOI: 10.5281/zenodo.5958409
- [4] Khaustova, V.Ye., & Trushkina, N.V. (2024a). Classification of threats to the national security of the country. *Modern vectors of development of Ukraine: ensuring sustainability and security: collection of materials of the II International Scientific and Practical Conference*. Chernihiv: Scientific-educational innovation center of social transformations. DOI: 10.54929/conf_28_10_2024-01-02
- [5] Khaustova, V.Ye., & Trushkina, N.V. (2024b). Risks and threats to national security: essence and classification. *Business Inform*, 10, 6-22. DOI: 10.32983/2222-4459-2024-10-6-22
- [6] Lepikhov, A. (2022). Global Risks and Uncertainty: A Review of the EIU Study. *National Institute for Strategic Studies*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/hlobalni-ryzky-ta-nevyznachenist-ohlyad-doslidzhennya-eiu>
- [7] Lipkan, V.A., & Lipkan, O.S. (2008). *National and international security in definitions and concepts* (2nd ed., rev.). Kyiv: Text.
- [8] Makukh, D.D. (2023). Interdisciplinary approach as an innovative strategy of modern higher education. *Young scientist*, 6(118), 51-55. DOI: 10.32839/2304-5809/2023-6-118-11
- [9] Nicolescu, V., Morin, E., & de Freitas, L. (1994). *The Charter of Transdisciplinarity*. Retrieved from <https://inters.org/Freitas-Morin-Nicolescu-Transdisciplinarity>
- [10] Sytnyk, H.P., & Orel, M.H. (2021). *National security in the context of European integration of Ukraine*. H.P. Sytnyk (Ed.). Kyiv: MAUP.
- [11] Telizhenko, L.V., & Pankratova, V.O. (2021). Transdisciplinarity as a new type of scientific knowledge production. *ΛΟΓΟΣ*, 3. DOI: 10.36074/logos-19.03.2021.v3.08
- [12] Vasiuk, A.H. (2024). Humanitarian security of the state: implementation of humanitarian policy. *Bulletin of the National Center of Social and Political Sciences of Ukraine. Series "Public Administration"*, 1(20), 195-202. DOI: 10.52363/2414-5866-2024-1-24
- [13] Vovk, V.M. (2022). Fakes as a threat to national security in the context of hybrid war. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(24), 80-84. DOI: 10.33270/02222402.80
- [14] Vovk, V.M. (2025). Information ethics and security in the information society. *International humanitarian law and the foundations of security in times of armed conflicts: materials of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 135-138). Kyiv: Kyiv. Institute of the National Guard of Ukraine.
- [15] Yaremko, I., Karkovska, V., & Lukashevskaya, U. (2020). Archetypal analysis of the current state of international security in Ukraine. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*, 6(10), 2023-2031. DOI: 10.22178/pos.63-5
- [16] Zahumenna, Yu.O. (2022). Modern trends and conceptual approaches to understanding the essence of the concept of "national security". *Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 4(99), 34-48. DOI: 10.32631/v.2022.4.03

Список використаних джерел

- [1] Атаманчук В. П. Метатеоретичні засади трансдисципліарності. *Наукові записки малої академії наук*. 2021. № 2–3 (21–22). С. 2–10. DOI: 10.51707/2618-0529-2021-21_22-01
- [2] Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. 112 с.
- [3] Чайка Я. Трансдисципліарність інтеграційних процесів у науці. *Академічні візії*. 2022. № 3. С. 3–14. DOI: 10.5281/zenodo.5958409
- [4] Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В. Класифікація загроз національній безпеці країни. *Сучасні вектори розвитку України: забезпечення сталості та безпеки* : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 жовт. 2024 р.). Чернігів : Наук.-освіт. інновац. центр суспільн. трансформацій, 2024. DOI: 10.54929/conf_28_10_2024-01-02
- [5] Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В. Ризики та загрози національній безпеці: сутність і класифікація. *Бізнес Інформ*. 2024. № 10. С. 6–22. DOI: 10.32983/2222-4459-2024-10-6-22
- [6] Лепіхов А. Глобальні ризики та невизначеність: огляд дослідження EIU. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/hlobalni-ryzyky-ta-nevyznachenist-ohlyad-doslidzhennya-eiu>
- [7] Ліпкан В. А., Ліпкан О. С. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях : словник. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Київ : Текст, 2008. 400 с.
- [8] Макух Д. Д. Міждисциплінарний підхід як інноваційна стратегія сучасної вищої школи. *Молодий вчений*. 2023. № 6 (118). С. 51–55. DOI: 10.32839/2304-5809/2023-6-118-11
- [9] Nicolescu B., Morin E., de Freitas L. The Charter of Transdisciplinarity. 1994. URL: <https://inters.org/Freitas-Morin-Nicolescu-Transdisciplinarity>
- [10] Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник / за ред. Г. П. Ситника. Київ : МАУП, 2021. 372 с.
- [11] Теліженко Л. В., Панкратова В. О. Трансдисципліарність як новий тип вироблення наукового знання. *ЛОГОС*. 2021. Vol. 3. DOI: 10.36074/logos-19.03.2021.v3.08
- [12] Васюк А. Г. Гуманітарна безпека держави: реалізація гуманітарної політики. *Вісник НУЦЗ України. Серія «Державне управління»*. 2024. Вип. 1 (20). С. 195–202. DOI: 10.52363/2414-5866-2024-1-24
- [13] Вовк В. М. Фейки як загроза національній безпеці в умовах гібридної війни. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 80–84. DOI: 10.33270/02222402.80
- [14] Вовк В. М. Інформаційна етика і безпека в інформаційному суспільстві. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6 лют. 2025 р.). Київ : Київ. ін-т Нац. гвардії України, 2025. С. 135–138.
- [15] Яремко І., Карковська В., Лукашевська У. Архетипний аналіз сучасного стану міжнародної безпеки України. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2020. № 6 (10). С. 2023–2031. DOI: 10.22178/pos.63-5
- [16] Загуменна Ю. О. Сучасні тренди та концептуальні підходи до розуміння сутності поняття «національна безпека». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). С. 34–48. DOI: 10.32631/v.2022.4.03

KOLOMIETS Oleksandr

PhD in Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Faculty of State Security of the Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>

National Security in the Context of Transdisciplinarity

Abstract. The article is devoted to contemporary issues in the study of national security. The essence of the transdisciplinary approach is analyzed as a modern scientific paradigm and an innovative strategy of scientific inquiry. It is demonstrated that the application of the transdisciplinary approach to the study of national security at the present stage of human development is driven by the need for a qualitatively new understanding of deep transformational processes occurring in all spheres of human social existence and in the evolving nature of security itself. The paper highlights the differences in studying complex, multilevel phenomena from disciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary perspectives. It is emphasized that

within the framework of the traditional paradigm, national security is usually examined only in terms of its separate aspects. However, the evolution of modern scientific knowledge proves that the traditional disciplinary model of cognition is ineffective for the analysis of complex, hybrid, and multilayered phenomena, such as national security. This necessitates new methodological approaches to the analysis and study of national security based on the integration of humanitarian, technical, natural, and social sciences into a unified system. The article examines the content and objectives of scientific inquiry into national security in accordance with the principles of the Charter of Transdisciplinarity. In the process of studying national security, it is essential to consider: the humanitarian dimension of national security and the principle of complementarity; the architectonics of national security as represented by various levels of reality; the recognition of intercultural dialogue; and the special role of education, culture, and religion. Attention is focused on the contemporary interpretation and classification of threats to national security. A comprehensive study of national security as a social phenomenon today is possible only with the recognition of the fundamental components of transdisciplinarity – rigor, tolerance, and openness.

Keywords: national security; threats; reality; transdisciplinarity; Charter of Transdisciplinarity; rigor; openness; tolerance.

DOI: 10.33270/02253002.6

УДК 340.11

МЕЛЬНИК Марія*

кандидат юридичних наук, науковий консультант відділу забезпечення роботи секретаря та суддів судової палати управління забезпечення роботи першої судової палати секретаріату Касаційного цивільного суду

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1581-335X>

Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс

Анотація. Статтю присвячено еволюції шкіл трудового права в Україні, розглянутій крізь призму праксеологічного дискурсу. Проаналізовано різні аспекти й підходи до становлення та розвитку шкіл трудового права в Україні й визначено основні їхні характеристики. Під час дослідження проблеми наукових шкіл трудового права розкрито особливості становлення шкіл права в Україні. Це дало змогу окреслити сучасні регіональні наукові течії в трудовому праві, оцінити їхню повноту та ефективність. Автор доходить висновку, що сучасний розвиток шкіл трудового права характеризується відсутністю чітких програм розвитку галузі, які мають ґрунтуватися на відповідній ідеології права, системному правовому аналізі, правовому моніторингу, виокремленні ключових елементів доктринального правослідування тощо. Також автор стверджує, що школи трудового права в Україні зазнали еволюції внаслідок розвитку трудового законодавства. Еволюція засновувалася на історичних змінах у розвитку права загалом і трудового права зокрема, а також у методологічних підходах. Зі зміною уявлень про сутність і зміст права відбулося розширення і шкіл права. У межах праксеологічного дискурсу розвиток шкіл права свідчить про їхню трансформацію в ідеологічному та методологічному сенсі пізнання трудового права як феномену, трудового законодавства як галузі у напрямі соціально-правової орієнтованості, що вплинуло на ефективність нормативно-правового забезпечення. Основні проблеми, що зумовили розвиток шкіл трудового права, свідчать про удосконалення методологічного інструментарію, спрямованого на ефективну організацію трудового права, формування дієвого трудового законодавства, удосконалення підходів в освітніх дисциплінах і розвиток доктрини трудового права. Автор доходить висновку, що концепція сучасних наукових шкіл трудового права має потенціал відобразити фундаментальні питання, що правова політика трудового права превалює в сучасних трудових правах, впливає на забезпечення належного соціально-економічного устрою, правового режиму, ефективної концепції трудового права України загалом.

Ключові слова: праксеологія трудового права; трудове право; наукові школи трудового права; ідеологія трудового права; правова політика.

Історія статті:

Отримано: 20.08.2025

Переглянуто: 15.09.2025

Прийнято: 08.10.2025

Рекомендоване посилання:

Мельник М. Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 48–59. DOI: 10.33270/02253002.6

*Відповідальний автор

Вступ

Еволюцію трудового права в Україні можна пояснювати не лише через внесення змін до трудового законодавства чи юридизацію певних норм, а й через створення ідейних підходів, у межах яких відстежується характер розвитку певної наукової школи трудового права.

Порушуючи питання про наукові школи трудового права, одразу постають деякі сучасні проблеми. Вони пов'язані з неможливістю ідентифікувати їх приналежність до певного наукового осередку чи визначити їхню ідеологічну мету, спрямування, програму та результати діяльності. Очевидно, що такі проблеми можуть негативно позначитися на ефективності трудового права як галузі, його потенціалі розвитку, а також на можливості застосування певної методологічної конструкції як «наукового продукту» тієї чи іншої школи у практиці. Такі пробіли впливають і на ефективність правової доктрини трудового права, навчальну дисципліну та галузь трудового права загалом. Адже за таких умов виникає проблема різного тлумачення норм трудового права, неоднакового їх застосування судами тощо.

Отже, порушена проблема є актуальною, адже свідчить про необхідність її дослідження у праксеологічному аспекті, оскільки йдеться про очевидну загрозу втрати ефективності науковими школами трудового права.

Матеріали та методи

Проблеми наукових шкіл трудового права в Україні досліджували мало. Утім, варто звернути увагу на дослідження С. В. Вишневецької (2014). У своєму дослідженні науковець аналізує поняття, характерні ознаки та компоненти наукової школи; визначає роль наукової школи в забезпеченні наступності досвіду і знань, єдності традицій і новаторства; окреслює основні проблеми, які потребують розв'язання науковою школою в галузі трудового права (Vyshnovetska, 2014, р. 15). За результатами дослідження, фахівець доходить висновку, що наукова школа є формою розвитку науки трудового права, формулює і підтримує власні наукові цінності й визначає напрями, тематику і проблематику трудових правових наукових досліджень (Vyshnovetska, 2014, р. 21). Попри це, автор не досліджує питання ефективності шкіл трудового права, не розкриває їх із праксеологічного погляду, не виокремлює школи за певними критеріями.

Також досліджувала проблеми становлення та розвитку трудового права Н. Д. Гетманцева (2018). Вчена розкриває проблему трудового права через історичний екскурс його становлення та розвитку як самостійної галузі права (Hetmantseva, 2018, р. 83). У висновках вона зазначає, що в рамках як галузі, так і науки трудового права відбуваються серйозні зміни, що

характеризуються складними, неоднозначними процесами. Вони пов'язані не зі звуженням предмета правового регулювання, а радше з його розширенням. Тут наявна його модифікація фундаментальних принципів, що склались історично та показали свою значущість і об'єктивність на практиці (Hetmantseva, 2018, р. 89). Проте постає дихотомія: як можуть бути ефективними принципи, що склались ефективно, і їхня модифікація? З одного боку, такий підхід розкриває питання лишень деяких аспектів становлення трудового права як галузі, його динаміки, проте не розкриває складних питань наукових шкіл. Це, на нашу думку, щонайменше призводить до втрати комплексного уявлення про трудове право як науку.

Варто звернути увагу на іншу публікацію Н. Д. Гетманцевої у співавторстві із Л. В. Вакарюк (2023). Хоч вчені-дослідниці приходять до висновку, що доктрина трудового права заснована на ідеології, методологічних прийомах, принципах, логічно вивірених наукових рішеннях і висновках, які постають з тлумачення права (Hetmantseva, & Vakariuk, 2023, р. 194), проте так і не пов'язують усі ці кореляції з вченнями конкретної школи трудового права.

В. М. Чернега (2023), досліджуючи проблеми розвитку доктрини національного трудового права на початку III тисячоліття, доходить висновку, що, незважаючи на появу нових інститутів у трудовому праві у зв'язку з його розвитком та колаборацією з інформаційними технологіями, в українській науці бракує компаративних трудових правових наукових досліджень, зокрема: досвіду України та закордонних країн (насамперед держав Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки (Cherneha, 2023, р. 260, 268). Автор наукової публікації, проаналізувавши періодику з 2011 по 2021 рр., дисертаційні та монографічні дослідження у сфері трудового права, так і не сформував і не виокремив наукові школи трудового права в Україні. Очевидно, була інша мета дослідження: «формування комплексного бачення розвитку доктрини національного трудового права на початку III тисячоліття» (Cherneha, 2023, р. 260). Як наслідок, об'єктивно залишились осторонь підходи, ідеологія, «бачення», хронологія доповнення системи трудового права новими дослідженнями та правовими інститутами тощо. Щоправда, хоч вчений-дослідник і виокремлює на початку дослідження ЗВО та наукові установи, вчених, проте не надає їм характеристику наукового осередку через призму ідейників-послідовників, наукової школи, пов'язуючи їх покликання лише з потребою оновлення та впливу трудового законодавства (КЗпП). Тобто в такому підході, на нашу думку, превалює позитивізм, компаративізм, який позбавлений пошуку власної національної ідеології, видатних мислителів, вчених правників-лідерів,

визначення ефективної моделі права на підставі тих чи інших вчень тощо.

Для розгляду проблем, які назріли в контексті наукових шкіл трудового права, насамперед варто дотримуватися праксеологічного дискурсу. Адже сфера наукового пізнання шкіл трудового права у своїй методологічній основі так чи так лежить у площині як оцінювання його ефективності, так і проблем організованості наукових шкіл трудового права в Україні.

Для ґрунтового підходу в розкритті проблем наукових шкіл трудового права доречно опиратися не лише на енциклопедичні, монографічні та дисертаційні дослідження, які висвітлювали певний напрям, єдину ідеологію, канву та методи вчень, а й на загальноправові, загально-філософські концепції та ідеї інших галузей, не пов'язаних з юриспруденцією. Доречно проаналізувати відкриті джерела вебресурсів провідних закладів вищої освіти в Україні чи праці вчених з наукової спеціальності 12.00.05 «трудове право та право соціального забезпечення».

Результати й обговорення

В енциклопедичній довідці термін «наукові школи» подано доволі розлого. Поєднано ряд визначень, які вживають разом із поняттям «наукова школа», а саме: «наукові напрямки», «течії», «гуртки». Усі вони можуть містити певні семантичні особливості. Термін «наукові школи» подано як загальний для всіх понять. Під ним розуміють «...неформальну інституціоналізацію науки, зорієнтовану на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокультурному просторі...» (Kolesnyk, 2010). За такого підходу, очевидно, визначення не є точним, однак простежується спільна тенденція, що відображається в певних процесах інституалізації науки в різних напрямках.

Часто наукову школу розуміють як тяглість наукової традиції та тематики, дослідження якої розпочав певний визначний учений і продовжили його численні учні, досягаючи вагомих для світу та національної науки результатів (Strikha, 2020).

Поняття «наукову школу» запропоновано аналізувати з позицій мережевої теорії. За ідеєю, принцип мереж передбачає об'єднання різноманітних елементів, що раніше існували окремо чи ізольовано, у безшовну структуру елементів, між якими постійно циркулює інформація. Водночас утворення мереж слугує новою моделлю вивчення історії науки, а точками їх централізації є: (1) культурний капітал, яким є продукування ідей, теорій, методів; (2) інституціональний капітал – університети, кафедри, академічні інституції, наукові товариства, часописи, учені звання, наукові ступені, посади; (3) простір міжособистісних комунікацій істориків, коли місце кожного

вченого в корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів, швидкістю обертання культурного капіталу (Kolesnyk, 2010). До такої теорії мережі слід додати питання процесів культуризації, інституціоналізації, комунікації, оскільки процедурна централізація відображає ефективність організації як процесу створення та функціонування наукової школи, а також її періоди та етапи формування.

З погляду мережевої теорії науки, академічна школа є рухливою, динамічною структурою потоків інформації і комунікацій. Наукова школа як проєкція мережевої моделі науки має містити: (1) вертикальні зв'язки (дидактична зв'язка вчитель / учні); (2) горизонтальні комунікації між партнерами за інтересами, представниками однієї наукової генерації із притаманними їй цінностями, інтерактивними ритуалами, «кодами спілкування», спільною мовою; (3) структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями або в середині генерації у межах школи, інтелектуальних груп, центрів, об'єднань. А вузловими точками мережевої моделі школи запропоновано вважати: (1) ідеологічну сферу (мова / комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); (2) інституціональну площину (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проєкти); (3) міжособистісну сферу, представлену набором інтелектуальних, корпоративних, товариських, родинних, адміністративних зв'язків між представниками школи по вертикалі й горизонталі у формах партнерської співпраці, конфлікту, розриву історіографічної традиції, комунікативних кодів тощо. З перспективи мережевої моделі символічна влада лідера наукової школи не обмежується власною харизмою, а вимірюється спроможністю мобілізувати послідовників і перетворити їх на мережу агентів, що означає: вирішальним чинником школи є міжособистісні взаємини (Kolesnyk, 2010). По суті, за такого підходу, яскраво відображається ідеологічний стрижень наукової школи, потенційна придатність бути активним суб'єктом впливу на певні політичні процеси, а в трудовому праві впливати на політику формування та трансформації або розвитку галузі трудового права.

Наукові школи мають й певні ознаки. Зокрема, ознаками існування наукової школи є ефективне засвоєння і дослідження її вченими актуальних проблем з висунутих керівником наукових напрямів. Мінімальним циклом існування наукової школи є три покоління, зокрема: (1) засновника школи; (2) послідовників; (3) учнів послідовника¹.

¹ Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика. URL: <https://www.nuozu.edu.ua/s/naukovi-pidrozdily/naukovi-shkoly#gsc.tab=0>

Ключовою фігурою наукової школи є її лідер (він, як правило, і називає школу). Лідером може бути видатний, авторитетний вчений, який продукує ідеї (нові напрями дослідження), вчений, який може об'єднати навколо себе однодумців (Scientific school...).

Доречно звертати увагу на зміст напрямів наукової школи. Згідно з класифікацією школи права поділяють на такі: природну, історичну, нормативістську, марксистську, психологічну, соціологічну, антропологічну. Виокремлюють і школи кримінального права. Зокрема, розрізняють класичну, антропологічну та соціологічну. Також наведено класифікацію за регіонами України, як-от: Київська школа права, Львівська школа права, Одеська школа права (Scientific school...).

Засновником наукових шкіл трудового права країн пострадянського простору був Лев Семенович Таль (Melnyk, & Podorozhnyi, 2023, p. 6). Ф. А. Цесарський (2024), досліджуючи вчення Л. С. Таля, доходить висновків, що «...ідеї Л. С. Таля про формування норм трудового законодавства, необхідність підвищення ролі трудового договору в правовідносинах на ринку праці, що мають соціальну спрямованість, але засновані на цивілістичних принципах, залишаються нереалізованими у вітчизняному праві. У цьому плані їх доля цілком звичайна: в Україні своїх пророків не слухають, хоча наукова спадщина Л. С. Таля, його вчення про трудовий договір, безумовно, може стати фундаментальним теоретичним підґрунтям для розвитку сучасної теорії трудового договору та її практичної реалізації в нормах українського трудового права....» (Tsesarskyi, 2011, p. 67).

Кожна наукова школа права, сформована в Україні, має свій історичний шлях розвитку. Деякі мали витоки з філософського, загально-правового, соціально-правового погляду на право. Досвід створення, зміст характеризуються унікальними особливостями. Це дає приводи аналізувати їх за регіональною ознакою.

Сучасна школа філософії права у Львівському університеті бере свій початок з 1661 року та існує до сьогодні. Школа має давні історичні традиції та характеризується тим, що є переважно школою філософії праворозуміння як найфундаментальнішої проблеми юридичної науки. Складовою цієї школи вважають наукову школу філософії та загальної теорії прав людини, розбудовану з позиції потребного підходу (Maksymov et al., 2017, p. 977–980). За логікою процесу еволюції, філософсько-правовий напрям мав би позначитися на галузевому спрямуванні інших галузевих напрямів, зокрема і наукової школи трудового права не тільки у Львівському університеті, а й в інших університетах та академіях чи інститутах Заходу України. Проте сьогодні в юридичній літературі виокремлюють лише період становлення та розвитку школи трудового права Львівського національного

університету імені Івана Франка. Сучасний період Львівської наукової школи трудового права охарактеризований як такий, що розбудовується переважно на базі Львівського національного університету імені Івана Франка. Науково-педагогічне забезпечення навчального процесу на кафедрі в університеті здійснюють п'ять докторів юридичних наук та шістьнадцять кандидатів юридичних наук і доктори філософії. Кафедру соціального права очолює професор П. Д. Пилипенко¹, який веде наукову школу трудового права. Професор П. Д. Пилипенко фактично її розбудував і дав новий напрям наукової діяльності Львівської наукової школи трудового права. З працями цього вченого пов'язано нове осмислення проблем теорії трудового права в умовах переходу України до ринкової економіки. Науковець з позицій природничого праворозуміння обґрунтував принципово нові підходи до поняття, предмета, метода, принципів, соціального призначення, функцій, системи, джерел національного трудового права, а також до трудових правовідносин й підстав їхнього виникнення². Кафедра націлена на забезпечення викладання нормативних курсів для студентів: «Трудове право», «Право соціального забезпечення», «Право довілля», «Земельне право України», «Професійна безпека», а також здійснює підготовку магістрів за спеціалізацією «Соціально-правові стандарти захисту прав та інтересів громадян в умовах глобалізації ринку праці». Викладачі кафедри підготували підручники й навчальні посібники з переважної більшості предметів, які читають на кафедрі³.

Львівська школа трудового права дістала певну трансформацію внаслідок зміни назви кафедри, а праці вчених та послідовників вийшли за межі суто трудового права, як і самі навчальні дисципліни. Це означає, що говорити про окрему школу трудового права, а не про школу соціального права як ширше загальногалузеве утворення, не видається можливим. За своїм змістом та діяльністю вона тяжіє радше до соціально-правового (ширшого), а не до трудово-правового ухилу. Еволюція торкнулася як назви кафедри, так і навчальних дисциплін у бік соціально-правового праворозуміння, більш ширшого розуміння самого трудового права. Це означає, що методологічно-правова призма забезпечення діяльності школи може впливати на її сутність і підходи.

¹ Кафедра соціального права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/en/department/labor-agrarian-and-ecological-law>

² Там само.

³ Там само.

Харківська школа права розвивала філософію права. Свій початок східна школа (автор – М. М.) веде із часів 1804–1920 рр. За цей час вона еволюціонувала від впливу офіційної політики Російської імперії до різних напрямів в європейській та світовій науці. У ній підтримувалися традиції природного права, ідея індивідуалістичного напрямку, позитивізму, методології права тощо (Maksymov et al., 2017, р. 980, 987, 988, 989).

З часів існування Імператорського Харківського університету трудове право було у складі навчальної дисципліни поліцейського (адміністративного) права, оскільки було пов'язано із забезпеченням зайнятості, керівництвом підприємствами та регулюванням колективної праці¹. За такого підходу стає очевидною полярність еволюції між східною та західною школами трудового права, у яких різні філософії, моделі, наслідки.

У навчально-методологічних джерелах зазначено, що Харківську школу трудового права вважають найбільш потужною за потенціалом науковою школою, яка концентрується у таких трьох навчальних закладах: 1) Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, 2) Харківському національному університеті внутрішніх справ та 3) Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди (Melnyk, & Podorozhnii, 2023, р. 15).

Видатними науковцями того часу є професори К. К. Гаттенбергер та О. А. Раєвський. Професор поліцейського права К. К. Гаттенбергер вивчав кооперації та спілки робітників, мав у журналі «Русская мысль» наукові публікації: «Результаты кооперативного движения» та «Страхование рабочих», здійснював рецензування наукових праць. Під його науковим керівництвом у 1880 році Ф. К. Горб-Ромашкевич захистив кандидатську дисертацію «Законодательство о работе женщин и детей», яка отримала срібну медаль. Згідно з поданням проф. К. К. Гаттенбергера 1881 року Ф. К. Горб-Ромашкевич був обраний позаштатним стипендіатом на кафедрі поліцейського права. Виконувач обов'язків екстраординарного професора на кафедрі поліцейського права О. А. Раєвський читав студентам курс поліцейського права, а у 1910 році видав роботу під назвою «Трудовая помощь как задача государственного управления». На кафедрі політичної економіки магістрант Анциферов читав пробні лекції на теми: «Система домашней промышленности» і «О заработной плате». З моменту утворення Харківського юридичного інституту навчальну дисципліну «Трудове право та право соціального забезпечення» вивчали на кафедрі цивільного

права та процесу. Читала лекції професор А. Є. Семенова, яка у 1923 році опублікувала роботу «Очерки советского трудового права». З вересня 1954 року в інституті почала працювати кафедра трудового, колгоспного і земельного права. У вересні 1969 року було утворено кафедру трудового права як самостійну структурну одиницю університету².

Сьогодні завідувачем кафедри є доктор юридичних наук, професор О. Г. Середа³. На кафедрі трудового права викладають такі навчальні правові дисципліни, як-от: трудове право, інформаційна безпека і комплаєнс у діяльності суб'єктів господарювання, локальне регулювання відносин у сфері праці, професійний розвиток державного службовця у сфері юстиції, професійна відповідальність правника, правові засади кадрового менеджменту, правове регулювання праці держслужбовців, захист соціальних прав службовців органів юстиції, особливості проходження військової служби, соціальний захист військовослужбовців та прирівняних до них осіб, трудові спори, реалізація і захист трудових прав роботодавців в юридичному бізнесі, HR в IT сфері, Інформаційна безпека і комплаєнс у діяльності суб'єктів цифрової економіки⁴.

Сучасний етап наукової Харківської школи трудового права з урахуванням трьох наведених вище вишів представляють такі її вчені-представники, як-от: В. М. Божко, С. М. Бортник, П. А. Бущенко, В. С. Венедіктов, Г. С. Гончарова, В. Я. Гоц, В. В. Жернаков, М. М. Клемпарський, О. О. Коваленко, С. С. Лукаш, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський, О. В. Москаленко, Є. Ю. Подорожній, С. М. Прилипко, А. М. Слюсар, Ф. А. Цесарський, Р. І. Шабанов, О. М. Ярошенко та ін. (Melnyk, & Podorozhnii, 2023, р. 15).

Філософія права в Одеському університеті часів 1835–1920 рр. характеризувалася тим, що філософсько-правові проблеми розробляли професори університету, які присвячували свої роботи окремим питанням філософії права, пов'язаним із традиційними темами співвідношення права, моралі та справедливості, об'єктивного та суб'єктивного змісту права, феноменології виміру правової реальності (Maksymov et al., 2017, р. 942).

На сучасному етапі Одеська наукова школа трудового права розбудовується переважно в Національному університеті «Одеська юридична академія», яку представляють: І. В. Лагутіна, І. М. Сирота, А. В. Скоробагатько, М. В. Сорочи-

² Там само.

³ Там само.

⁴ Навчальні дисципліни, які викладають на кафедрі трудового права Національного університету імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.edu.ua/depart/kafedra-trudovogo-prava/navchalni-dyscypliny-yaki-vykladyutsya-na-kafedri-trudovogo-prava/>

¹ Кафедра трудового права Національного університету імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.edu.ua/depart/kafedra-trudovogo-prava/>

шин, Г. І. Чанишева та ін. (Melnyk, & Podorozhnyi, 2023, p. 15).

У Національному університеті «Одеська юридична академія» діє кафедра трудового права та права соціального забезпечення. Її створено в 1997 році на базі кафедр аграрного, екологічного і трудового права Юридичного інституту Одеської державної юридичної академії¹. Кафедру очолює член-кореспондент Національної академії правових наук України Г. І. Чанишева².

Зі створенням у квітні 2002 року соціально-правового факультету кафедра разом з кафедрами національної економіки та правової інформатики увійшла до складу соціально-правового факультету, створеного з метою підготовки фахівців з вищою юридичною освітою для роботи в соціальній сфері³.

У вересні 2022 року кафедра трудового права та права соціального забезпечення увійшла до складу нового факультету адвокатури та антикорупційної діяльності. Також основними напрямками підготовки висококваліфікованих фахівців є сфери праці, зайнятості, соціального захисту населення, управлінської діяльності. Навчальними дисциплінами кафедри (а) для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти є: «Трудове право», «Право соціального захисту», «Соціальний діалог», «Міжнародні стандарти прав у сфері соціального забезпечення», «Захист прав у сфері соціального забезпечення», «Трудове право України та міжнародні стандарти праці», «Медичне право», «Правове регулювання умов праці працівників», «Трудові спори», «Захист прав людини у соціальній сфері», «Кадровий менеджмент», «Організація трудових відносин в ІТ сфері», «Соціальне право», «Охорона праці», «Захист прав у сфері охорони праці», «Захист прав у сфері освіти», «Захист права працівників на професійний розвиток», «Захист соціальних прав ЄСПЛ», «Правове забезпечення управлінської діяльності», «Конкурентоспроможність на ринку праці», «Антидискримінаційне законодавство»; (б) для здобувачів другого (магістерського) рівня освіти: «Захист трудових прав», «Судовий розгляд трудових спорів», «Правове забезпечення умов праці», «Соціальний захист окремих категорій населення», «Забезпечення зайнятості та працевлаштування», «Судовий розгляд трудових спорів», «Методологія проведення та презентації наукових досліджень з управління»; (в) для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня освіти: «Розгляд

судами цивільних, сімейних та трудових спорів», «Реформа трудового та соціального законодавства в умовах євроінтеграції»; (г) для здобувачів фахової передвищої освіти Фахового коледжу Національного університету «Одеська юридична академія» викладають такі навчальні дисципліни, як «Трудове право» та «Право соціального забезпечення»⁴.

Київську школу права засновано на філософсько-правових ученнях. Філософія права в університеті Святого Володимира сформувалася у 1835–1920 рр. Проте, незважаючи на етап гоніння на філософів, університетські філософи забезпечили належний світоглядний і методологічний рівень, який характеризувався осмисленням правової реальності, розвитку та вдосконаленню законодавства, а також встановленням зв'язку історії та філософії. Проблеми філософії права порушували на багатьох кафедрах юридичного факультету, де зародилася так звана школа західноруського права, або Київська історико-юридична школа, яку сучасні дослідники розглядають як вітчизняний варіант історичної школи права (Maksymov et al., 2017, p. 956-963). Філософ Є. В. Спекторський розвивав в університеті теорію юридичного пізнання. Філософію права він визначав як частину етичної філософії, що займалася принципами тих норм зовнішнього порядку, які діють в організованому суспільстві. Історія філософії права – це складова частина історії духовної культури, яка не дає портретну галерею мислителів, а визначає виникнення та подальший розвиток проблем, намагається зрозуміти та з'ясувати, чому та як вони виникли та яка їх доля (Maksymov et al., 2017, p. 963).

На сьогодні сучасну Київську наукову школу трудового права розбудовують переважно в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Цю наукову школу представляють: В. М. Андріїв, С. Я. Вавженчук, С. В. Венедіктов, С. В. Вишновецька, Н. Д. Гетьманцева, М. І. Іншин, В. Л. Костюк, Н. О. Мельничук, О. Т. Панасюк, Д. І. Сіроха, Н. М. Хуторян, В. І. Щербина, М. М. Шумило та ін. (Melnyk, & Podorozhnyi, 2023, p. 15).

На юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка тривалий час очолював кафедру трудового права та права соціального забезпечення академік НАПрН України, професор, заслужений юрист України, доктор юридичних наук М. І. Іншин (2016). Вчений фактично очолив сучасний соціально-правовий напрям розвитку Київської школи трудового права.

В. В. Жернаков (2019) зауважує, що цікавим моментом у розвитку науки трудового права є

¹ Кафедра трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <https://onua.edu.ua/ua/pro-kafedru-trudovoho-prava-i-prava-sotsialnoho-zabezpechennia>

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

тематика наукових досліджень, що ставала панівною у певні періоди розвитку галузі. Якщо у першій третині двадцятого століття вона охоплювала в основному проблеми трудового договору, то в середині та другій половині століття основні теоретичні зусилля закономірно були зосереджені на феномені трудового правовідношення (Zhernakov, 2019, p. 14). Послідовники теорії трудового правовідношення, розвинутої Л. С. Талем, як пише В. В. Жернаков, розвивали у загальновідомих монографічних дослідженнях М. Г. Александров (1948), М. П. Карпушин (1958), Л. Я. Гінцбург (1977), Р. З. Лівшиць (1978), В. І. Попов (1983), А. Р. Мацюк (1984) та інші науковці. Відносини у сфері праці є предметом докторських дисертацій сучасного періоду П. Д. Пилипенка (2001), Г. І. Чанишевої (2002), С. В. Венедіктова (2011), К. Ю. Мельника (2011) й інших фахівців (Zhernakov, 2019, p. 14). За таких умов стає очевидним, що характер наукової школи визначається насамперед її лідером-вченим, його ідеологією, вченням, а не географічною приналежністю наукового осередку чи навчального закладу.

Трудове право розвивалося і завдяки певним засадам розвитку науки у світі та Європі, ідеологами яких були вчені та мислителі не тільки минулого, а й сучасності. Їх вчення про право відображало не завжди єдине уявлення про належне, дійсне, потрібне. Підтвердження в такій різновекторності можливо віднайти в плюралізмі підходів та еволюції розвитку соціальної держави як інституції. Зокрема, тут варто звернути увагу на дослідження Н. М. Хоми (2012), який аналізує такі моделі соціальних держав: соціал-демократичну, корпоративістську, ліберальну, південноєвропейську, постсоціалістичну, ліберальну та уніфіковану соціальну модель (Khoma, 2012, p. 622). На цій основі виробляли певні інституційні осередки наукової думки, а, по суті, з'являлися школи права.

У таких формулюваннях розуміння шкіл трудового права відстежується лише картографія персоналій вчених, проте питання ідей, ідеологічних напрямків, рівнів наукового знання, змісту наукового знання, залучених галузей наукового знання в систему трудового права, типу та характеру шкіл трудового права, впливу на наукового знання та ідеологію на правову та соціальну політику держави чи практики не відстежується повною мірою.

За своєю суттю трудове право визначається його завданнями. Для галузі права це є аксіомою. Тому суспільна мета трудового права, яку зазначено в підручнику з трудового права, є консолідацією суспільства через об'єднання зусиль працівників, роботодавців і державної влади, їх згрупування задля досягнення високого рівня добробуту громадян України. А також

впорядкування нормами права суспільних відносин, що виникають із приводу застосування здібності людини до праці, власне, як і відносин, безпосередньо пов'язаних з трудовими. Завдання трудового права повинні відображати реалізацію соціально-економічного стану країни та стимулювати прогресивний розвиток відносин у сфері праці (Shcherbina, & Sotskyi, 2021, p. 13-14).

На думку М. І. Іншина та В. І. Щербини (2016) (представники Київської школи права), які досліджували ідеологічні проблеми сучасного трудового права України, ідеологія – це система консолідаційних ідей та поглядів, які оформлені в певну цілісну теоретичну концепцію, що виражає ідейно-ціннісні основи суспільного устрою, інтереси та цілі її носіїв, передбачає програми соціальної дійсності, реалізується у суспільне життя та претендує на реальне керівництво в дії (Inshyn, & Shcherbina, 2016, p. 109). Вчені доходять висновку, що в трудовому праві країн Заходу є повернення до концепції правової антропології (де в центрі наукових ідей людина). Однак в Україні виникла парадоксальна ситуація: процес гуманізації трудового права і трудового законодавства на практиці перетворюється в кращому випадку на лібералізацію експлуатації людини, в гіршому – відбувається повернення до цивільно-правового регулювання праці. Вчені вважають, що за такої ситуації гуманізація трудових відносин і виробничого середовища є необхідністю, що направлена не тільки на часткове подолання відчуження, а й на загальний розвиток сфери праці (Inshyn, & Shcherbina, 2016, p. 289).

В. М. Тернавська (2022), досліджуючи проблеми правотворчої політики України, розкриває ряд принципів правотворчої політики, серед яких визначає принцип наукової обґрунтованості. Як зазначає вчена-дослідниця, цей принцип отримує специфікацію у правотворчій політиці, що передбачає вписання правового акта, який ухвалюють, до системи чинних і запланованих нормативно-правових актів (Ternavska, 2022, p. 53). Питання правової доктрини, як і питання шкіл права, є, очевидно, різними щодо принципу наукової обґрунтованості, так і одних перед іншими. Проте очевидно, що їх можуть сприймати як ціле та частину, а отже, як взаємозалежні кореляти.

Нині основними напрямками соціальної політики, а відповідно, й основними соціальними функціями сучасної держави є: а) гарантування оптимальних умов для забезпечення добробуту кожного члена суспільства; б) сприяння продуктивної зайнятості населення; в) постійний розвиток людського потенціалу; г) всебічна підтримка тих, хто вже чи ще не може себе належно забезпечити (Inshyn, & Shcherbina, 2016, p. 284).

Вважають, що наукове відкриття, на відмінну від ідеї, – поняття розпливчате. Якщо розглядати

наукове дослідження як процес, то науковими відкриттями можна вважати й отримання фактів, їх описання чи пояснення у вигляді концептуальної теорії, гіпотези теорії тощо (Surmin, 2006, р. 112). Наукове відкриття це не тільки науково-істинне знання чи знання, яке обґрунтоване або доведене, а й таке, яке має вести до поглиблення або розширення меж наукового знання. Для цього воно має володіти принаймні двома характеристиками: суспільною значущістю і принциповою новизною (Surmin, 2006, р. 113). Типологію наукових відкриттів класифікують на: (1) рівні наукового знання, до якого відносять: а) теоретичні відкриття, які пов'язані з побудовою теорій, обґрунтуванням закономірностей тощо; б) емпіричні відкриття, в яких зафіксовані нові факти, події, ефекти, явища, властивості, відносини; (2) зміст знання, гносеологічні відкриття (дають знання про об'єкт); методологічні відкриття (дають нові методи, інструменти науки); гіпотетико-прогностичні відкриття (дають прогнози розвитку людини); (3) галузі наукового знання (астрономічні, фізичні, хімічні, соціальні, економічні, біологічні тощо); (4) тип суб'єкта дослідження (індивідуальні відкриття – результат окремих вчених; колективні відкриття – результат роботи наукових колективів); (5) характер отримання (стихийні відкриття – з'являються несподівано; прогностичні (передбачені) відкриття – заздалегідь обґрунтовані, передбачені); (6) вплив на науку і практику – революційні відкриття (кардинально змінюють наукове знання і практичне життя), локальні відкриття (мають не такий масштабний і глибокий ефект) (Surmin, 2006, р. 113).

Емпіричною базою дослідження могли б слугувати автореферати дисертацій та затверджені теми дисертаційних досліджень зі спеціальності 12.00.05 на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, кандидата наук / доктора філософії у сфері права. Періодизація, на нашу думку, доречно має окреслюватися зі збереженням актуальності фактично до п'яти крайніх років щодо публікацій.

Згідно з даними Національної академії правових наук України, переліком тем дисертаційних досліджень з юридичних наук у 2022 році в Україні затверджено 1385 тем дисертаційних досліджень за спеціальністю «Право», що на 39,6 % більше, ніж у 2021 році. Аналіз тем за різними спеціалізаціями показує їх співвідношення за спеціалізацією 12.00.05, що становить 40 тем, або 2,9 %. Найменше тем затверджено за спеціалізацією 12.00.12 «філософія права» – 14 тем (1 % від загальної кількості тем) (Hetman, Nyliaka, & Vapniarchuk, 2023, р. 4).

Згідно з даними Національної академії правових наук України, переліку тем дисертаційних досліджень з юридичних наук [20] у

2023 році в Україні затверджено 1441 тему дисертаційних досліджень за спеціальністю «Право», що на 56 тем (4 %) більше, ніж у 2022 році. Аналіз тем показує, що співвідношення за спеціалізацією 12.00.05 становить 66 тем, або 4,6 %. Найменше тем затверджено за спеціалізацією 12.00.12 «філософія права» – 11 тем (0,8 % від загальної кількості тем). У 2023 році зменшилася кількість тем, щодо яких були висловлені зауваження координаційних бюро. Із 1441 теми отримала зауваження 401 тема, що становить 27,8 % (у 2022 році цей показник становив 28,4 %) (Hetman, Nyliaka, & Vapniarchuk, 2024, р. 4-5). Тобто секція «філософія права» показує стійку тенденцію до зменшення, а секція «трудове право» – незначне зростання, утім, зауважень до тем дисертацій зафіксовано менше. Проте ці показники не можуть однозначно свідчити про ефективність дії школи права, лише відображають її методологію в коректній назві тематики. Адже за формою ми бачимо ефективність, а от за змістом майбутньої роботи такого спростувати чи підтвердити не можемо.

У паспорті спеціальності розділу «12.00.01 теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» у п. 2.3 «у галузі історії політичних і правових вчень» визначено, що «...основні напрями сучасної політико-правової ідеології, основні школи правознавства і державознавства на сучасному етапі, історія політико-правової думки України...»¹. Тобто питання шкіл права як основних напрямів містяться в іншому паспорті спеціалізації, ніж у 12.00.05. Це означає, що функціонально школи права навряд чи обмежуються слідуванням методології інших шкіл, що створює простір для плюралізму, а отже, і шлях до неефективності школи.

З одного боку, це характеризує сучасний підхід до праворозуміння трудового права як системи, в якій не знайшлося місце поясненню про саме трудове право в навчально-науковому сенсі; по суті, це характеризує школи трудового права як такі, які не визначають питання, що таке трудове право; такі тенденції підштовхують до порушення питання про повноцінність та адекватність теоретико-правової повноти та належної розробки трудового права; а також ставить під сумнів питання про його ефективність.

Попри це, варто мати на увазі й те, що в діяльності наукової школи реалізують такі функції: 1) виробництво наукових знань; 2) поширення знань; 3) підготовка обдарованих фахів-

¹ Паспорти спеціальностей : постанова президії БАН України від 8 жовт. 2008 р. № 45-06/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v45_6330-08#Text

ців¹. Очевидно, що ці знання можуть бути вироблені, поширені та використані під час підготовки фахівців в інституціях, у певних сферах галузі.

Функція наукової школи обумовлюється функцією трудового права, як і творчістю. Її розуміють як певну діяльність трудового права з ефективного впровадження і врегулювання відносин, пов'язаних із використанням здатності людини до праці шляхом установлення й реалізації на основі (магістральних) напрямів норм права (Prylypko et al., 2018, p. 737). За такого підходу характер школи трудового права з огляду на функцію трудового права дійти змістовного висновку не вдається можливим. Потрібно аналізувати інші підходи. Щоправда, за такого підходу акцент робиться на пізнанні можливості людини виконати певну роботу відповідно до певних норм трудового права. Підхід, викладений представниками Київської школи трудового права (В. І. Щербина), характеризується як природно-правовий підхід, оскільки основу функції права становить людиноцентризм, здатність людини до праці. Тобто спершу розглядають здатність людини до праці як її людську функцію, і лише після цього відстежують аспект із «нормативним» забезпеченням.

Представниця Київської школи права І. А. Богдан (2021), досліджуючи проблеми права працівника на творчість та його захист, звертає увагу на трудову функцію, зазначаючи, що «...праця, яку працівник реалізує у процесі виконання трудової функції, є його обов'язком, натомість творчість може бути як професійною, так і аматорською, тобто обов'язком чи правом. Це вияв діалектики творчості та суспільного феномену...» (Bohdan, 2021, p. 29). Такий підхід дещо розширює розуміння не лише функцій трудового права, а й доповнює питання людиноцентризму, зокрема в трудовому праві як навчальній дисципліні; у трудовому праві як правовій доктрині; у трудовому праві як галузі права.

Висновки

Школи трудового права в Україні зазнали еволюції внаслідок розвитку трудового законодавства та формування історичних підходів, які заклали основи для методологічних принципів. Це позначилося на баченні системи трудового права з різних поглядів.

У межах праксеологічного дискурсу школи трансформувалися в ідеологічному та методологічному аспектах пізнання трудового права як феномену, трудового законодавства та ефектив-

ної людської діяльності в трудовому праві – у напрямі соціально-правової скерованості розвитку.

Основні проблеми, що спонукали розвиток шкіл трудового права, свідчать про удосконалення методологічного інструментарію, спрямованого на ефективну організацію трудового права, створення трудового законодавства, правильного підходу в навчальних дисциплінах, розробленості доктрини трудового права.

Сучасний розвиток шкіл трудового права характеризується відсутністю чітких програм розвитку галузі, які мають засновуватися на відповідній ідеології права, системному правовому аналізу, правовому моніторингу, виокремленні ключових елементів доктринального правослідування тощо. Еволюція трудового права засновувалася на історичних змінах розвитку права загалом, трудового права як галузі та в методологічних підходах. Змінюючи бачення про суть та обсяг права, відбулося розширення самих шкіл права.

Науково-дослідні програми кафедр як осередків заснування шкіл трудового права видаються обов'язковим елементом та атрибутом тієї чи іншої школи трудового права. Проте наукові школи за географічним розташуванням є умовним поділом. Значення має ідеологія лідера-вченого, послідовники якого впроваджують наукові знання у практику, розвивають їх доктринально, впливають на правову політику трудового права в державі.

На сьогодні в трудовому праві існує повна невизначеність, які підходи до регуляції трудових правовідносин є неналежними, утопічними, дезінтеграційними; як соціально-правовий лобізм шкіл трудового права повинен впливати на формування ефективної правової політики; який ефект для правової системи, навчання, розвитку правової доктрини має бути стабільно прогнозованим від впровадження нових підходів для трудового права в організації трудових правовідносин за законодавчого регулювання; які елементи для правової регуляції є важливими для розвитку та конкурентоспроможності ринку праці; врешті-решт, залишаються відкритими такі питання, як методологія, вчені та послідовники в школах права тощо.

Ідея про сучасні наукові школи трудового права має потенціал відобразити фундаментальні питання, що правова політика трудового права превалює в сучасних трудових правах. Це впливає як на забезпечення належного соціально-економічного устрою, правового режиму, так і забезпечення ефективної концепції трудового права України загалом. Визначення в цьому ключі основних напрямів правової ідеології в сучасних школах трудового права, безумовно, має праксеологічний дискурс та створює основу для заснування програми наукової школи трудового права.

¹ Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика. URL: <https://www.nuozu.edu.ua/s/naukovi-pidrozdily/naukovi-shkoly#gsc.tab=0>

References

- [1] Bohdan, I.A. (2021). *The right of an employee to creativity and its protection*. Kyiv: Norma prava.
- [2] Cherneha, V.M. (2023). Development of the doctrine of national labor law at the beginning of the 3rd millennium. *Legal scientific electronic journal*, 3, 260-268. Retrieved from http://lsej.org.ua/3_2023/61.pdf
- [3] Hetman, Ye.A., Hyliaka, O.S., & Vapniarchuk, N.M. (2023). *List of topics for dissertation research in legal sciences (approved in 2022): reviewed and approved by the coordinating bureaus of the departments of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Kharkiv: Pravo. Retrieved from <https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/perelik-tem-za-2022.pdf>
- [4] Hetman, Ye.A., Hyliaka, O.S., & Vapniarchuk, N.M. (2024). *List of topics for dissertation research in legal sciences (approved in 2023): reviewed and approved by the coordination bureaus of the branches of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Kharkiv: Pravo. Retrieved from https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/perelik-tem-za-2023_2024_pv4.pdf
- [5] Hetmantseva, N. (2018). Formation and Development of Labor Law as a Manifestation of the Unity of Private and Public Principles. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 4, 83-92. Retrieved from <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/507/Hetmantseva%20N.D.%20Stanovlennia%20ta%20rozvytok%20trudovoho%20prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- [6] Hetmantseva, N.D., & Vakariuk, L.V. (2023). The nature of the formation of the doctrine of labor law, its essence and significance for labor law as an independent branch of law. *Legal Scientific Electronic Journal*, 9, 190-194. Retrieved from <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10682/14.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- [7] Inshyn, M.I., & Shcherbyna, V.I. (2016). *Ideological foundations of modern labor law of Ukraine*. Kharkiv: Disa plus.
- [8] Khoma, N.M. (2012). Typology of the Social State: Analysis of the Main Approaches. *State and Law*, 56, 618-623. Retrieved from <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8634968c-ce31-4e93-a0bc-f74170b46d47/content>
- [9] Kolesnyk, O.V. (2010). Scientific directions, schools, trends, circles. *Encyclopedia of History of Ukraine* (vol. 7). Kyiv: Scientific Thought. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Naukovi_s
- [10] Maksymov, S.I. (et al.). (Ed.). (2017). *Great Ukrainian Encyclopedia* (vol. 2). Kharkiv: Pravo. Retrieved from <https://jurkniga.ua/contents/velika-ukrainska-yuridichna-entsiklopediya-u-20-tomakh-tom-2-filosofiya-prava.pdf?srsId=AfmBOopsViRQUqNiEQGbeVNCeJm1eMJqcUeJTksG1tH-8CFeL6ul1o8p>
- [11] Melnyk, K.Yu., & Podorozhnii, Ye.Yu. (2023). *History of the emergence of scientific schools in labor law*. Kharkiv (Vinnitsia).
- [12] Prylypko, S.M., Inshyn, M.I., & Yaroshenko, O.M. (et al.). (Ed.). (2018). *Great Ukrainian Legal Encyclopedia* (vol. 11). Kharkiv: Pravo. Retrieved from https://jurkniga.ua/contents/velika-ukrainska-yuridichna-entsiklopediya-u-20-ti-tomakh-tom-11-trudove-pravo.pdf?srsId=AfmBOopLlIi0k866CeG2ddDf-HTLisEeRoe_d4CgCCifVfhiM6josSX7
- [13] Scientific school. *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from <https://lnk.ua/b4A3g7RVQ>
- [14] Shcherbyna, V.I., & Sotskyi, A.M. (2021). *Labor Law of Ukraine*. Chernivtsi: Tekhnodruk.
- [15] Strikha, M.V. (2020). Scientific School. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of NAS of Ukraine. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-70611>
- [16] Surmin, Yu.P. (2006). *Scientist's Workshop*. Kyiv: Educational and Methodological Center "Consortium for Improving Management - Education in Ukraine".
- [17] Ternavska, V.M. (2022). *Legislative Policy of Ukraine*. Odessa: Helvetica.
- [18] Tsesarskyi, F.A. (2011). L.S. Tal's teachings on the employment contract as the basis for the development of the modern theory of labor law. *Problems of legality*, 115, 60-68. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8195/1/115_8.pdf
- [19] Vyshnovetska, S.V. (2014). Scientific School as a Form of Law Development. *International Humanitarian Studies. Series "Legal Sciences"*, 1, 15-21. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1_1/3.pdf
- [20] Zhernakov, V.V. (2019). Development of the theory of labor law: historical and methodological aspects. *Current problems of labor law and social security law: materials of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 11-17). Kharkiv: Yurayt. Retrieved from https://www.hnpu-laws.in.ua/wp-content/uploads/2015/12/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_90.pdf

Список використаних джерел

- [1] Богдан І. А. Право працівника на творчість та його захист : монографія. Київ : Норма права, 2021. 176 с.
- [2] Чернега В. М. Розвиток доктрини національного трудового права на початку iii тисячоліття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 260–268. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-3/61
- [3] Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2022 р.): розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд.: Є. А. Гетьман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук. Харків : Право, 2023. 394 с. URL: <https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/perelik-tem-za-2022.pdf>
- [4] Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2023 р.): розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд.: Є. А. Гетьман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук. Харків : Право, 2024. 332 с. URL: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/perelik-tem-za-2023_2024_pv4.pdf
- [5] Гетманцева Н. Становлення та розвиток трудового права як прояв єдності приватних і публічних начал. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 4. С. 83–92. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/507/Hetmantseva%20N.D.%20Stanovlennia%20ta%20rozvytok%20trudovoho%20prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- [6] Гетманцева Н. Д., Вакарчук Л. В. Природа формування доктрини трудового права, її суть та значення для трудового права як самостійної галузі права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 190–194. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-9/45
- [7] Іншин М. І., Щербина В. І. Ідеологічні основи сучасного трудового права України : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 328 с.
- [8] Хома Н. М. Типологія соціальної держави: аналіз основних підходів. *Держава і права*. 2012. Вип. 56. С. 618–623. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8634968c-ce31-4e93-a0bc-f74170b46d47/content>
- [9] Колесник О. В. Наукові напрями, школи, течії, гуртки. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7 : Мі–О. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naukovi_s
- [10] Велика українська енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. 1128 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/velika-ukrainska-yuridichna-entsiklopediya-u-20-tomakh-tom-2-filosofiya-prava.pdf?srsId=AfmBOopsViRQUqNiEQGbVnCEjm1eMJqcUeJTksG1tH-8CFel6ul1o8p>
- [11] Історія виникнення наукових шкіл у трудовому праві : лекція з навч. дисципліни «Сучасні доктрини трудового права» / уклад.: К. Ю. Мельник, Є. Ю. Подоржній. Харків (Вінниця), 2023. 15 с.
- [12] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: С. М. Прилипка (голова), М. І. Іншин (заст. голови), О. М. Ярошенко та ін.]. Харків : Право, 2018. Т. 11 : Трудове право. 776 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/velika-ukrainska-yuridichna-entsiklopediya-u-20-ti-tomakh-tom-11-trudove-pravo.pdf?srsId=AfmBOopLlii0k866CeG2ddDf-HTLisEeRoe_d4CgCCifVfhiM6josSX7
- [13] Наукова школа. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: <https://lnk.ua/b4A3g7RVQ>
- [14] Щербина В. І., Соцький А. М. Трудове право України : підручник. Чернівці : Технодрук, 2021. 552 с.
- [15] Стріха М. В. Наукова школа. *Енциклопедія сучасної України*. Київ : Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-70611>
- [16] Сурмін Ю. П. Майстерня вченого : підручник. Київ : Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент – освіти в Україні», 2006. 302 с.
- [17] Тернавська В. М. Правотворча політика України : монографія. Одеса : Гельветика, 2022. 120 с.
- [18] Цесарський Ф. А. Учення Л. С. Таля про трудовий договір як основа розвитку сучасної теорії трудового права. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 60–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_115_10
- [19] Вишновецька С. В. Наукова школа як форма розвитку права. *Міжнародні гуманітарні студії. Серія «Правничі науки»*. 2014. Вип. 1. С. 15–21. URL: http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1_1/3.pdf
- [20] Жернаков В. В. Розвиток теорії трудового права: історичний та методологічний аспекти. *Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 квіт. 2019 р.). Харків : Юрайт, 2019. С. 11–17. URL: https://www.hnpu-laws.in.ua/wp-content/uploads/2015/12/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_90.pdf

MELNYK Mariia

PhD in Law, Scientific Consultant of the Department for Ensuring the Work of the Secretary and Judges of the Judicial Chamber of the Department for Ensuring the Work of the First Judicial Chamber of the Secretariat of the Civil Court of Cassation

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1581-335X>

The Evolution of Academic Schools of Labor Law in Ukraine: Praxeological Discourse

Abstract. The article is devoted to the evolution of labor law schools in Ukraine, considered through the prism of praxeological discourse. Raising the issue of academic schools of labor law allowed the author to analyze various aspects and approaches to the formation and development of labor law schools in Ukraine. Investigating the problems of academic schools of labor law, the author reveals the peculiarities of the formation of law schools in Ukraine. This allowed him to outline modern regional academic trends in labor law, their completeness and adequacy in terms of effectiveness. Under such circumstances, the author comes to the conclusion that the modern development of labor law schools is characterized by the lack of clear programs for the development of the industry, which should be based on the appropriate ideology of law, systematic legal analysis, legal monitoring, the allocation of key elements of "doctrinal legal research", etc. The author also argues that labor law schools in Ukraine have undergone evolution as a result of the development of labor legislation. The evolution was based on historical changes in the development of law in general, as labor law as a branch, in methodological approaches. Changing the vision of the essence and scope of law, law schools have also expanded. This affected the separately viewed labor law systems from different points of view. Within the framework of the praxeological discourse, their development indicates that the schools were transformed in the ideological and methodological sense of knowledge of labor law as a phenomenon, labor legislation, effective human activity in labor law towards the socio-legal orientation of development. The main problems that prompted the development of labor law schools indicate the improvement of methodological tools aimed at the effective organization of labor law, the creation of effective labor legislation, an effective approach in academic disciplines, and the effective development of the doctrine of labor law. Ultimately, the author concludes that the idea of modern academic schools of labor law has the potential to reflect fundamental issues regarding the legal policy of labor law prevailing in modern labor law, which affects the provision of a proper socio-economic structure, legal regime, as well as ensuring an effective concept of labor law in Ukraine as a whole.

Keywords: praxeology of labor law; labor law; academic schools of labor law; ideology of labor law; legal policy.

DOI: 10.33270/02253002.7

УДК 340.12:1(091)

ПЕТРОВА Ганна*

кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії, історії та філософії права навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5964-1473>;

КУМЕДА Тетяна

кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1690-4253>

Універсалії у філософії та праві: світоглядні засади сучасної моделі прав людини

Анотація. Статтю присвячено філософсько-правовому аналізу проблеми універсалій у контексті становлення й сучасного функціонування концепції прав людини. Актуальність дослідження зумовлена підвищенням напруженості між універсалістськими претензіями прав людини та реальністю культурної, історичної й ціннісної множинності, що особливо загострюється в умовах глобалізації, цифровізації та розвитку біо- й нейротехнологій. З огляду на це, проблема універсалій постає не лише як класична метафізична чи гносеологічна дискусія, а як основний методологічний вузол сучасної філософії права. Метою статті є реконструкція історико-філософських джерел проблеми універсалій та обґрунтування тези про те, що сучасна модель прав людини може бути інтерпретована як динамічна, нормативно оформлена форма світоглядних універсалій. Методологічну основу дослідження становить поєднання історико-філософського, герменевтичного й порівняльного підходів, що дає змогу простежити трансформацію уявлень про універсальне – від схоластичних дискусій про статус загальних понять і новочасної концепції вроджених ідей до некласичних і постнекласичних критик універсалізму в історизмі, герменевтиці й постмодернізмі. У результаті дослідження показано, що універсалії в сучасному гуманітарному знанні не можна розуміти як надісторичні й незмінні сутності. Вони постають як світоглядні категорії, що поєднують структурну загальність з історично змінним змістом. Доведено, що концепція прав людини відтворює цю логіку, поєднуючи універсалізм із визнанням культурної множинності. Проаналізовано еволюцію поколінь прав людини й узагальнено, що поява прав людини в цифрову епоху засвідчує відкритий і динамічний характер універсальності, зорієнтованої на захист людської гідності в нових соціотехнічних умовах. Наукова новизна роботи полягає в концептуалізації прав людини як форми «плюралістичної універсальності», що нівелює суперечність між жорстким універсалізмом і культурним релятивізмом. Практична значущість результатів полягає в можливості їх використання в теоретико-правових дослідженнях, у сфері правотворчості та правозастосування, а також у викладанні філософсько-правових дисциплін.

Ключові слова: світоглядні універсалії; вроджені ідеї; категорії; універсалізм і культурна множинність; покоління прав людини; права людини в цифрову епоху; гідність.

Історія статті:

Отримано: 20.08.2025

Переглянуто: 15.09.2025

Прийнято: 08.10.2025

Рекомендоване посилання:

Петрова Г., Кумеда Т. Універсалії у філософії та праві: світоглядні засади сучасної моделі прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 60–69. DOI: 10.33270/02253002.7

*Відповідальний автор

© Петрова Г., Кумеда Т., 2025

Вступ

Проблема універсалій, що постала в середньовічній схоластиці як питання про онтологічний статус загальних понять, у сучасному гуманітарному знанні набула нового значення (Imaguire, 2022; Giordani, & Tremolanti, 2022). Йдеться вже не лише про статус таких категорій, як «людина», «справедливість» чи «право», а про можливість універсальних нормативних структур, які претендують на статус загальнообов'язкових норм. У цій перспективі особливого значення набуває сучасна модель прав людини, яка фактично функціонує як нормативна форма універсалій, що має на меті поєднати історичну, культурну й правову множинність та забезпечити захист і збереження людської гідності (Escobar, 2023). Дискусія про універсальність прав людини – від класичних природно-правових доктрин до сучасних концепцій «плюралістичної універсальності» – є, за своєю суттю, продовженням давньої суперечки між раціоналістичними й емпіричними моделями обґрунтування універсалій, а також між універсалістськими та історичистськими підходами до інтерпретації культури й історії (Porrer, 2002; Foucault, 2013).

Мета цієї статті полягає в реконструкції історичних і методологічних витоків проблеми універсалій і в аналізі того, яким чином сучасну концепцію прав людини може бути осмислено як специфічну динамічну форму універсалій. З огляду на це, необхідно: окреслити базові лінії формування проблематики універсалій у філософії від середньовіччя до Нового часу; показати, як у культурології та філософії історії універсалії постають як світоглядні структури; розглянути критику універсалізму в історичизмі, герменевтиці й постмодернізмі; а також проаналізувати сучасну модель прав людини як спробу поєднати універсалістський імпульс із визнанням культурної та історичної множинності.

Матеріали та методи

Дослідження ґрунтується на поєднанні історико-філософського аналізу та герменевтичного підходу. Це дає змогу не лише простежити формування ключових концептів у різні епохи, а й критично переосмислити способи їх сучасного застосування. Порівняльний метод використано для виявлення відмінностей і точок перетину між раціоналістичними й емпіричними моделями пояснення універсалій, а також між культурологічними та правовими підходами до універсальності. Аналітичний метод застосовано для осмислення структури й змісту сучасних концепцій прав людини та їхньої логічної залежності від попередніх філософських традицій.

Матеріали дослідження охоплюють тексти класичних авторів (Р. Декарт, Дж. Локк, В. Дільтей, Л. фон Ранке, К. Маркс, З. Фройд,

К. Леві-Строс), а також документи міжнародного права та праці сучасних філософів, у яких аналізовано природу прав людини й межі універсального. Застосування цих підходів дає змогу не лише описати історичну еволюцію відповідних концепцій, а й виявити внутрішній зв'язок між гносеологічними, культурологічними та правовими вимірами проблеми універсалій.

Результати й обговорення

Проблема універсалій має глибоке історичне коріння й не зводиться лише до вузько-схоластичної суперечки між реалістами та номіналістами. Уже в античній філософії постає питання про статус загального: у Платона це проблема «ейдосів» як надчуттєвих зразків речей, у Арістотеля – питання про те, яким чином загальне «присутнє» в одиничному. Платонівський підхід з його радикальним розмежуванням чуттєвого та розумоосяжного фактично окреслив модель, у якій універсалії мають самостійне буття й не залежать від окремих речей, тоді як арістотелівська традиція наполягала на тому, що загальне не існує окремо від одиничного, а реалізується в ньому. Уже на цьому етапі простежується напруження між розумінням універсалій як реальних сутностей і трактуванням їх як логічних відношень, пов'язаних із процесом мислення.

У середньовіччі таку античну спадщину було відображено у специфічних категоріях християнської думки. Вона набуває системної форми в коментуванні «Ісагоги» Порфирія, де порушено питання про те, чи існують роди й види самі по собі, чи лише в мисленні, і якщо існують, то чи є вони тілесними або безтілесними. Цей текст стане відправною точкою багатовікової дискусії про універсалії. Водночас у школах схоластики формулюються різні, часто розбіжні позиції: одні мислителі продовжують платонівську лінію та стверджують об'єктивне буття універсалій «перед речами», інші, навпаки, схильні розглядати універсалії як пізнавальні конструкції, що не мають самостійного онтологічного значення.

Класичне протиставлення реалізму й номіналізму лише частково відображає реальну складність середньовічної світоглядної парадигми (Imaguire, 2022). Реалісти вважали, що загальне має реальний, нехай і специфічний, спосіб буття: воно або існує в божественному розумі як первинний задум творіння, або «втілюється» в речах як їхня сутнісна форма. У такому підході універсалії мисляться як онтологічні чинники впорядкування світу, без яких неможливе пояснення стабільності природи та єдності досвіду. Номіналісти своєю чергою наполягали на тому, що є лише одиничні речі, а загальні назви – це результат мовного узагальнення, вони не мають окремого буття. Для них універсалії – це передусім інструменти

мовної та логічної економії, а не самостійні онтологічні сутності.

Між цими позиціями знаходиться ще низка проміжних, які традиційно позначають як концептуалізм. За такого підходу визнається, що універсалії не існують незалежно від свідомості, проте й не зводяться до звичайної мовної умовності. Вони розуміються як ментальні структури, що відображають певні реальні подібності в речах і тим самим мають підставу в об'єктивній дійсності. Цей проміжний варіант уже передбачає ті інтенції, які в Новий час будуть розгорнуті в епістемологічних термінах.

Отже, навіть упродовж доби Середньовіччя суперечка про універсалії не була лише «вправою у логіці», а стосувалася фундаментального питання: чи можливо мислити загальне як щось, що в певному сенсі реальніше за одиничні прояви, і чи не є людське пізнання спрямованим передусім на досягнення цього загального. Тобто йшлося про те, чи можливі універсальні категорії людського досвіду, які не залежать від випадкових історичних і культурних умов.

У XVII ст., у добу становлення Нового часу, ця проблема набуває нового змісту. Посилення ролі природничого знання й формування нових наукових методологій призводить до перенесення проблематики універсалій з площини суто онтологічної в площину епістемологічну. Якщо для схоластів основним було питання про буття універсалій, то для мислителів Нового часу на перший план виходить питання: яким чином людський розум досягає загальні поняття й чи можна вважати їх універсальними не лише за формою, а й за змістом.

Декартівська концепція вроджених ідей надає одну з найвпливовіших відповідей на це питання. За Р. Декартом (2015), є певні ідеї, що не запозичені з чуттєвого досвіду, а притаманні розумові. Як зауважують дослідники творчості філософа, вроджені ідеї не є результатом навчання, соціалізації чи мовної практики; навпаки, саме завдяки цим ідеям людина здатна впорядковувати досвід, розрізняти істинне й хибне, необхідне й випадкове (Роррег, 2002). До таких вроджених ідей належать ідея Бога як нескінченно довершеної істоти, ідея мислячого «я», а також базові логічні й математичні принципи. Платонівський мотив тут змінюється, але не зникає: універсалії перестають бути надчуттєвими «ейдосами», однак залишаються тим, що передує будь-якій конкретній емпіричній зустрічі зі світом.

У декартівській перспективі універсалії розуміються як апіорні структури мислення. Вони не формуються з досвіду, а, навпаки, роблять досвід можливим як упорядковане й осмислене явище. Завдяки таким структурам розум здатний до універсальних суджень: не лише констатувати повторюваність фактів, а формулювати необхідні істини. Отже, універсальність у цій моделі

пов'язана з ясністю й виразністю ідей, що не залежать ні від індивідуальних відмінностей, ні від культурних модифікацій. Це нова форма реалістичної інтерпретації загального, перенесена з онтології в царину суб'єктивної, але водночас універсальної свідомості.

Дж. Лок (2002), полемізуючи з цією позицією, послідовно спростовує уявлення про вроджені ідеї. У його концепції розум людини від народження є «чистим аркушем» (*tabula rasa*), на якому немає жодних готових змістів. Усі загальні поняття, разом з тими, які здаються «самоочевидними», виникають у процесі взаємодії з досвідом. Дж. Лок (2002) розрізняє два джерела ідей: зовнішнє відчуття та внутрішню рефлексію; проте в обох випадках ідеться не про апіорні універсалії, а про поступове формування уявлень, які лише згодом набувають узагальнювального характеру.

У цьому контексті універсалії перестають бути попередньою умовою пізнання й постають як результат процесу абстрагування. Людина, спостерігаючи множину подібних явищ, відкидає те, що є одиничним і випадковим, і зберігає те, що повторюється; саме це повторюване фіксується в загальному понятті. Отже, універсальність є продуктом роботи розуму, який прагне впорядкувати досвід, а не передумовою, визначеною раз і назавжди. Як зауважують сучасні дослідники, подаючи «сучасною мовою» локівське протипоставлення «вродженим ідеям» Декарта, універсальні принципи мислення, моралі чи права втрачають статус безумовних засад і починають розглядатися як результати історичних і культурних процесів (Imaguire, 2022).

Це розмежування між декартовим і локівським підходами виявляє два принципово різні способи осмислення універсалій. У першому випадку вони мисляться як природні, апіорні форми, що закорінені у структурі суб'єктивності й забезпечують можливість універсального знання. У другому – як смислові конструкції, історично зумовлені практиками досвіду, освіти, виховання, мовної та культурної соціалізації. Відповідно, й універсальність людського досвіду в цих двох моделях розуміється по-різному: або як прояв спільної для всіх людей раціональної природи, або як результат тривалого процесу узгодження значень і норм у межах конкретних історичних спільнот (Petrova, Kumeda, & Shumeiko, 2009).

Відтак на основі цього протиставлення згодом формуються різні концепції природного права, прав людини, універсальних моральних принципів. Для раціоналістичної традиції можливість універсальних правових норм пов'язана з існуванням певних апіорних підстав, що впливають із самої «людської природи» як розумної. Для емпіризму питання про універсальність нерозривно пов'язане з історичною конкретністю: права й норми не лише є незмінними істинами, а й формуються у складній взаємодії культур, практик

і політичних інституцій. У цьому контексті ранньомодерна дискусія про вроджені ідеї є як епізодом історії гносеології, так і глибинною передумовою сучасних дебатів про універсальний чи релятивний статус прав людини.

У період Нового часу проблема універсалій поступово виходить за межі суто гносеологічних і логічних дискусій та вплітається в ширший контекст філософії історії, культурології та антропології. Якщо для середньовічної схоластики універсалії передусім були предметом онтологічної полеміки – існують вони «до речей», «у речах» чи «після речей», то інтелектуальні течії XVIII–XIX ст. почали розглядати універсальне у вимірі історичного процесу й культурного розвитку людства. Замість запитання про статус загального щодо одиничного постає питання іншого порядку: чи є людська історія спрямованим рухом до певних загальних форм буття, які виявляються через моральні принципи, соціальні практики й ідеальні структури культури.

Просвітництво відіграло в цьому процесі фундаментальну роль. Ідея *consensus gentium* – припущення, що певні основоположні уявлення про добро, справедливість, порядок і моральну поведінку поділяють усі народи, – стала не лише філософським принципом, а й практичною підставою для проєктів універсальної моралі та ідеї «всезагального людства» (Escobar, 2023). У цій концептосфері універсалії постають як спільне ядро культури, незалежне від географії, традицій чи політичної організації. Загально-прийнятою вважалася думка, що уявлення про певні моральні заборони й приписи – не вбивай, не кради, шануй батьків, не свідчи неправдиво – мають міжкультурний характер, ця повторюваність засвідчує існування загальнолюдських цінностей як апіорних засад співжиття.

Однак ідея універсального морального підґрунтя не обмежувалася лише етичними міркуваннями. У філософії історії XVIII ст. намагалися побачити в історичному різноманітті єдину логіку розвитку людства. Розмаїття культурних форм інтерпретувалося не як хаотичне нагромадження подій, а як поступовий рух до більш розвинених стадій цивілізації. Універсалії почали трактуватися як інваріанти історичного процесу – ті смислові структури, що повторюються в різні епохи й у різних суспільствах, визначають можливість комунікації між культурами та роблять історію не випадковою послідовністю, а осмисленим поступом.

У XIX ст. дискусія розширюється завдяки здобуткам антропології та етнографії. Збирання й опис традицій різних народів, вивчення їхніх ритуалів, систем вірувань, форм сімейного та економічного життя поступово підводить до висновку, що навіть у найвіддаленіших спільнотах можна знайти певні повторювані характеристики. Як зауважують у сучасних дослідженнях, міф, ритуал, уявлення про

сакральне, моделі виховання, форми соціальної організації постають не як випадкові й несумірні явища, а як різні локальні виявлення глибинних структур колективного життя. Наявність варіативності не заперечує існування спільного; навпаки, саме варіативність робить це спільне доступним для наукового пізнання. Універсалії в цій оптиці – не незмінні есенції, а культурні інваріанти, які зберігають свою функцію в різних історичних контекстах і набувають конкретного змісту залежно від традицій, мови, ментальності й соціального устрою певного народу (Imaguire, 2022).

Водночас з антропологією в XIX–XX ст. формується ще кілька впливових концептуальних моделей універсального. У контексті структуралізму, який ґрунтується на припущенні про існування глибинних мовних і символічних структур, що організовують мислення й комунікацію, запропоновано розуміти універсалії як основні конструкти, які забезпечують можливість культури як системи знаків (Costa, & Giordani, 2024). У працях Ф. де Соссюра мову окреслено не як випадкову сукупність слів, а як упорядковану структуру, що визначає форми думки; К. Леві-Стросс застосував аналогічний підхід до міфу, ритуалу та спорідненості, зауваживши, що попри різноманіття культурних сценаріїв їхня організація підпорядковується певним інваріантним схемам. Структуралізм у такий спосіб повернув універсаліям методологічний статус: вони не мисляться як надісторичні сутності, але й не зводяться до випадкових культурних звичаїв. Універсальним є спосіб організації різноманітного, правило, що впорядковує множину в єдину систему.

У психоаналізі запропоновано альтернативний – внутрішній, афективний – вимір універсального. У моделі З. Фрейда універсальні структури проявляються як елементи психіки, притаманні кожній людині незалежно від її соціального статусу чи культурної належності. Архетипові образи й механізми несвідомого, за К. Юнгом, є універсальними матрицями колективної уяви, які з покоління в покоління актуалізують у міфах, сновидіннях, релігії, мистецтві. Психоаналітична традиція в такий спосіб запропонувала ще одну форму універсалії – не як інтелектуальну категорію чи культурний інваріант, а як структуру психічного досвіду (Lyotard, 1984).

Іншого змістового наповнення універсалізм набуває в марксистській теорії. Для К. Маркса універсальність полягає не у формальних знакових структурах і не в апіорних ідеях, а в закономірностях суспільного розвитку. Універсалія постає не як «категорія свідомості», а як «формула історичного процесу», що описує рух людства через зміну формацій. Історія в такому підході не множинна, а єдина; відмінності культур інтерпретуються як різні стадії становлення всесвітньої історії, а соціально-економічні структури визначають культурні форми й мислення. Марксизм у такий спосіб робить

універсальні масштабними соціально-історичними закономірностями, на яких вибудовується не лише філософія історії, а й ідеологія політичної трансформації світу.

У межах зазначених вище підходів універсальні вже не сприймаються як абстрактні логічні поняття. Вони постають як фундаментальні форми організації людського досвіду, що визначають спосіб бачення реальності, структуру комунікації, механізми колективної пам'яті та культурної тяглості. У зазначеному контексті формується поняття світоглядних універсальностей – базових категорій, через призму яких людина осмислює світ, вибудовує відношення до іншого, інтерпретує історію та проєктує майбутнє. До таких універсальностей належать уявлення про життя та смерть, свободу й необхідність, добро і зло, природу і культуру, жіноче й чоловіче, сакральне та профанне. Вони водночас універсальні й історично змінні: їхні позначення можуть бути спільними, але зміст наповнюється по-різному залежно від мови, традиції, соціального устрою, конфесійної належності та типу цивілізації.

Отже, культурологічний та історіософський виміри універсальності засвідчують, що універсальність не означає однаковості. Спільне може виявлятися лише в множинності форм, а універсальна структура стає видимою через історичні варіації. Власне ця думка відкрила шлях до сучасних гуманітарних досліджень, у яких універсальні тлумачаться водночас як спільний фундамент людського досвіду та як рухлива мережа смислів, що постійно переозначається в історії філософської думки.

Починаючи з XIX ст., усталена віра в універсальний характер людського досвіду й історичного поступу зазнає системної та методологічно обґрунтованої критики, ті універсальності, які у філософії історії XVIII–IX ст. намагалися утвердити, піддаються критиці й переосмисленню. Інтелектуальний клімат доби змінюється: романтична віра в незмінне «людське в людині» поступається новому погляду, що виявляє історичну плинність і культурну зумовленість усіх форм духовного життя. Історизм, який виникає в німецькій філософії як реакція на раціоналістичні проєкти універсальної історії, пропонує альтернативний підхід, за якого загальне перестає бути вихідною даністю. Загальне, загальнозначуще розглядається не як позачасова структура, а як результат конкретного історичного становлення (Porreger, 2002). У цьому контексті на перший план виходить переконання, що кожна ідея, норма чи культурний зразок мають власний генезис, обмежений умовами часу, місця, мови та соціальної практики. Отже, універсальність не може бути самодостатнім припущенням, а вимагає щоразу нового доведення, що спирається на історичне дослідження.

Основоположним твердженням представників історизму було те, що будь-яка культура існує

як унікальний, неповторний організм. Вона має власний символічний світ, систему смислів, педагогіку, ритми життя й уявлення про належне. Відповідно, перенесення понять з однієї епохи в іншу без врахування контексту неминує призводити до спотворення змісту. В. Дільтей (1996) акцентував, що розуміння історичного об'єкта можливе лише через осягнення його внутрішньої логіки, яка не відтворюється жодною універсальною схемою. Доступ до духовного досвіду попередніх поколінь можливий не завдяки застосуванню абстрактних понять, а внаслідок інтерпретації, занурення в мову, звичаї та форми переживання, притаманні конкретному часу. За такого підходу універсальності перестають бути умовою пізнання; пізнання ж, навпаки, визначається як історичний процес, у якому значення формується щоразу заново.

Цю зміну від універсального до історичного було висвітлено в працях Я. Буркґардта, В. фон Гумбольдта, Ф. Ніцше, які піддали сумніву ідею «вічних законів історії». На їхню думку, минуле не може бути зведено до одного сценарію прогресу, воно складається з множинності траєкторій, що не підпорядковуються одній універсальній логіці. Ф. Ніцше радикалізує цю тезу, стверджуючи, що історія може бути корисною або шкідливою для життя залежно від того, чи здатна вона служити меті самотворення людини. Він заперечує ідею про те, що історичні факти мають внутрішній смисл, незалежний від інтерпретатора. Отже, універсальності, які раніше мислилися як опора раціонального мислення, тепер виявляються радше продуктом освітніх традицій, ніж позачасовою реальністю.

У XX ст. критичний імпульс історизму отримує новий розвиток у герменевтиці. Зокрема, Г.-Г. Гадамер (2000), розглядаючи ідеї про розуміння як діалог між минулим і сучасністю, обґрунтовує, що інтерпретація ніколи не є нейтральною, вона завжди зумовлена передрозумінням, традицією, мовою та історичними упередженнями, уникнути яких неможливо. Знання не існує поза горизонтом інтерпретатора, а отже, не може бути повністю універсальним. Герменевтична перспектива руйнує уявлення про чистий, «безперервний» доступ до істини, оскільки будь-яке розуміння є результатом зустрічі тексту й інтерпретатора, кожного разу неповторної. Розвиваючи думку філософа, можна дійти висновку, що в цьому значенні універсальності не зникають остаточно, проте набувають іншого статусу: вони постають як точки перетину досвіду, що забезпечують можливість порозуміння, проте не гарантують однозначності смислу (Foucault, 2013).

У постструктуралізмі та постмодернізмі цей підхід поглиблюється, що вказує на обмеженість великих універсалістських наративів. Згідно з М. Фуко (2013), знання та влада нерозривно пов'язані; те, що вважається істиною в певний історичний момент, є результатом дискурсивних

практик та інституцій, що формують поле можливого висловлювання. Універсалії в такій перспективі, як доводять дослідники творчості філософа, постають не як трансісторичні сутності, а як ефекти дискурсу, що існують доти, доки підтримуються певними соціальними механізмами (Foucault, 2013). М. Фуко акцентує: категорії «безумства», «нормальності», «злочину», «сексуальності» не є універсальними. Вони змінюються залежно від того, які форми знання домінують у суспільстві. Тому будь-яке твердження про універсальне повинно враховувати, у межах якого дискурсивного порядку воно сформоване.

Послідовники постмодернізму радикалізують цей висновок, ставлячи під сумнів можливість «великої теорії», яка претендувала б на пояснення світу загалом. Зокрема, Ж.-Ф. Ліотар (1984) вказував на «крихіткість великих наративів», метою яких було об'єднати історію під одним знаменником. У межах постмодерного підходу універсалія є лише одним із можливих способів організації досвіду, але не привілейованим. Розмаїття смислових перспектив розглядається як адекватніший спосіб опису реального життя, ніж пошук єдиної основи людського існування. Універсальність перестає бути гарантом істини та перетворюється на гіпотезу, яку треба постійно перевіряти й уточнювати.

Важливо акцентувати, що критика універсальності не призвела до остаточного відмовлення від універсалій як інструменту мислення. Навпаки, вона дала змогу побачити їхню обмеженість і контекстуальність, попередивши про небезпеку некритичного застосування універсальних схем до культур, що мають власну логіку розвитку. Універсалії перестають мислитися як незмінні структури й починають розглядатися як рухомі перехрестя сенсів, що забезпечують комунікацію між культурами, не позбавляючи їх відмінностей.

У цьому контексті критична традиція не руйнує універсалії, а навпаки – створює умови для їх нового осмислення. Вона демонструє: універсальність можлива лише тоді, якщо враховано історичні й культурні контексти, у яких вона виявляється. У сучасному дискурсі універсалії дедалі частіше розглядають як відкриті поняттєві структури, що здатні змінювати зміст і функції залежно від соціальних практик і комунікативних ситуацій. Такий підхід відкриває можливість поєднання універсального й множинного не в протиставленні, а в діалозі, де універсалія стає не догмою, а інструментом взаєморозуміння й пошуку сенсу.

Сучасне розуміння прав людини є не лише правовим інститутом, а й однією з найвпливовіших форм втілення універсалій у соціально-правовому вимірі. Ця концепція ґрунтується на переконанні, що певні фундаментальні цінності –

гідність, свобода, рівність, недоторканність особи – мають загальнолюдський характер і становлять основу людського співжиття незалежно від культурної, релігійної, етнічної чи політичної належності (Donnelly, 1984; Rabinovych, 2021). Ідея прав людини в такий спосіб відтворює давню філософську тезу про існування загальних принципів буття, які не залежать від історичних форм їхнього прояву. У цьому контексті права людини слід розглядати як сучасну форму універсалій – не як абстрактні метафізичні сутності, а як нормативно оформлені, мовно та юридично закріплені універсальні смисли.

Історично права людини беруть свій початок у природно-правовій традиції Нового часу, у межах якої людину усвідомлюють як носія невідчужуваних прав, закорінених у самій людській природі. Концепція природних прав, що формувалася в працях Р. Декарта (2015), Дж. Лока (2002), Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, ґрунтується на припущенні, що можливість розрізнати добро та зло, справедливе й несправедливе притаманна людині від народження. Водночас модель універсальних прав у філософії раннього модерну було побудовано на раціоналістичних засадах: право трактувалося як висновок із вродженої структури розуму або як логічний наслідок природи людини як істоти розумної й автономної. Власне через ідею природної рівності людей ще до виникнення державних інституцій утверджувалося переконання, що права не надаються владою, а лише визнаються нею.

Проте універсальність прав людини навряд може бути ототожнена лише з раціоналістичною схемою вроджених ідей. На відміну від метафізичної концепції універсалій, права людини не існують у позачасовому просторі перед досвідом. Вони оформлюються в історичному процесі, змінюються разом із трансформаціями суспільств і стають результатом культурної еволюції. Універсальність у цьому випадку не передусе досвіду, а є інтегрованим підсумком накопичених цивілізацією моральних уявлень, етичної практики, юридичної традиції та філософського осмислення феномену людської гідності. Відтак у сучасній теорії прав людини поєднується природно-правова спадщина з історичною та культурологічною багатозначністю, знімаючи напруження між універсальним і локальним.

Культурний вимір прав людини полягає в тому, що спільні уявлення про належне й неналежне, про справедливість і заборону насильства виявляються в культурах світу в різних формах, але не втрачають смислового ядра. На архаїчному рівні це може виражатися в табу на вбивство родича, у ритуалах гостинності, у покаранні за зраду племені, у сакралізації

життя й турботи про нащадків. На сучасному рівні ці уявлення набувають юридично визначеної форми, але їхня мотиваційна основа залишається пов'язаною з універсальними антропологічними інтенціями: прагнення до безпеки, визнання, свободи самовираження й захисту тіла від насильницького втручання. У такий спосіб права людини функціонують як культурні універсалії, здатні трансформуватися, але не зникати.

З розвитком правової культури універсалії переходять у площину позитивного права – декларацій, конституцій, міжнародних конвенцій. У XX ст. цей процес набуває глобального масштабу, що особливо помітно після Другої світової війни. Під впливом досвіду тоталітаризму виникає потреба в правовому механізмі, здатному захистити людину навіть від власної держави. Унаслідок цього розробляється Загальна декларація прав людини 1948 року, у якій закріплено права у формі універсальних норм, що не залежать від громадянства, віри чи соціальної належності. Відтепер людина в міжнародному праві постає не лише як підданий держави, а як автономний носій цінності, що має суб'єктний статус незалежно від політичної структури.

Універсалії в праві водночас набувають здатності до адаптації. Ця адаптивність забезпечує відповідність прав людини новим викликам розвитку цивілізації. Якщо на початковому етапі такі права стосувалися здебільшого негативних свобод – свободи від тиранії, свавілля влади, катувань, рабства, то надалі правовий горизонт розширився й охопив питання матеріального та соціального забезпечення. У соціально-економічних правах, що з'явилися в другій половині XX ст., втілено ідею рівного доступу до ресурсів, освіти, охорони здоров'я, житла, а також гарантії соціального захисту вразливих груп. У цій моделі універсальність уже не обмежено лише індивідуальною автономією, вона охоплює структурні умови гідного існування людини в спільноті.

Надалі формуються так звані колективні або солідарні права: право на мир, безпеку, розвиток, екологічно чисте середовище, участь у світовому культурному обміні. Вони відображають іще один вимір універсалій – надіндивідуальний. Людство починає мислитися як цілісний суб'єкт, наділений правами, реалізація яких залежить від колективних дій. Права третього покоління засвідчують, що універсальність не є статичною формою, а є простором, у якому виникають нові смисли відповідно до цивілізаційних змін.

У XXI ст. питання універсальних прав актуалізується в новому контексті – біотехнологічному, цифровому, інформаційному. Унаслідок технологічної модернізації, розвитку генетики, кібер-

простору та штучного інтелекту виникла така ситуація, перед якою не поставало жодне попереднє покоління. Тіло й розум перестають бути «даністю», що не підлягає втручання. Можливість змінювати біологічні параметри, редагувати геном, штучно продовжувати життя, створювати віртуальні ідентичності змушує переглядати межі права на тілесність, приватність, ідентичність, самовизначення. У цих умовах постає концепція прав четвертого покоління – соматичних, біоетичних, інформаційних прав, що відображають потребу регуляції сфер, які ще кілька десятиліть тому не мали правового статусу (Risse, 2021; Bublitz, 2024; Kane, 2024).

Права четвертого покоління мають подвійну природу. З одного боку, вони продовжують логіку універсалізму, захищаючи людську гідність у нових ситуаціях. З іншого – демонструють відсутність завершеного переліку універсальних прав. Між правом на приватність у цифровому середовищі та правом на зміну статі немає спільного історичного джерела, але обидва випадки актуалізують фундаментальну ідею: людина має право визначати форму власного існування й захищати свою тілесність та інформаційний простір від зовнішнього примусу. Отже, універсальність прав людини виявляється не як фіксований набір, а як здатність розширювати межі гуманного, охоплюючи ті виміри життя, які раніше залишалися поза межами правового поля.

З огляду на це, права людини постають як динамічна форма універсалій. Вони пов'язані з уявленням про гідність, але не вичерпуються ним. Вони формулюють ідею свободи, але роблять це залежно від конкретної історичної ситуації. Їхній універсальний характер полягає не в незмінності, а в здатності об'єднувати людей у спільному моральному полі, у межах якого мінливість форм поєднано зі сталістю принципів. Власне тому права людини функціонують як багаторівнева система, у якій раціональні аргументи співіснують із культурними уявленнями, історичною пам'яттю, антропологічними структурами й етичним досвідом цивілізації (Escobar, 2023; Petryshyn, & Pohrebniak, 2022).

У сучасній моделі прав людини поєднано універсальність з історичністю, загальність – із конкретністю, раціональність – із моральним переживанням. Вона не заперечує універсалії та не замінює їх на релятивізм, а створює простір між ними, де універсальність мислиться крізь призму досвіду, а досвід – крізь ідеал універсального. Право вже не є лише кодифікацією раціональних істин, воно стає механізмом підтримання людської гідності як універсальної цінності, здатної оновлюватися й розширювати поле своєї дії відповідно до викликів часу.

Висновки

Як засвідчує історична реконструкція, проблема універсалій у філософії ніколи не була суто абстрактною: суперечка між реалістами й номіналістами, а згодом між раціоналістами та емпіриками має безпосереднє продовження в тому, як ми мислимо можливість загальнолюдських норм і прав. Декартівська концепція вроджених ідей стає підґрунтям для моделі «жорсткого» універсалізму, тоді як локівська критика вказує на залежність загальних понять від досвіду та культурного контексту.

У культурології та філософії історії універсалії постають не як надісторичні сутності, а як світоглядні структури, що організовують людський досвід. Світоглядні універсалії – життя/смерть, добро/зло, свобода/залежність – виявляються водночас і спільними, і культурно специфічними: їхня структурна подібність поєднується із суттєвими відмінностями змістового наповнення. Критика універсалізму з боку історизму, герменевтики й постмодернізму не скасовує саму ідею універсалій, але вимагає радикального перегляду їхнього розуміння. Універсальність уже не може розглядатися як повна незалежність від історії та культури; натомість вона осмислюється як результат рефлексивного узгодження між загальними претензіями й конкретними контекстами.

Сучасна модель прав людини функціонує як особлива форма універсалій, що поєднує нормативну претензію на загальнолюдську обов'язковість із визнанням культурної та історичної множинності. Її універсальність ґрунтується не на гіпотезі «вроджених» норм, а на поєднанні історичного досвіду насильства, етичних уявлень про гідність, культурних інваріантів і феномену глобальної правової взаємодії. Розвиток технологій, біомедицини й цифрових інфраструктур спричиняє появу «прав четвертого покоління», що засвідчує динамічний характер універсалій у праві. Нові права – соматичні, біоетичні, інформаційні – не заперечують «класичні» покоління прав людини, а розширюють поле того, що розуміється як гідність.

Отже, сучасну модель прав людини слід інтерпретувати як форму «плюралістичної універсальності»: у ній не заперечується ідея загальнолюдських норм, але водночас передбачається постійний діалог з культурною різноманітністю, чутливість до історичних травм і готовність до перегляду власних формулювань. У цьому контексті права людини є не завершеною системою, а відкритим проектом, що продовжує традицію філософських пошуків універсалій, трансформуючи їх у нормативну мову сучасної глобалізованої цивілізації.

References

- [1] Bublitz, C. (2024). Neurotechnologies and Human Rights. *The International Journal of Human Rights*, 28(6), 825-844. DOI: 10.1080/13642987.2024.2310830
- [2] Costa, D., & Giordani, A. (2024). Universals, Language, and (Meta)physical Semantics. *Synthese*, 202. DOI: 10.1007/s11229-023-04421-x
- [3] Dekart, R. (2015). Discourse on the Method (for Properly Directing One's Reason and Searching for Truth in the Sciences). *Psychology and Society*, 2, 37-46. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Psis_2015_2_8
- [4] Diltei, V. (1996). The Rise of Hermeneutics. *Modern Foreign Philosophy: Currents and Directions* (pp. 33-60). Kyiv. Retrieved from <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html>
- [5] Donnelly, J. (1984). Cultural Relativism and Universal Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 6(4), 400-419. DOI: 10.2307/762182
- [6] Escobar, G.G. (2023). Human Rights Pluralistic Universality: A Bridge between Global Norms and Cultural Diversity. *Nordic Journal of Human Rights*, 41(2), 171-188. DOI: 10.1080/18918131.2023.2216088
- [7] Foucault, M. (2013). *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203604168
- [8] Giordani, A., & Tremolanti, M. (2022). Nominalism about Properties and the Problem of Universals. *Synthese*, 200. DOI: 10.1007/s11229-022-03614-0
- [9] Hadamer, H.-G. (2000). *Truth and Method*. (Vol. 1). Kyiv: Yunivers.
- [10] Imaguire, G. (2022). What Is the Problem of Universals About? *Philosophica*, 100, 1-22. DOI: 10.5840/philosophica20229135
- [11] Kane, D. (2024). Human Rights and Technological Risk: Rethinking Universality in Digital Environments. *The International Journal of Human Rights*, 28(4), 533-550. DOI: 10.1080/13642987.2024.2357142
- [12] Lokk, Dzh. (2002). *An Essay Concerning Human Understanding* (Book 1). (N. Bordukova, Trans.). Kharkiv: Akta.
- [13] Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- [14] Petrova, H.M., Kumeda, T.A., & Shumeiko, O.V. (2009). *Culturology: constitutive problems*. H.M. Petrova (Eds.). Kyiv: Atika.
- [15] Petryshyn, O.V., & Pohrebniak, S.P. (2022). Human rights as a value basis of modern law: a universalist dimension. *Law of Ukraine*, 3, 12-26. DOI: 10.33498/louu-2022-03-012
- [16] Popper, K.R. (2002). *The Poverty of Historicism*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203538012
- [17] Rabinovych, P.M. (2021). Universality of human rights: philosophical and legal principles. *Philosophy of law and general theory of law*, 1, 5-18. DOI: 10.21564/2663-5704.2021.1.228784
- [18] Risse, M. (2021). The Fourth Generation of Human Rights: Epistemic Rights in Digital Lifeworlds. *Moral Philosophy and Politics*, 8(1), 1-22. DOI: 10.1515/mopp-2020-0039

Список використаних джерел

- [1] Bublitz C. Neurotechnologies and Human Rights. *The International Journal of Human Rights*. 2024. Vol. 28. No. 6. P. 825–844. DOI: 10.1080/13642987.2024.2310830
- [2] Costa D., Giordani A. Universals, Language, and (Meta)physical Semantics. *Synthese*. 2024. Vol. 202. DOI: 10.1007/s11229-023-04421-x
- [3] Декарт Р. Міркування про метод (щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках). *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 37–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2015_2_8
- [4] Дільтей В. Виникнення герменевтики. *Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрямки*: хрестоматія. Київ, 1996. С. 33–60. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html>
- [5] Donnelly J. Cultural Relativism and Universal Human Rights. *Human Rights Quarterly*. 1984. Vol. 6. No. 4. P. 400–419. DOI: 10.2307/762182
- [6] Escobar G. G. Human Rights Pluralistic Universality: A Bridge between Global Norms and Cultural Diversity. *Nordic Journal of Human Rights*. 2023. Vol. 41. No. 2. P. 171–188. DOI: 10.1080/18918131.2023.2216088
- [7] Foucault M. *The Archaeology of Knowledge*. London : Routledge, 2013. DOI: 10.4324/9780203604168
- [8] Giordani A., Tremolanti M. Nominalism about Properties and the Problem of Universals. *Synthese*. 2022. Vol. 200. DOI: 10.1007/s11229-022-03614-0
- [9] Гадамер Г.-Г. Истина і метод : в 2 т. Київ : Юніверс, 2000. Т. 1 : Основи філософської герменевтики. 464 с.
- [10] Imaguire G. What Is the Problem of Universals About? *Philosophica*. 2022. Vol. 100. P. 1–22. DOI: 10.5840/philosophica20229135
- [11] Kane D. Human Rights and Technological Risk: Rethinking Universality in Digital Environments. *The International Journal of Human Rights*. 2024. Vol. 28. No. 4. P. 533–550. DOI: 10.1080/13642987.2024.2357142
- [12] Локк Дж. Розвідка про людське розуміння : у 4 кн. / пер. з англ. Н. Бордукова. Харків : Акта, 2002. Кн. 1. 152 с.
- [13] Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1984. 135 p.
- [14] Петрова Г. М., Кумеда Т. А., Шумейко О. В. Культурологія: конститутивні проблеми : навч. посіб. / за заг. ред. Г. М. Петрової. Київ : Атіка, 2009. 192 с.
- [15] Петришин О. В., Погребняк С. П. Права людини як ціннісна основа сучасного права: універсалістський вимір. *Право України*. 2022. № 3. С. 12–26. DOI: 10.33498/louu-2022-03-012
- [16] Popper K. R. *The Poverty of Historicism*. London : Routledge, 2002. DOI: 10.4324/9780203538012
- [17] Рабінович П. М. Універсальність прав людини: філософсько-правові засади. *Філософія права і загальна теорія права*. 2021. № 1. С. 5–18. DOI: 10.21564/2663-5704.2021.1.228784
- [18] Risse M. The Fourth Generation of Human Rights: Epistemic Rights in Digital Lifeworlds. *Moral Philosophy and Politics*. 2021. Vol. 8. No. 1. P. 1–22. DOI: 10.1515/mopp-2020-0039

PETROVA Hanna

PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Theory, History and Philosophy of Law of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5964-1473>;

KUMEDA Tetiana

PhD in Art History, Associate Professor, Professor of the Department of Theory, History and Philosophy of Law, Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1690-4253>

Universals in Philosophy and Law: Worldview Foundations of the Modern Model of Human Rights

Abstract. The article is devoted to a philosophical and legal analysis of the problem of universals in the context of the formation and contemporary functioning of the concept of human rights. The relevance of the study is determined by the growing tension between the universalist claims of human rights and the reality of cultural, historical, and value pluralism, a tension that becomes particularly acute under the conditions of globalization, digitalization, and the rapid development of bio- and neurotechnologies. In this regard, the problem of universals emerges not merely as a classical metaphysical or epistemological debate, but as a key methodological issue within contemporary philosophy of law. The aim of the article is to reconstruct the historical and philosophical origins of the problem of universals and to substantiate the thesis that the modern model of human rights can be interpreted as a dynamic, normatively structured form of worldview universals. The methodological framework of the research combines historical-philosophical analysis, the hermeneutical approach, and comparative methodology, which makes it possible to trace the transformation of ideas of universality—from scholastic disputes over the ontological status of general concepts and the early modern doctrine of innate ideas to non-classical and post-non-classical critiques of universalism developed within historicism, hermeneutics, and postmodern philosophy. The study demonstrates that universals in contemporary humanities cannot be understood as ahistorical and immutable entities. Rather, they function as worldview categories that combine structural generality with historically variable content. It is argued that the concept of human rights reproduces this logic by integrating universalist aspirations with the recognition of cultural multiplicity. The evolution of generations of human rights is analyzed, and it is shown that the emergence of human rights in the digital age testifies to the open and dynamic character of universality, oriented toward the protection of human dignity under new socio-technical conditions. The scientific novelty of the article lies in conceptualizing human rights as a form of “pluralistic universality” that overcomes the opposition between rigid universalism and cultural relativism. The practical significance of the research consists in the possibility of applying its results in theoretical legal studies, law-making and law-enforcement practices, as well as in teaching philosophy of law and human rights.

Keywords: worldview universals; innate ideas; categories; universalism and cultural plurality; generations of human rights; human rights in the digital age; dignity.

ОГАНОВ Артур*

аспірант кафедри теорії, історії та філософії права навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9977-9947>

Особливості правового регулювання охорони культурної спадщини в постконфліктний період (на прикладі Сербії та Хорватії)

Анотація. У низці країн культурні цінності є особливою категорією охоронюваних об'єктів. Їм надано захист саме завдяки характеристикам, які відрізняють їх від решти речей, що можуть бути об'єктами власності. Причина цього полягає в тому, що такі цінності є втіленням ідентичності країни, її історії, традицій. Проте вони також мають виняткове значення для її майбутнього. Дослідження законодавства іноземних держав у сфері охорони культурної спадщини становить інтерес не лише з позицій вивчення системи нормативних актів, а й з огляду на обставини, за яких формувалися такі норми. Крізь призму ситуації в Україні та впливу воєнних дій на культурні об'єкти, як-то пошкодження, руйнування, незаконне переміщення та використання тощо, вивчення досвіду іноземних країн, які протягом певного історичного проміжку часу пережили схожі події, є необхідним. Аналіз деяких правових актів, пов'язаних із захистом таких цінностей у Хорватії та Сербії, становить практичну цінність, пов'язану зі спільним історичним минулим країн, формуванням законодавства в післявоєнний період і подальшою його трансформацією, пов'язаною зі вступом Хорватії до Європейського Союзу й набуттям Сербією статусу держави – кандидата на членство. Метою дослідження є системний аналіз національних правових режимів охорони культурної спадщини в Сербії та Хорватії, визначення концептуальних підходів й інституційних механізмів, а також виявлення відповідності обох систем міжнародним стандартам і європейській практиці з метою розроблення конкретних рекомендацій щодо їх використання як зразка найкращих практик для національного законодавства України, з огляду на актуальні виклики й загрози та перспективи післявоєнної відбудови. Наукова новизна дослідження полягає в порівняльному підході, який поєднує нормативно-правовий аналіз з емпіричними дослідженнями, формуванні уніфікованої методології оцінювання ефективності захисних механізмів і пропозицій з удосконалення українських правових інструментів, зокрема розширення кола об'єктів, що належать до культурної спадщини, й інкорпорації євроінтеграційної складової. На підставі результатів дослідження сформульовано висновок про можливість і доцільність використання сербського та хорватського досвіду для вдосконалення української правової системи, зокрема в питаннях поєднання державного контролю та місцевої ініціативи, створення прозорих механізмів моніторингу культурних цінностей і фінансування охорони спадщини, а також у частковому запровадженні норм європейського законодавства.

Ключові слова: культурний об'єкт; законодавче врегулювання; післявоєнний період; європейська інтеграція; Сербія; Хорватія.

Історія статті:

Отримано: 22.08.2025

Переглянуто: 15.09.2025

Прийнято: 22.10.2025

Рекомендоване посилання:

Оганов А. Особливості правового регулювання охорони культурної спадщини в постконфліктний період (на прикладі Сербії та Хорватії). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 70–87. DOI: 10.33270/02253002.8

*Відповідальний автор

© Оганов А., 2025

Вступ

Дослідження досвіду іноземних держав, які протягом історії розвитку пережили не лише конфлікти, а й докорінну трансформацію державного устрою, становить неабияку актуальність. Розпад Югославії, який супроводжувався численними збройними конфліктами на території майже всіх суб'єктів федеративної держави, привів до формування на її території нових суверенних держав, які успадкували в певному обсязі законодавство колишньої єдиної держави. Водночас подальше політичне становлення держав, а також зміна зовнішньополітичних орієнтирів, як-то набуття деякими з них членства в Європейському Союзі, зумовило подальшу модифікацію національного законодавства. Щодо Сербії, яка, як і Україна, має статус кандидата на членство в Євросоюзі, досвід обох держав є надзвичайно цікавим, адже історичний поступ нашої держави від розпаду СРСР крізь незалежність до майбутнього членства в Європейському Союзі є схожим, а отже, дослідження динаміки законодавчих змін може бути корисним для наслідування. Досліджені філософсько-правові підходи до захисту культурної спадщини засвідчують її цінність як першооснови культурної ідентичності, що відображено у відповідних спеціальних положеннях нормативно-правових актів. Вони закликають до відповідальності держав, громадянського суспільства й міжнародної спільноти в збереженні та поширенні культурних досягнень, що забезпечує гармонійний розвиток людства та підтримку багатства культурної різноманітності.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження проблеми законодавчого врегулювання захисту культурної спадщини становить поєднання теоретичних і практичних методів аналізу. У роботі застосовано системний підхід, що дає змогу розглядати культурну спадщину як складний соціокультурний феномен країн, тісно пов'язаний з правовими, економічними та суспільними процесами. Для опрацювання наукових джерел і законодавчих актів використано методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення, що дало змогу визначити сучасні тенденції у сфері збереження і захисту пам'яток історії та культури. Крім цього, у дослідженні застосовано емпіричні методи: вивчення конкретних прикладів охорони культурної спадщини в Сербії та Хорватії, аналіз програм і проєктів, спрямованих на збереження історико-культурних об'єктів. Також використано порівняльний підхід для зіставлення досвіду цих країн. Така методологія налає можливість комплексно оцінити ефективність наявних механізмів захисту культурної спадщини та сформулювати рекомендації щодо їх використання в Україні.

Результати й обговорення

Дослідники Д. Класичек, Т. Недич і В. Будіша (2023) зазначають, що культурні цінності знищують і пошкоджують у різних ситуаціях та в різний спосіб, проте найсуттєвішої шкоди їм може завдати особа, яка володіє цими цінностями. Якщо власники, наприклад, вирішать, що збереження та догляд за культурними цінностями не в їхніх інтересах, вони можуть знищити їх різними способами: припинити доглядати за ними й дозволити їх знищення, або ж навмисно знищити чи пошкодити їх, заборонити експертам вивчати культурні цінності або громадськості доступ до них і користуватися ними. Якщо дозволити це, все це може серйозно зашкодити культурі цієї країни (Klasiček, Nedić, & Budiša, 2023). З іншого боку, коли країна вдається до знищення або пошкодження культурних цінностей, що є основою спадщини, ця країна, безумовно, має нести покарання, співмірне з тим, яких непоправних збитків було завдано, з огляду на безповоротність матеріальних втрат, а також моральних переживань народу, для якого такі цінності є основою національної ідентичності. Дозволяти знищення таких цінностей – це шлях до непоправних втрат.

Оскільки об'єкти культурної спадщини, вважає О. Рішняк, є матеріальними свідченнями історії, тяглості традицій, прив'язкою до конкретних територій, джерелом державності й патріотизму, то більшість воєнних конфліктів, спрямованих на окупацію земель, насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті завжди супроводжуються нищенням чи присвоєнням об'єктів культури загарбниками (Rishniak, 2022).

Нації та держави, зазначають М. Брайчич і Д. Кушчевич (2023), будують свою ідентичність на культурній спадщині, яка в публічному просторі стає символом колективної пам'яті суспільства. Культурну спадщину завжди розуміли як слід втілення нації в просторі та часі, тобто в певному історичному контексті. Також культурна спадщина та її пам'ятки тісно пов'язані з ідентичністю та містять низку символічних повідомлень, що демонструють історію та долю народу. Спадщина є одним із важливих факторів у процесі глобалізації, збереженні ідентичності окремої нації в цьому процесі. Процес глобалізації відбувається швидко, тому необхідно швидко й постійно опановувати культурну спадщину, що також є важливим фактором у визнанні традицій та ідентичності нації (Brajić, & Kušević, 2023).

Дослідники І. Суботич, К. Вишня та Д. Недучин (2024) вважають, що кліматична криза нерозривно пов'язана з численними глобальними викликами, що виходять за межі екологічних вимірів і впливають на економічну, геополітичну та соціальну сфери. Сфера культурної спадщини не залишилася осторонь таких закликів. Ризики, які зміна клімату створює для об'єктів спадщини через пришвидшену деградацію або потенційну

втрату, привертати увагу дослідників протягом останніх двох десятиліть. Однак захист культурної спадщини від кліматичних небезпек досі постає перед складнощами в інтеграції спеціально розроблених заходів у національні плани адаптації до зміни клімату (Subotić, Višnja, & Nedučin, 2024).

Цікавим аспектом дослідження є підходи в упровадженні та застосуванні певних норм ЄС у сфері захисту культурних цінностей. Регламент ЄС про імпорт, зауважує Т. Сабадош (2022), узагальнює захист культурних цінностей без уточнення відповідних країн походження, у тому ступені, у якому країна походження надає захист щодо експорту культурних цінностей. Тож Регламент ЄС про імпорт захищає культурну спадщину всіх країн. Особливість законодавства ЄС про культурні цінності, стверджує Т. Сабадош (2022), полягає в тому, що, дотримуючись глобального бачення, воно забезпечує рівний та симетричний захист культурних цінностей, що походять з ЄС, і цінностей з третіх країн завдяки запровадженню Регламенту ЄС про імпорт, який закріплює спільну культурну спадщину незалежно від її походження.

На думку О. Іванової (2023), міжнародно-правовий режим охорони культурних цінностей під час військових операцій на Балканах мав низьку ефективність, зокрема через незнання ворожими сторонами правил поведінки з культурною спадщиною та її залучення до театру бойових дій. Однак після стабілізації ситуації міжнародні організації з охорони природи в співпраці з місцевими міністерствами культури та спадщини здійснили низку заходів для захисту культури в майбутньому в разі виникнення нових збройних конфліктів: розпочато реставрацію зруйнованих пам'яток виняткової історичної цінності, створено комплексну схему створення кадрового резерву для посадових осіб міністерств й адміністративного персоналу, відповідального за охорону пам'яток історії та культури; створено спеціалізований центр реставрації об'єктів культурної спадщини; підготовлено фахівців, які спеціалізуватимуться на традиційних мистецтвах і ремеслах для відновлення втраченої нематеріальної спадщини (Ivanova, 2023).

Сербія

Усвідомлення необхідності захисту культурної спадщини та культурних цінностей загалом у сучасній Сербській державі, зазначає Д. Трапарич (2023), виникло доволі давно, ще 1844 року, коли було прийнято Указ про охорону пам'яток давнини, виданий князем Александаром Караджорджевичем 22 (9) лютого 1844 року за пропозицією тодішнього керівника Міністерства освіти, письменника та юриста Йована Стерії Поповича (Сербська газета, № 14/1844). Серед іншого цей указ забороняв знесення старих міст, щоб максимально зберегти пам'ятки старовини в цілісному вигляді. Цей акт є одним з перших

документів такого роду в Європі. Королівство Сербія підписало Гаазькі конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1899 та 1907 років, які також містять два принципи захисту певних культурних цінностей у разі збройного конфлікту. У Королівстві Югославія не було спеціального закону про охорону культурних пам'яток, проте діяло кілька інших нормативних актів і законів, які повністю або частково регулювали це питання.

Після Другої світової війни 1945 року було прийнято Рішення про охорону та збереження культурних пам'яток і старожитностей, а потім югославський Закон про охорону культурних пам'яток. Як встановити та визнати властивості пам'яток – описано в законі від 1945 року. Він фактично регулював роботу установ, що опікуються питаннями охорони, і встановлював шлях від визнання, через пропозиції, до валоризації та оголошення пам'яток такими, що охоронювані державою.

Цікавим фактом, про який зазначають Б. Дражета, Й. Чукович і Б. Банович (2024), є те, що після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія протягом 1991–1992 років боротьба за югославську спадщину відбувалася через вибір країнами з репертуару її спадщини того, що було цінним для них, і відкидання того, що не відповідало заздалегідь встановленим традиціям. Так постала проблема сприйняття того, яка нація, яка етнічна спільнота може претендувати на певний елемент культури, тобто що становить основу чиеїсь ідентичності. До прийняття закону та підтвердження Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 2010 року концепції (і термінології) НКС не було, а культурна спадщина охоплювала лише матеріальну культуру в межах ширшої культурної політики й управління (Dražeta, Ćuković, & Banović, 2024).

Конституція Республіки Сербія¹ як найвищий правовий акт передбачає, що кожен зобов'язаний охороняти природні рідкісні об'єкти та наукову, культурну й історичну спадщину, а також об'єкти, що становлять суспільний інтерес, відповідно до Закону. Республіки Сербія, автономні краї та одиниці місцевого самоврядування несуть особливу відповідальність за охорону спадщини (ст. 89).

Останніми роками державне управління в Республіці Сербія на всіх рівнях визнало роль культури в сталому розвитку й відображено в таких стратегічних документах, як Національна стратегія сталого розвитку, різні секторальні стратегії, пов'язані з освітою, інформаційним суспільством, молоддю та гендерною рівністю.

¹ Ustav Republike Srbije. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html

Водночас, вважає М. Максич (2023), об'єкти культурної спадщини є цікавою ареною для дослідження процесів управління в міждисциплінарній сфері їхнього захисту та планування. Потреба в збереженні культурних цінностей, з одного боку, і запити на розвиток діяльності (туризм, сільське господарство, житло), з іншого боку, постійно конфліктують.

2020 року було прийнято три важливі стратегічні документи, які безпосередньо чи опосередковано стосуються сфери культури. Конкретною метою *Стратегії розвитку системи публічної інформації в Республіці Сербія на період 2020–2025 років*¹ є забезпечення того, щоб «якісний, плюралістичний та різноманітний медіа-контент відповідав інформаційним потребам різних соціальних груп» (національних меншин, жінок, осіб з інвалідністю, діаспори, громадянського суспільства та інших). Зокрема, зазначено, що оцифрування аудіо- та відеоматеріалів – це необхідний процес, який, крім того, що є сегментом архівування та збереження культурної спадщини, також є важливою процедурою в процесі подальшого використання, охоплюючи комерційне використання, а також презентацію аудіо- та відеоматеріалів. Оцифрування аудіо- та відеоматеріалів не виключає збереження цих матеріалів у їхньому оригінальному фізичному вигляді. Увагу зосереджено на аудіовізуальній спадщині, у зв'язку з чим передбачено захищати текстові, аудіо- (фоно-) й відеоархіви агентства Танjug, які є його найбільшою цінністю та значною історико-культурною спадщиною. У зв'язку з цим архіви агентства Танjug не можуть бути відчужені або передані в заставу через можливі фінансові й інші претензії, які можуть виникнути після встановлення нової бізнес-моделі Танjug.

*Стратегія розвитку штучного інтелекту в Республіці Сербія на період 2020–2025 років*² зробила Республіку Сербія на момент її прийняття першою країною в Південно-Східній Європі та 26-ю у світі, яка має таку стратегію, спрямовану на розв'язання проблем, що виникають через цифрові технології в усіх сферах суспільного життя. У Стратегії акцентовано на важливості визначення пріоритетних сфер, включаючи пріоритети, які можуть не мати негайного економічного впливу, такі як охорона здоров'я, безпека, мова, культура та схожі сфери.

¹ СТРАТЕГИЈА развоја система јавног информисања у Републици Србији за период 2020–2025. Година, «Службени гласник РС», број 11 од 7. фебруара 2020. URL: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/11/1>

² Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Serbia for the period 2020–2025. URL: https://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/strategy_artificial_intelligence.pdf

У Плані дій щодо реалізації Урядової програми на 2023–2026 роки³ деякі з визначених пріоритетних завдань охоплюють серед іншого покращення інфраструктури й контенту в культурі, туризмі та спорті, посилення міжнародного економічного і культурного співробітництва, розширення Списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, збереження, реставрацію, реабілітацію, реконструкцію та презентацію нерухомих культурних цінностей особливого національного значення, оцифрування культурної спадщини та сучасної творчості.

Після прийняття Закону про культурну спадщину⁴ 2021 року було виконано передумови для створення правової бази, яка має забезпечити повний захист і збереження культурної спадщини та культурних цінностей. Цей Закон встановлює юридично врегульовану й організовану систему охорони та збереження культурної спадщини шляхом виявлення, збору, дослідження, документування, вивчення, оцінки, захисту, збереження, презентації, інтерпретації, використання та управління культурною спадщиною. Відповідно до ст. 1, визначено нову категорію «нематеріальна культура», яка означає практики, уявлення, вираження, знання, навички, а також інструменти, предмети, артефакти та пов'язані з ними культурні простори, які громади, групи та в деяких випадках окремі особи визнають частиною своєї культурної спадщини. Культурну спадщину передають з покоління в покоління, громади та групи відтворюють її залежно від навколишнього середовища, своєї взаємодії з природою та історією, надаючи їм відчуття ідентичності та безперервності. Вони сприяють повазі до культурного різноманіття та людської творчості (ст. 3, п. 1). Нерухома культурна спадщина – це частина матеріальної культурної спадщини, що складається з нерухомих об'єктів, їх груп, частин або залишків, які припускаються як такі, що мають або які в процесі оцінки, відповідно до закону, визначені як такі, що мають культурну, соціальну, історичну, археологічну, етнологічну, антропологічну, техніко-промислову, художню, художньо-ремісничу, архітектурно-будівельну й будівельно-конструктивну, просторову (міську чи сільську) і наукову цінність та цінність оригіналів, унікальних або антикварних предметів, натомість рухому культурну спадщину визначають як частину матеріальної культурної спадщини, що складається з рухомих об'єктів, їх груп, частин або залишків, які припускаються як такі, що мають, або які відповідно до закону визначені як такі, що

³ Акциони план за спровођење Програма Владе 2023–2026. URL: <https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/APSPV-2023-2026-1.pdf>

⁴ Закон о Kulturnom Nasledu. URL: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2021_12/S_G_129_2021_011.htm

мають культурну, соціальну, історичну, археологічну, етнологічну, антропологічну, техніко-промислову цінність, художню, художньо-ремісничу, наукову, унікальну або антикварну цінність.

Рухома культурна спадщина, відповідно до її видів, складається з музейних матеріалів, архівних матеріалів, старих і рідкісних бібліотечних матеріалів, а також кіно- й інших аудіовізуальних матеріалів (ст. 3, п. 1, 3, 4 Закону про культурну спадщину). Закон у ст. 4 проголошує, що кожен має право використовувати культурну спадщину на рівних умовах з метою участі в культурному житті, користування, освіти, наукових досліджень і прогресу або інших вигод, що виникають з неї, а також сприяти її збагаченню, захисту й збереженню, відповідно до цього Закону. Право на доступність і користування культурною спадщиною може бути обмежено лише з метою захисту суспільних інтересів, прав і свобод інших, адже кожен зобов'язаний поважати культурну спадщину.

Республіка Сербія забезпечує охорону та збереження культурної спадщини, що знаходиться на її території, та піклується про охорону й збереження культурної спадщини, що знаходиться за кордоном, якщо вона має значення для її історії, мистецтва чи культури. У зв'язку з цим Закон прямо передбачає, що культурні цінності, майно, що знаходиться під попередньою охороною, й об'єкти, що знаходяться під попередньою охороною, не повинні бути пошкоджені, знищені, а також не можуть бути змінені їхній зовнішній вигляд, властивості чи призначення без згоди компетентного закладу охорони відповідно до закону (ст. 9).

Привертає увагу понятійний апарат, що стосується взаємодії з ЄС. Зокрема, відповідно до ст. 3 культурний об'єкт, незаконно вивезений з території держави – члена Європейського Союзу, є культурним об'єктом або культурною цінністю: (1) який був вивезений з території держави – члена Європейського Союзу з порушенням її правил щодо захисту національних скарбів або з порушенням Регламенту ЄС № 116/2009 про експорт культурних цінностей¹, або (2) який не було повернуто після закінчення встановленого законом терміну тимчасового вивезення чи будь-якого порушення будь-якої іншої умови, що регулює таке тимчасове вивезення.

Оскільки Закон містить норми щодо взаємодії з державами – членами ЄС, то нормативний акт також визначив, що державою – членом Європейського Союзу, яка звернулася з проханням про повернення предмета культури, є держава-член, з території якої предмет культури було незаконно вивезено. Державою – членом Європейського Союзу, з якої запитують

повернення предмета культури, є держава-член, на території якої знаходиться предмет культури, незаконно вивезений з території іншої держави – члена Європейського Союзу.

Важливий політичний аспект, який підтверджує територіальну цілісність Сербії, міститься в ч. 2 ст. 4, відповідно до якої культурна спадщина Республіки Сербія охоплює нематеріальну культурну спадщину та матеріальні культурні цінності, розміщені на території Республіки Сербія, зокрема Автономній провінції Косово і Метохії² як її невід'ємну частину відповідно до Конституції Республіки Сербія. Знищення сербських монастирів у Косово, стверджує І. Салсано (2025), є критичним питанням у межах міжнародного права, а руйнування, спричинені втручанням НАТО 1999 року, вимагають критичного розслідування відповідальності зовнішніх держав і відповідних міжнародно-правових стандартів щодо охорони культурних цінностей. Спадщина сербських монастирів у Косово має історичний характер. Ці місця мають подвійну сутність, представляючи як релігійне значення та символізм сербської національної ідентичності, так і культурну спадщину. Цей район знаний як колыска сербської цивілізації, а такі монастирі, як Високи Дечани та Печський патріархат, внесені до списку ЮНЕСКО за їхнє видатне універсальне значення. Унаслідок загострення бойових дій наприкінці 1990-х років спостерігалось більше пошкоджень і наруги над такими пам'ятками, передусім після війни, коли Косово знаходилося під міжнародною адміністрацією. Попри присутність міжнародних сил і правову базу, що ґрунтується на Резолюції Ради Безпеки ООН 1244, яка надавала особливого значення захисту культурної спадщини, чимало сербських монастирів і церков зазнали значних пошкоджень. Конфлікт між принципом самовизначення та принципом територіальної цілісності є значним фактором у дебатах щодо політичного статусу Косова й захисту його культурної спадщини. Випадок Косова є класичним прикладом конфлікту між цими двома принципами, оскільки албанська більшість прагне незалежності від Сербії, на відміну від сербської меншини, яка вважає Косово частиною своєї нації (Salsano, 2025).

Привертає увагу визначення завдань охорони та збереження культурної спадщини, до яких законодавець відносить заходи з відкриття, розпізнавання, збирання, документування, вивчення, інтерпретації, оцінювання, презентації, тлумачення, підвищення обізнаності про важли-

¹ Council Regulation (EC) No 116/2009 of 18 December 2008 on the export of cultural goods (Codified version). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/116/oj>

² Частково визнана Республіка Косово, яка проголосила незалежність внаслідок військово-політичних процесів в Югославії. RESOLUTION 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999. URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1244\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1244(1999))

вість культурної спадщини; власне захисні заходи; управління ресурсами культурної спадщини та ризиками для культурної спадщини; підвищення рівня знань про культурну спадщину через освіту; заохочення культурного розмаїття з повагою до різноманітності спадщини; запобігання незаконному поводженню з культурною спадщиною; забезпечення доступності інформації про культурну спадщину для широкого загалу; створення нового контенту, упровадження послуг з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, технічних і технологічних засобів з метою ефективною побудови багатоцільової цифрової інфраструктури культурної спадщини.

Закон про культурну спадщину розрізняє матеріальну й нематеріальну культурну спадщину. Тобто акт визначає, що матеріальна культурна спадщина охоплює нерухомі культурні цінності, рухомі культурні цінності, цінності, що знаходяться під попередньою охороною, і цінностей, що знаходяться під попередньою охороною, і цей тип культурної спадщини включає нерухомі культурні цінності, культурні ландшафти, просторові культурно-історичні утворення, пам'ятки культури, археологічні пам'ятки, відомі місця як рухомі культурні цінності. Закон класифікує музейні й архівні матеріали, кіно- та інші аудіовізуальні матеріали, старі й рідкісні бібліотечні матеріали.

Новелою Закону про культурну спадщину є ширше визначення терміна «матеріальна культурна спадщина», яке охоплює культурний ландшафт і визначає цей термін як територію, що виникла внаслідок взаємодії культури та природи, тобто людей та їхнього природного середовища.

Культурний ландшафт відображає еволюцію людського суспільства та поселень з плином часу, способи сталого землекористування, зумовлені обмеженнями та характеристиками природного середовища, а також послідовними соціальними, економічними й культурними впливами та специфічним духовним ставленням до природи.

Надзвичайно цікавим з позиції захисту функції культурної спадщини як ідентифікатора національної ідентичності є включення до переліку спадщини старих і рідкісних бібліотечних матеріалів. Відповідно до ст. 23, до кола таких об'єктів включають, зокрема, (1) рукописні книги сербослов'янською та сербською мовами із сербослов'янського мовного періоду до XVIII ст. включно, а також рукописні книги, написані до 1867 року сербослов'янською, російськослов'янською (у сербському вжитку), слов'яносербською та сербською народною мовами; (2) друковані книги, періодичні видання та інші публікації, видані сербослов'янською, російськослов'янською (у сербському вжитку), слов'яносербською та сербською мовами до 1867 року включно; (3) рукописні та друковані книги іноземними мовами, автором яких є представник сербського народу,

до 1867 року включно; (4) рідкісні видання воєнних періодів 1912–1913, 1914–1918, 1941–1945 років; (5) емігрантські видання, опубліковані за межами території Республіки Сербія, що збереглися в незначній кількості примірників; (6) музейний примірник будь-якої друкованої або електронної публікації, яку Національна бібліотека Сербії та Бібліотека Матиці Сербської¹ отримують через обов'язковий примірник і постійно зберігають відповідно до закону, що регулює обов'язковий примірник. Отже, законодавець намагається зберегти ті документи, які стосувалися видатних віх в історії держави протягом її становлення як незалежного князівства та королівства, а також етапу формування літературної мови.

Важливо зауважити ще про одну суттєву новелу, яку передбачає закон, що стосується виявлення археологічної культурної спадщини. Відповідно до положень ст. 31 Закону, особа, яка випадково виявила елементи археологічної спадщини, тобто розкопки на території, де вилучила з води актив, що знаходиться під попередньою охороною, зобов'язана негайно, але не пізніше ніж протягом 24 год повідомити про це компетентну установу охорони або міністерство внутрішніх справ. Особа, яка знайшла, зобов'язана діяти з особливою обережністю, щоб запобігти пошкодженню або зменшенню властивостей виявлених елементів археологічної спадщини, тобто об'єктів, що знаходяться під попередньою охороною, а також їх вивезенню з Республіки Сербія або їх випуску у внутрішній чи міжнародний обіг. Той, хто знайшов об'єкт, може мати право на грошову винагороду, якщо знахідка не відбулася під час земляних робіт у межах будівництва чи будь-якого іншого виду робіт, для яких необхідно отримати спеціальний дозвіл або схвалення, тобто якщо знахідка не відбулася на вже зареєстрованій археологічній пам'ятці або археологічній ділянці, у такому разі виявлені елементи археологічної спадщини повинні бути передані компетентній установі охорони та без права викупу. Розмір винагороди визначає установу охорони, якій об'єкт передано на зберігання.

У контексті України необхідно зазначити про розділ VI «Загальні заходи захисту». Важливим аспектом є визначення культурної спадщини під загрозою. Відповідно до ст. 71, культурна спадщина, незалежно від її типу й того, чи була вона визначена як культурне надбання, якщо вона зазнає ризику знищення, зникнення, серйозного порушення цілісності або пошкодження, має пріоритет під час здійснення заходів охорони. До культурної спадщини, що знаходиться під загрозою зникнення, належать: 1) спадщина, якій

¹ Zakon o Matici srpskoj Republike Srbije – Paragraf Lex. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-matici-srpskoj-republike-srbije.html>

загрожує безпосередня та конкретно визначена небезпека внаслідок пришвидшеного руйнування матеріалу, з якого її виготовлено, серйозних змін у міському та сільському житті, просторі чи природному середовищі, з яким вона становить єдине ціле, втрати автентичності або втрати цінності культурної цінності; 2) спадщина, що зазнає значної загрози, що може мати негативні наслідки для її характеристик, такі як: стихійні лиха (землетруси, повені, зсуви, пожежі тощо), заворушення, збройні конфлікти або загроза їх виникнення; окупація, повна або часткова, що впливає на територію, на якій розташована пам'ятка; зміни режиму охорони в документах планування, що суперечать її цінностям і значенню для культури й історії.

Закон уповноважує міністра, за пропозицією компетентної установи охорони, видавати рішення про визначення культурної спадщини, що знаходиться під загрозою, якщо виконується принаймні один із критеріїв, зазначених у п. 2 цієї статті.

Сербія як держава, що має статус кандидата на членство в ЄС, запровадила спеціальні норми, які стосуються повернення культурного об'єкта до держави – члена Європейського Союзу в межах процедури повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених із території держав – членів Європейського Союзу. Відповідно до ст. 120, держава – член Європейського Союзу може в порядку та за умов, передбачених цим законом у процедурі повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених з території держав-членів Європейського Союзу, вимагати повернення культурного об'єкта, незаконно вивезеного з її території після 1 січня 1993 року, якщо цей об'єкт знаходиться на території Республіки Сербія, якщо: 1) охороняється як національне надбання, що має художню, історичну або археологічну цінність, згідно з її національним законодавством, або була визначена як така в її адміністративній процедурі відповідно до ст. 36 Договору про функціонування Європейського Союзу¹ до або після її незаконного вилучення; 2) належить до групи об'єктів, включених до переліку колекцій предметів, які можна вважати національними надбаннями або вони становлять невід'ємну частину публічної колекції, внесеної до інвентарю музейних, архівних чи бібліотечних колекцій, релігійної колекції або колекції, що є власністю держави-члена, або місцевого чи регіонального органу влади, державної установи, що базується в державі-члені, або установи, яку фінансує держава-член або її місцеві чи регіональні органи влади.

Культурний об'єкт, який не був повернутий до держави – члена Європейського Союзу після закінчення терміну тимчасового вивезення, також вважають незаконно вивезеним.

Водночас положення п. 1 цієї статті не впливає на право держав, які не є членами Європейського Союзу, повертати культурні цінності відповідно до багатосторонніх і двосторонніх міжнародних угод.

Стаття 121 визначає окрему процедуру повернення культурного об'єкта, незаконно вивезеного з території держави – члена Європейського Союзу, яку ініціюють позовом, поданим державою – членом Європейського Союзу, з території якої культурний об'єкт було незаконно вивезено, проти власника культурного об'єкта до компетентного суду Республіки Сербія. Така процедура, зазначена в п. 1 цієї статті, може розпочатися протягом трьох років з дати, коли держава – член Європейського Союзу, яка запитувала повернення, дізналася про місце знаходження культурного об'єкта й особу, яка його володіє, і не пізніше ніж 30 років з дати, коли культурний об'єкт було незаконно вивезено з території держави – члена Європейського Союзу, яка запитувала повернення.

Процедуру повернення не дозволяють, якщо на момент, коли процедура має бути розпочата, вивезення культурного об'єкта з території держави – члена Європейського Союзу, яка запитувала повернення, більше не є незаконним.

Суд залежно від обставин справи присуджує справедливую компенсацію сумлінному власнику культурного об'єкта за рахунок держави – члена Європейського Союзу, до якої повертають культурний об'єкт. Сумлінність власника культурного об'єкта оцінюють відповідно до законодавства Республіки Сербія щодо його дій під час придбання та зберігання культурного об'єкта, ураховуючи всі обставини придбання, зокрема документацію про походження об'єкта, дозволи на експорт або вивезення, які вимагають згідно із законодавством держави – члена Європейського Союзу, яка запитувала повернення, характеристики сторін, сплачену ціну, питання про те, чи ознайомився власник із будь-яким доступним реєстром викрадених культурних об'єктів, і будь-яку відповідну інформацію, яку він об'єктивно міг отримати, або вжити будь-яких інших дій для з'ясування фактів, що стосуються походження культурного об'єкта. Тож закон містить певні адміністративно-процесуальні норми, які мають бути застосовані під час складання конкретного типу позову.

Виплата справедливої компенсації та судових витрат не впливає на право держави – члена Європейського Союзу вимагати відшкодування збитків від особи, яка незаконно вилучила культурний об'єкт.

Закон в імперативному порядку згідно зі ст. 123 зобов'язує Міністерство (орган, на який покладено реалізацію закону) співпрацювати з

¹ Consolidated Versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12016ME/TXT>

компетентними органами держав – членів Європейського Союзу щодо повернення незаконно вивезених культурних цінностей у межах процедури повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території держав – членів Європейського Союзу, а саме: 1) на запит держави – члена Європейського Союзу, яка звернулася з проханням про повернення, у співпраці з іншими державними органами й організаціями, установами громадського захисту та іншими установами і закладами вживати заходів для визначення місцезнаходження культурного об'єкта та встановлення особи його власника. Запит держави – члена Європейського Союзу повинен містити всю інформацію, необхідну для сприяння поверненню, зокрема інформацію про знання фактичного або передбачуваного місцезнаходження культурного об'єкта; 2) повідомити зацікавлену державу – члена Європейського Союзу про те, чи знаходиться запитуваний культурний об'єкт на території Республіки Сербія і де саме, якщо є обґрунтовані підозри щодо його незаконного вивезення з території держави – члена Європейського Союзу; 3) надати компетентному органу держави – члена Європейського Союзу, яка запитувала повернення, можливість протягом шести місяців з дати отримання повідомлення, зазначеного в п. 2 цього параграфу, перевірити, чи є відповідний культурний об'єкт тим, який запитують. Якщо перевірку не проведено у встановлений термін, п. 4 та 5 цього параграфу не застосовують; 4) у співпраці з компетентним органом держави – члена Європейського Союзу вживає необхідних заходів для фізичного збереження запитуваного культурного об'єкта; 5) запобігати шляхом вжиття відповідних заходів будь-яким діям, спрямованим на уникнення або перешкоджання поверненню культурного об'єкта; 6) відповідно до своїх компетенцій та у співпраці з компетентними органами здійснює діяльність щодо ведення арбітражного провадження відповідно до законодавства Республіки Сербія, тобто необхідні дії для досягнення угоди між власником культурного об'єкта й державою – членом Європейського Союзу, яка запитує його повернення, за умови офіційної згоди держави – члена Європейського Союзу та власника культурного об'єкта; 7) негайно після отримання запиту, зазначеного в п. 1 цього пункту, або повідомлення про розпочату процедуру повернення культурного об'єкта, повідомляє центральні органи інших держав – членів Європейського Союзу про те, що в Республіці Сербія розпочато процедуру повернення культурного об'єкта, незаконно вивезеного з території певної держави – члена Європейського Союзу. Отже, на Міністерство покладено функцію досудового врегулювання спору щодо об'єкта культурної спадщини походженням з держав – членів ЄС.

Для співпраці із центральними органами влади держав – членів Європейського Союзу Міністерство використовуватиме модуль Інфор-

маційної системи внутрішнього ринку (IMI), створеної Регламентом (ЄС) № 1024/2012¹, спеціально адаптований для культурних об'єктів. Міністерство також може використовувати IMI для поширення відповідної інформації у справі щодо культурних об'єктів, які були викрадені або незаконно вивезені з території Республіки Сербія.

Міністерство вирішує питання використання IMI іншими компетентними органами Республіки Сербія з метою виконання положень ст. 114–125 цього Закону. Обмін інформацією через IMI здійснюють відповідно до чинних правових положень щодо захисту персональних даних, без шкоди для можливості Міністерства використовувати інші засоби зв'язку з компетентними центральними органами інших держав – членів Європейського Союзу додатково до IMI.

З іншого боку, Республіка Сербія має право вимагати повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з її території та розміщених на території іншої держави – члена Європейського Союзу. Положення ст. 120–123 цього Закону застосовують *mutatis mutandis* до запитів про повернення культурних об'єктів, що знаходяться на території іншої держави – члена Європейського Союзу. Міністерство подає Європейській комісії звіт про виконання положень ст. 121–124 цього Закону в строк, встановлений ст. 17 Директиви 2014/60/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території держави-члена.

У ст. 136 перехідних положень зазначено, що положення ст. 114–129 цього Закону, які регулюють повернення культурних цінностей, транспонують Директиву Європейського парламенту та Ради 2014/60/ЄС від 15 травня 2014 року про повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території держави-члена, і про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1024/2012 (Виправлення), яку застосовують з дати вступу Республіки Сербія до Європейського Союзу.

З дня вступу Республіки Сербія до Європейського Союзу безпосередньо застосовують такі регламенти Європейського Союзу:

1) Регламент Ради (ЄС) № 116/2009 від 18 грудня 2008 року про експорт культурних товарів (кодифікована версія);

2) Імплементативний регламент Комісії (ЄС) № 1081/2012 від 9 листопада 2012 року для цілей Регламенту Ради (ЄС) № 116/2009 про експорт культурних товарів (кодифікована версія);

¹ Regulation (EU) No 1024/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on administrative cooperation through the Internal Market Information System and repealing Commission Decision 2008/49/EC (the IMI Regulation) (Text with EEA relevance) Text with EEA relevance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02012R1024-20220221>

3) Регламент (ЄС) 2019/880 Європейського парламенту та Ради від 17 квітня 2019 року про ввезення та імпорту культурних цінностей.

Водночас ст. 125 передбачає, що повернення культурного об'єкта, незаконно вивезеного з території держави, яка не є членом Європейського Союзу, здійснюють відповідно до положень законодавства, що регулює майнові відносини, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Повернення культурного об'єкта, незаконно вивезеного з території Республіки Сербія, здійснюють відповідно до національного законодавства держави, на території якої знаходиться запитуваний культурний об'єкт, якщо інше не передбачено міжнародним договором.

Закон містить і кримінальні положення. Відповідно до ст. 130 запроваджено систему штрафів. Штраф у розмірі від 50 000,00 до 150 000,00 динарів (100 динарів – 1 долар США) накладають на фізичну особу або відповідальну особу юридичної особи/закладу захисту, яка:

1) не повідомить компетентний заклад захисту (ст. 30, п. 1); 2) якщо він/вона не повідомить компетентний заклад захисту або міністерство, відповідальне за внутрішні справи, протягом 24 год (ст. 31, п. 1); 3) якщо воно не виконує зобов'язань, зазначених у ст. 101, п. 1; 4) у разі продажу культурного активу чи продажу активу, який, як передбачено, має властивості, зазначені в ст. 26 цього Закону, або активу, що перебуває під попередньою охороною, не повідомляє установу охорони культурної спадщини про намір, місце, час продажу та ціну активу (ст. 103, п. 6); 5) якщо назву й зображення культурної цінності використовують з комерційною метою без необхідного погодження (ст. 105, п. 1).

Кримінальний кодекс Республіки Сербія¹ передбачає спеціальний захист культурних цінностей. Наприклад, ст. 204 визначає покарання за крадіжку за обтяжуючих обставин, за що передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від одного до восьми років. Відповідно до п. 3 покарання, зазначене в цій статті, застосовують також до особи, яка вчинила крадіжку, незалежно від вартості викраденої речі, якщо викрадена річ є культурним надбанням, надбанням, що знаходиться під попередньою охороною, або природним надбанням.

Далі в ст. 207 (п. 4) закон передбачає, що якщо вартість викраденого майна або викраденої речі, що є культурним надбанням, а також майном, що знаходиться під попередньою охороною, перевищує суму 1 500 000,000 динарів, винного карають позбавленням волі на строк від одного до восьми років і штрафом.

Відповідно до ч. 2 ст. 211, якщо вартість предмета, яким заволоділи незаконно, перевищує

1 500 000,000 динарів або предмет є культурною цінністю, винного карають позбавленням волі на строк від трьох місяців до трьох років і штрафом.

Знищення та пошкодження майна іншої особи, відповідно до ч. 1 ст. 212 КК Республіки Сербія карається штрафом або позбавленням волі на строк не більше ніж шість місяців. Частина 3 передбачає, що якщо діяння, зазначене в п. 1 цієї статті, завдало шкоди на суму, що перевищує 1 500 000,000 динарів, або діяння вчинене проти культурного надбання, охоронюваного середовища нерухомого культурного надбання або проти надбання, що знаходиться під попередньою охороною, винний карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років.

Несанкціоноване вивезення та ввезення культурних цінностей відповідно до ст. 221а також передбачає покарання позбавленням волі. Зокрема, той, хто вивозить або експортує за кордон чи імпортує до Сербії культурні цінності або цінності, що знаходяться під охороною, без попереднього дозволу компетентного органу, карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років. Відповідно до ч. 2 цієї статті, діяння, зазначене в п. 1 цієї статті, вчинене стосовно культурної цінності виняткового або важливого значення, карається позбавленням волі на строк від одного до восьми років.

Захист археологічної спадщини в Кримінальному кодексі забезпечують через кваліфікацію відповідних дій, які здійснюють без дозволу. Відповідно до ст. 353а, археологічні роботи караються позбавленням волі на строк до трьох років і штрафом, якщо провадяться без дозволу. Частина 2 встановлює, що якщо діяння, зазначене в п. 1 цієї статті, було вчинено на археологічній пам'ятці або іншій нерухомій культурній цінності, або майні, що знаходиться під попередньою охороною, або якщо археологічна пам'ятка або нерухома культурна цінність, або майно, що знаходиться під попередньою охороною, були спустошені з цієї нагоди, або якщо під час виконання цих робіт було використано обладнання чи пристрій для виявлення та вилучення археологічних об'єктів, порушення карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років і штрафом. Предмети, знайдені під час вчинення правопорушення, зазначеного в п. 1 і 2 цієї статті, відповідно до ч. 3 підлягають конфіскації.

Актуальним для ситуації в Україні є зміст ст. 383 «Знищення культурних цінностей». Відповідно до ч. 1, особа, яка, порушуючи норми міжнародного права під час війни або збройного конфлікту, знищує культурні чи історичні пам'ятки чи інші культурні цінності, або релігійні об'єкти, або установи чи споруди, призначені для науки, мистецтва, освіти чи гуманітарних завдань, або наказує вчинити такі дії, карається позбавленням волі на строк від трьох до п'ятнадцяти років.

¹ Krivični zakonik. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>

Згідно з ч. 2, якщо діяння, зазначене в п. 1 цієї статті, знищує об'єкт, що знаходиться під особливою охороною міжнародного права як культурна цінність, винний карається позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років.

Здійснений аналіз Конституції, закону про культурну спадщину та положень Кримінального кодексу Республіки Сербія демонструє ґрунтовні підходи до захисту культурної спадщини в країні. Основу такого підходу становить прагнення до збереження національної самоідентичності шляхом охорони та захисту тих об'єктів, які становлять цінність для народу, який протягом п'яти століть знаходився фактично під окупацією Османської імперії – держави з іншою релігією, суспільним укладом, культурою, звичаями і традиціями. Проявлення філософсько-правового підходу полягає серед іншого в розширенні в спеціальному законодавстві переліку речей, що формують колективну пам'ять народу, зберігає цінності, традиції, мову, релігію, мистецтво, які формують ідентитет сербського суспільства. Засвідчення особливої цінності таких об'єктів виражається через криміналізацію дій, які щодо культурних цінностей набувають кваліфікаційних ознак.

Юридично-політична складова міститься у виокремленні адміністративно-територіальної одиниці – Автономного краю Косово і Метохії – нині – самопроголошеної Республіки Косово, яку Україна не визнає, як особливої території, на якій культурна спадщина підлягає захисту, з відсылкою нормою до Конституції Сербії.

Хорватія

Аналіз законодавства Хорватії становить інтерес з позиції адаптації національного законодавства до вимог ЄС після набуття країною членства 2013 року.

Охорона культурної спадщини в Хорватії, зазначають М. Ю. Тонейц і М. Івануш (2022), має давні традиції. З огляду на багатство спадщини від доісторичних до сучасних часів, турбота про неї постійно виявляється в різних інструкціях, постановах і кодексах. Інституційно охорона спадщини розпочалася в середині XIX ст., як і в більшості європейських країн.

Досліджуючи події 90-х років минулого століття, Ю. Барунчич-Плетікосич і Ж. Криже (2023), посилаючись на архівні записи, пов'язані з культурною спадщиною в Хорватському меморіальному центрі документації Вітчизняної війни, зазначають, що одним із наслідків війни та агресії проти Республіки Хорватія, поряд з окупацією її території між 1991 і 1995 роками, і до 1998 року (коли решту окупованої території було повернуто до конституційно-правової системи Республіки Хорватія), стало знищення її культурної спадщини, зокрема сакральної архітектури. Збереження документації, пов'язаної з культурною спадщиною, є важливим для успішного збереження та популяризації культурної спадщини. Важливість документації культурної

спадщини стає особливо очевидною під час криз, таких як війни та стихійні лиха, оскільки вона відіграє значну роль у захисті та реставрації культурних цінностей (Barunčić, & Križe, 2023). Події Вітчизняної війни у Хорватії, що розгорнулися в період 1991–1995 років, і наслідки цих бойових дій завдали значної шкоди й культурній спадщині. Ще 1991 року, зазначають Н. Куленович, І. Куленович, Ф. Сировіца (2020), хорватська влада розпочала підготовку керівних принципів на підставі ст. 5 Закону про визначення воєнної шкоди (Narodne Novine 61/1991, 70/1991), для систематичної оцінки масштабів воєнної шкоди культурній спадщині Комітети, спеціально створені для оцінки воєнної шкоди культурній спадщині, діяли під юрисдикцією Державного комітету з оцінки воєнної шкоди. Комітет завершив свою роботу 1999 року. У звіті зазначено, що із загальної кількості культурних цінностей, перелічених у Реєстрі культурних цінностей Республіки Хорватія, 34,5 % були пошкоджені в різному ступені, а 6 % були зруйновані (Kulenović, N., Kulenović, I, & Sirovica, 2020).

Станом на середину березня 2024 року до Реєстру культурних цінностей Республіки Хорватія було внесено загалом 9054 культурні цінності. Також невід'ємною частиною Реєстру є інвентарні книги публічних музеїв і каталоги публічних бібліотек і бібліотек, що належать до складу юридичних осіб, заснованих Республікою Хорватія, місцевих і регіональних органів влади та юридичних осіб, що знаходяться в їхній власності¹.

Конституція Республіки Хорватія є найвищим правовим актом, що містить принципи, на яких побудована вся хорватська правова система. Відповідно до ст. 2, Хорватський парламент або народ безпосередньо самостійно, відповідно до Конституції та закону, вирішує питання щодо збереження природного та культурного багатства та його використання. Це означає, що питання, які стосуються охорони культурної спадщини та будь-якого використання об'єктів, що підпадають під категорію культурної спадщини, мають бути регламентовані законами, прийнятими Парламентом як представницьким органом народу, наділеним законодавчою владою, або безпосередньо народом – шляхом референдуму. Положення ст. 52 Конституції закріплює, що море, узбережжя та острови, води, повітряний простір, гірничодобувні ресурси й інші природні скарби, а також земельна власність, ліси, рослини, тварини, інші частини природи, нерухоме майно та речі, що мають особливе культурне, історичне, економічне й екологічне значення, які становлять інтерес для Республіки

¹ Croatia. HERITAGE. Retrieved October 17, 2025. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/herein-system/croatia>

Хорватія відповідно до закону, користуються її особливим захистом. Спосіб, у який будь-які активи, що становлять інтерес для Республіки Хорватія, можуть бути використані та експлуатовані власниками прав на них та їхніми власниками, а також компенсація за будь-які обмеження, які можуть бути на них накладені, регулюють законом. Наступне положення Конституції, яке стосується захисту культурної спадщини, – це ст. 69. Законодавець гарантує свободу наукової, культурної та художньої творчості й захисту моральних і матеріальних прав, що виникають з наукової, культурної, художньої, інтелектуальної та іншої творчості. Це положення покладає на державу обов'язок заохочувати й допомагати розвитку науки, культури та мистецтва, і, що найважливіше, воно покладає зобов'язання на державу захищати наукові, культурні та художні надбання як національні духовні цінності.

Отже, Конституція визнає, що культурна цінність охоронюваних об'єктів і, відповідно, їхнє культурне значення можуть відрізнятися: деякі можуть мати нижчу культурну цінність, а отже, передбачати нижчий обсяг захисту і навпаки. Конституція детально не визначає, якого порогу має бути досягнуто, щоб культурне значення вважали «особливим», залишаючи це на розсуд законодавства.

Основним нормативним актом, який регулює види культурних цінностей та заходи щодо їх охорони й збереження, компетенцію щодо здійснення діяльності, пов'язаної з охороною та збереженням культурної спадщини, фінансування охорони та збереження культурних цінностей, а також інші питання, пов'язані з охороною та збереженням культурних цінностей, є Закон про захист і збереження культурних цінностей.

У Хорватії Закон про охорону та збереження культурних цінностей було вперше прийнято 1999 року, але з часом виникла потреба у внесенні численних змін і доповнень. Остання зміна набула чинності 2023 року, в день запровадження євро як офіційної валюти в Хорватії. Головною метою Закону про охорону та збереження культурних цінностей є захист та збереження культурних цінностей як цінних частин культурної спадщини та національної ідентичності Хорватії.

Відповідно до закону, культурні цінності охороняють як частину національної спадщини Республіки Хорватія з метою постійного збереження національної та культурної ідентичності, це національне надбання.

Тобто закон визначає, що культурні цінності є структуроутворювальним елементом національної та культурної ідентичності.

Євроінтеграційна складова нормативного акта полягає в тому, що норми, передбачені законодавством ЄС і обов'язкові до виконання в усіх країнах – членах ЄС т.зв. *acquis commu-*

nautaire, інкорпоровані шляхом транспозиції в ст. 2. Законодавець безпосередньо вказує на перелік нормативних актів Європейського Союзу, виконання яких забезпечує цей Закон. Зокрема, він забезпечує виконання таких актів Європейського Союзу:

- Регламент Ради (ЄС) № 116/2009 від 18 грудня 2008 року про експорт культурних товарів (кодифікована версія) (ОВ L 39, 10 лютого 2009 року);

- Імплементативний регламент Комісії (ЄС) № 1081/2012 від 9 листопада 2012 року для Регламенту Ради (ЄС) № 116/2009 про експорт культурних цінностей (ОВ L 324, 22 листопада 2012 року);

- Регламент (ЄС) № 1024/2012 Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року про адміністративну співпрацю через Інформаційну систему внутрішнього ринку та про скасування Рішення Комісії 2008/49/ЄС («Регламент IMI») (текст, що стосується ЄЕЗ) (ОВ L 316, 14 листопада 2012 року);

- Регламент (ЄС) 2019/880 Європейського парламенту та Ради від 17 квітня 2019 року про ввезення та імпорту культурних цінностей (ОВ L 151, 7 червня 2019 року).

Крім цього, Закон імплементує до законодавства Хорватії Директиву Європейського парламенту та Ради 2014/60/ЄС від 15 травня 2014 року про повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території держави-члена, та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1024/2012 (перероблений) (ОВ L 159, 28 травня 2014 року).

З огляду на те, що культурні цінності є національним надбанням, Закон встановлює права й обов'язки кожного щодо користування ними та їх збереження. Кожен має право використовувати культурні цінності як джерело інформації та знань, сприяти їх збереженню. Водночас кожен зобов'язаний забезпечувати охорону та збереження культурних цінностей відповідно до положень і повідомляти міністерство, відповідальне за культуру, про будь-які цінності, які можна вважати такими, що мають статус культурних цінностей.

Закон містить значний термінологічний перелік понять, на деяких із них слід зосередити увагу. Наприклад, *культурні цінності* – це матеріальні та нематеріальні активи; рухомі й нерухомі об'єкти культурно-історичного, художнього, архітектурного, палеонтологічного, археологічного, етнографічного, антропологічного та наукового значення; нематеріальні форми та вияви духовної творчості людини в минулому, що становлять інтерес для Республіки Хорватія та внесені до Реєстру культурних цінностей Республіки Хорватія на підставі Рішення про проголошення статусу культурних цінностей. Тобто, річ як така для набуття статусу культурної цінності повинна мати не лише власні

характеристики, а й набуті ознаки суб'єктивного ставлення експертів, виражені через адміністративні акти.

Тимчасово охоронюваною культурною цінністю є майно, яке знаходиться під загрозою зникнення, що має властивості культурної цінності й тимчасово охороняється рішенням міністерства, внесено до Реєстру культурних цінностей Республіки Хорватія.

Збереження культурних цінностей – це здійснення заходів щодо охорони та збереження з метою продовження терміну служби культурних цінностей, а також систематичний моніторинг стану культурних цінностей та забезпечення їх захисту від будь-якої загрози цим цінностям або їх властивостям, а також будь-якого іншого шкідливого використання.

Охорона культурних цінностей – це здійснення заходів захисту правового та професійного характеру, передбачених положеннями цього Закону, відповідно до правил професії у сфері охорони пам'яток.

Крім звичайного визначення понять, деякі мають чітку відсилку до норм відповідних регламентних документів ЄС з метою уникнення не притаманних граматиці форм, закон визначає, що терміни, які використовують у цьому Законі та мають родове значення, однаково стосуються чоловічого та жіночого роду.

Згідно зі ст. 6, захист і збереження культурних цінностей у питаннях, не врегульованих цим Законом, регламентують закони й інші нормативні акти, що регулюють захист музейних, архівних і бібліотечних матеріалів, просторове планування та будівництво, муніципальне управління, охорону природи, а також володіння й управління будівлями.

Наприклад, Л. Прокопенко (2023) зауважує, що дослідження захисту бібліотечних фондів і документальної спадщини загалом в умовах війни ґрунтувалися на досвіді війни 1991–1995 років, коли чисельні бібліотечні й архівні фонди були знищені або зазнали суттєвої шкоди. Прямі збитки були завдані військовими руйнуваннями, бомбардуваннями і грабежами, а також пожежами й повеннями, численні матеріали пошкоджено через непрямі наслідки, такі як неправильна евакуація, подальше зберігання в неналежних умовах. Тоді для реалізації заходів захисту культурних цінностей у період війни в Хорватії важливе значення мала Інструкція щодо захисту культурних цінностей, які належать релігійним громадам, від військової руйнації, видана Інститутом охорони пам'яток культури Міністерства культури Хорватії 1991 року. Цей документ є прикладом складання плану захисту документальних пам'яток на державному рівні.

Закон визначає види культурних цінностей, класифікуючи їх на матеріальні й нематеріальні. Матеріальні культурні цінності своєю чергою можуть бути нерухожими або рухомими.

Нормативний акт встановлює визначення культурних цінностей. Зокрема, стаття 13 однозначно встановлює, що статус культурної цінності мають:

- книги й інші друковані матеріали, газети, журнали, плакати тощо, створені до 1850 року, а також усі рукописні матеріали публічних бібліотек і бібліотек у складі юридичних осіб, заснованих Республікою Хорватія та місцевими й регіональними органами самоврядування, а також юридичних осіб;

- Croatica, національна колекція бібліотечних матеріалів;

- археологічні матеріали віком понад 100 років;

- будівлі й інші матеріальні залишки періоду хорватських національних правителів з IX до XII ст.

Тобто в такий спосіб визначено періоди, культурні об'єкти яких мають непересічне значення для національного самовизначення. Цей список є значно вужчим, порівняно з об'єктами, визначеними схожими нормами в законодавстві Сербії, яке розширює та уточнює такий перелік як у часовому вимірі, так і в предметному та просторовому.

Цікавим превентивним механізмом охорони культурних цінностей є надання тимчасового захисту. Відповідно до ст. 16 для об'єкта, який має характеристики, передбачені для певного типу культурної цінності, зазначеної в ст. 14 цього Закону (оригінальність і цілісність, історична, естетична, соціальна, наукова та/або духовна цінність, а також інші встановлені цінності, виражені низкою характеристик залежно від виду культурної цінності, якщо інше не передбачено цим Законом), статус культурної цінності може бути визначено превентивно з метою запобігання погіршенню та/або загрози її цінності, шляхом прийняття рішення про тимчасовий захист.

Таке рішення приймає Міністерство за місцем розташування майна, його може бути прийнято без попередньої заяви сторони. Як виняток рішення про тимчасовий захист архівних матеріалів приймає Державний архів Хорватії, а рішення про тимчасовий захист бібліотечних матеріалів приймає Національна та університетська бібліотеки в Загребі – спеціалізовані установи.

Строк, на який надають тимчасовий захист, обчислюють до прийняття рішення, зазначеного в ст. 15 (рішення про оголошення статусу культурної цінності, виданого міністром (міністерством), вносять до Реєстру культурної цінності Республіки Хорватія), але він не може перевищувати двох років безперервно, за винятком археологічних і підводних археологічних пам'яток, у яких строк тимчасового захисту не може перевищувати шести років безперервно з дати прийняття рішення про тимчасовий захист.

Строк тимчасового захисту не може бути продовжено, а тимчасовий захист не може бути поновлено після закінчення передбачених термінів, крім випадків, коли тимчасово охоронювана культурна цінність знаходиться під загрозою зникнення, і надзвичайні обставини виникли до припинення таких обставин.

Рішення про тимчасовий захист скасовують рішенням про постійний захист культурної цінності, а також воно втрачає чинність у разі закінчення строків, встановлених у п. 5 і 6 цієї статті.

Держава встановлює запобіжний захід для попередження втрати об'єкта, остаточне визначення приналежності якого до культурних цінностей потребує часу.

На випадок втрати річчю (об'єктом) її властивостей, за які їй було надано охоронюваний статус, міністерство видає рішення про скасування рішення про оголошення статусу культурної цінності, на підставі якого річ (об'єкт) виключають з Реєстру. Таке рішення ухвалює міністерство за попередньою думкою Хорватської ради з питань культурної спадщини та доводять до органу державного управління, відповідального за кадастр, і до компетентного муніципального суду з метою видалення запису з кадастру та земельних реєстрів. Рішення про скасування статусу культурної цінності для підводного археологічного об'єкта доводять до відомо компетентного портового управління.

Як виняток рішення про скасування рішення про оголошення статусу культурної цінності для архівних матеріалів приймає Державний архів Хорватії, а рішення про скасування рішення про оголошення статусу культурної цінності для бібліотечних матеріалів, книг, інших друкованих матеріалів і рукописних матеріалів приймає Національна та університетська бібліотеки в Загребі.

Очевидним є те, що положення щодо припинення статусу культурної цінності не застосовують до нематеріальних культурних цінностей.

Охорона об'єктів місцевого культурного, історичного та/або соціального значення, які не внесені до Реєстру, відповідно до ст. 22, може бути оголошена представницьким органом жупанії (області), міста Загреб, міста чи громади, якщо вони розташовані на їхній території.

Щодо об'єктів місцевого значення цей представницький орган визначає заходи щодо захисту та збереження, які також може бути реалізовано за допомогою просторових планів, а для рухомих об'єктів місцевого значення ці заходи може бути визначено та реалізовано у професійній співпраці з установами з охорони та збереження культурних цінностей.

Рішення органів місцевого самоврядування про оголошення об'єкта місцевого значення подають до Міністерства для внесення до Реєстру об'єктів місцевого значення, який є невід'ємною частиною загальнодержавного Реєстру.

Для ситуації з Україною може викликати інтерес положення про захист культурних цінностей у надзвичайних ситуаціях. Відповідно до ч. 2 ст. 31 надзвичайними обставинами вважають збройний конфлікт, землетрус, пожежу, екологічний інцидент і катастрофу або інші схожі події, що загрожують культурним цінностям.

У разі надзвичайної ситуації міністр, відповідальний за культуру, з метою захисту й збереження культурних цінностей видає розпорядження за попередньою згодою міністра, відповідального за цивільний захист, про вжиття спеціальних заходів для захисту та збереження культурних цінностей на період дії надзвичайної ситуації, що охоплює заходи щодо запобігання пошкодженню культурних цінностей, визначення завданої шкоди, її зменшення та усунення.

Префект, мер міста Загреб, мер і голова муніципалітету, на території якого розташована культурна цінність, зобов'язані забезпечити кошти, необхідні для реалізації заходів, зазначених у п. 1 цієї статті.

Міністр, відповідальний за культуру, може своїм рішенням встановити принципи збереження для реставрації культурних цінностей, що охороняються спеціальним рішенням як окремі культурні цінності й будівлі в межах охоронюваного культурно-історичного об'єкта.

У разі надзвичайних обставин Міністерство проводить інвентаризацію пошкоджень культурних цінностей у співпраці з органами місцевого та регіонального самоврядування, на території яких знаходяться культурні цінності, і вносить пошкодження культурних цінностей до відповідного реєстру пошкоджень.

З метою зменшення та усунення шкоди, завданої культурним цінностям, Міністерство розробляє та приймає програму заходів щодо захисту й збереження культурних цінностей у співпраці з місцевими та регіональними органами самоврядування.

У надзвичайних ситуаціях закон зобов'язує установи, що виконують завдання з охорони та збереження культурних цінностей, власників культурних цінностей та осіб, що мають права на культурні цінності, у співпраці з Міністерством забезпечити:

- умови захисту та збереження культурних цінностей у разі надзвичайних обставин;
- заходи щодо запобігання крадіжці, незаконному привласненню культурних цінностей у будь-який спосіб, а також усім діям, спрямованим на знищення та пошкодження культурних цінностей;
- невідкладні заходи щодо захисту та збереження нематеріальних культурних цінностей, які повинні враховувати можливість подальшого передання та збереження в іншому середовищі й обставинах.

Міністр культури регулює порядок дій у разі надзвичайних обставин своїм розпорядженням.

Регулювання переміщення культурних цінностей є одним із заходів з їх охорони. Хорватський законодавець встановив у ст. 53 Закону, що культурні цінності, а також усі цінності, що мають тимчасовий статус культурних цінностей, є національними надбаннями, і їх постійний, необмежений експорт з Республіки Хорватія не дозволяється.

Культурні цінності можуть бути тимчасово вивезені та вивезені з Республіки Хорватія з метою експонування, професійних і наукових досліджень, проведення робіт з охорони та збереження культурних цінностей або з інших обґрунтованих причин з дозволу Міністерства. Таке тимчасове вивезення або вивезення культурних цінностей з Республіки Хорватія може бути дозволено на термін максимум один рік з дати перетину державного кордону з можливістю продовження до п'яти років.

Міністерство може своїм рішенням анулювати тимчасовий дозвіл на експорт або вивезення культурних цінностей, якщо умови, на підставі яких його було видано, більше не існують, або якщо буде встановлено, що фізична або юридична особа, яка отримала дозвіл, не дотримується положень цього Закону щодо охорони та збереження культурних цінностей або неналежно використовує дозвіл у супереччя причинам і меті його видачі.

Після скасування тимчасового дозволу культурні цінності не можуть бути експортовані або вивезені з Республіки Хорватія, а якщо на момент скасування тимчасового дозволу культурні цінності вже були експортовані або вивезені з Республіки Хорватія, юридична та фізична особа, тимчасовий дозвіл якої було скасовано, повинна повернути культурні цінності до Республіки Хорватія.

Імпорт культурних цінностей регламентовано з огляду на положення ЄС і країни походження. Культурні цінності можуть імпортувати до Республіки Хорватія відповідно до законів чи інших нормативних актів країни, з якої їх імпортують, або країни, на території якої вони були створені або виявлені.

Культурні об'єкти, зазначені в Регламенті (ЄС) 2019/880, можуть бути імпортовані до Республіки Хорватія з-за меж митної території Європейського Союзу на підставі дозволу на імпорт, виданого Міністерством, або декларації імпортера відповідно до Регламенту (ЄС) 2019/880.

Закон містить процесуальні норми, які регламентують процедуру повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених з території держав – членів Європейського Союзу. Судове рішення про повернення ухвалює Компетентний муніципальний суд у Республіці Хорватія. Якщо видають постанову про повернення речі, компетентний суд Республіки Хорватія присуджує власнику справедливую компенсацію відповідно до обставин

справи за умови, що єдиний власник доведе, що він діяв з належною обачністю під час придбання речі. Виплата справедливої компенсації та витрат не обмежують право держави – члена Європейського Союзу, яка звернулася з проханням про реституцію, ужити заходів для стягнення цих сум з осіб, відповідальних за незаконне вивезення культурного об'єкта з її території.

Відповідно до ст. 61 Міністерство співпрацює з компетентними національними органами інших держав – членів Європейського Союзу. Для співпраці та консультацій із центральними органами держав – членів Європейського Союзу Міністерство використовує модуль Інформаційної системи внутрішнього ринку (далі – ІМІ), створений Регламентом (ЄС) 1024/2012, спеціально адаптований для культурних цінностей. Міністерство також може використовувати ІМІ для поширення відповідної інформації у справі, що стосується культурних цінностей, які були викрадені або незаконно вивезені з території Республіки Хорватія.

Стаття 73 передбачає обмеження прав власності на культурні цінності. Право власності на культурні цінності може бути обмежено відповідно до спеціального закону з метою охорони та збереження культурних цінностей у випадках, передбачених цим Законом. Це право може бути обмежено щодо володіння, використання та обігу культурних цінностей. Культурні цінності навіть можуть бути експропрійовані, і на них може бути встановлено заставу.

Законодавець визначає вичерпний перелік типів обмежень, а саме:

володіння культурними цінностями може бути обмежене з таких причин:

- документування та дослідження культурних цінностей;
- здійснення заходів щодо охорони та збереження культурних цінностей;

використання культурного надбання може бути обмежене з метою запобігання зміні його цільового призначення, яка поставила б культурне надбання під пряму небезпеку, що за таких обставин може призвести до його пошкодження або знищення.

Обмеження щодо обігу культурних цінностей:

- спеціальні зобов'язання продавця культурних цінностей, посередника в купівлі-продажу культурних цінностей та покупця;
- право першої відмови;
- зобов'язання повернути бюджетні кошти, вкладені в охорону та збереження культурних цінностей, до їх продажу;
- обмеження імпорту, в'їзду, експорту та вивезення культурних цінностей.

Закон встановлює також розміри штрафів, передбачених за відповідні правопорушення. Слід навести деякі приклади застосування штрафних санкцій та їх розміри. Зокрема, штраф

у розмірі від 15 000,00 до 100 000,00 євро накладають на юридичну особу, яка:

- здійснює втручання та роботи на культурних цінностях без дозволу на втручання на культурних цінностях або без виданого дозволу на розташування чи будівництво, або затвердження основного проєкту, що суперечить цьому Закону та спеціальним правилам, що регулюють будівництво та просторове планування;

- проводить археологічні розкопки та дослідження без дозволу Міністерства;

- проводить археологічні розкопки й дослідження всупереч умовам, викладеним у рішенні про затвердження;

- проводить пошуки й обстеження археологічних зон, археологічних пам'яток (місцевостей) та ділянок окремих археологічних знахідок, включаючи підводні зони та ділянки, які охороняють відповідно до цього Закону, ділянки, що є зареєстрованими археологічними пам'ятками/знахідками, а також ділянки, які підозрюють у вмісті археологічної спадщини, з метою виявлення археологічних знахідок усупереч встановленій забороні;

- використовує металошукач, гідрокастор бокового огляду, схожі пристрої або інші інструменти на території Республіки Хорватія з метою пошуку археологічних зон, археологічних пам'яток (місцевостей) та окремих археологічних знахідок, включаючи підводні зони та пам'ятки, без попереднього дозволу Міністерства;

- не зупиняє роботи й не повідомляє Міністерство про знахідку негайно, якщо під час виконання будівельних чи будь-яких інших робіт він натрапляє на археологічну пам'ятку або знахідку (ст. 39, п. 1);

- як інвестор або підрядник здійснює дії або втручання на культурній пам'ятці, а також на території в межах культурної пам'ятки без дозволу на втручання на культурній пам'ятці або затвердженого основного проєкту, або всупереч дозволу на втручання на культурній пам'ятці або затвердженому основному проєкту (ст. 50, п. 1);

- як інвестор не виконує зобов'язання щодо повернення до попереднього стану або інші зобов'язання, пов'язані зі здійсненням заходів щодо охорони та збереження культурних цінностей (ст. 50, п. 3).

За порушення, зазначене в п. 1 цієї статті, відповідальна особа юридичної особи також підлягає штрафу в розмірі від 2000,00 до 6630,00 євро.

За порушення, зазначене в п. 1 цієї статті, вчинене фізичною особою, ремісником, вона карається штрафом у розмірі від 3500,00 до 26540,00 євро.

Штраф у розмірі від 10 000,00 до 80 000,00 євро накладають на юридичну особу, яка:

- попередньо не повідомить Міністерство про початок робіт на культурній цінності з метою

здійснення експертного нагляду за збереженням робіт (ст. 47, п. 9);

- видаляє або пошкоджує повідомлення про призупинення робіт у формі офіційної вивіски, що суперечить встановленій забороні (ст. 50, п. 11);

- не забезпечує безперешкодний доступ для огляду культурних цінностей з метою визначення їхнього стану та контролю за виконанням заходів щодо охорони й збереження культурних цінностей особам Міністерства та компетентної інспекції (ст. 69, п. 1, пп. 3);

- не дозволяє проведення професійних і наукових досліджень, технічних та інших записів (ст. 69, п. 1, пп. 6);

- не зберігає цілісність охоронюваної колекції рухомих культурних цінностей (ст. 69, п. 1, пп. 7).

Штраф у розмірі від 5 000,00 до 15 000,00 євро накладають на юридичну особу, яка:

- ввозить культурний об'єкт до Республіки Хорватія з країни, що знаходиться за межами митної території Європейського Союзу, у якій він був створений або виявлений, з порушенням законів чи інших нормативних актів цієї країни (ст. 3(1) Регламенту (ЄС) 2019/880);

- імпортує культурні цінності до Республіки Хорватія з країни, що знаходиться за межами митної території Європейського Союзу, без дозволу на імпорт або декларації імпортера (ст. 3(2) Регламенту (ЄС) 2019/880 і ст. 56(2));

- як покупець культурних цінностей не повідомляє Міністерство про місцевість, де будуть розташовані придбані культурні цінності (ст. 78, п. 2).

Штраф у розмірі від 3000,00 до 10 000,00 євро накладається на юридичну особу, яка не подає дані про корисну площу приміщення для ведення бізнесу з метою визначення орендної плати за пам'ятку або не подає їх у встановлений термін (ст. 116, п. 6)

Штрафи за порушення, що накладають відповідно до положень цього Закону, сплачують до державного бюджету, вони можуть бути витрачені виключно на охорону та збереження культурних цінностей.

Аналіз обраних для дослідження нормативних актів Хорватії демонструє посилену увагу до захисту й охорони культурних цінностей з боку держави. Передумовою цього є не лише загальний підхід до збереження культурного надбання, а й умови, у яких знаходилася держава протягом своєї історії. Практичну користь може мати спосіб інкорпорації нормативних актів ЄС у національне законодавство, адже Україна як держава, що має статус кандидата на членство в ЄС, має відповідні зобов'язання. Своєрідним стимулом дотримання норм є і високі ставки штрафів за порушення норм та приписів, особливістю яких є їхнє спрямування через державний бюджет на збереження та охорону культурних цінностей.

Висновки

Досвід Сербії та Хорватії у сфері охорони культурної спадщини є цінним для України передусім через спільність історичних викликів. Обидві країни, що пережили складні політичні трансформації та воєнні конфлікти, розробили сучасні механізми захисту пам'яток культури, які враховують не лише правові, а й соціально-політичні чинники. Це дає змогу зрозуміти, як ефективно поєднувати міжнародні стандарти ЮНЕСКО з національними реаліями та забезпечувати баланс між розвитком держави й збереженням культурної спадщини.

Докладно проаналізовано інституційну базу Сербії та Хорватії. Вони створили розгалужену систему органів, що відповідають за управління об'єктами культурної спадщини, включно з місцевим самоврядуванням і спеціалізованими державними агентствами.

Для України корисним є досвід залучення регіонального рівня до прийняття рішень і фінансування програм реставрації, що сприяє гнучкому та швидкому реагуванню на загрози.

Важливим є досвід правового регулювання. У Сербії та Хорватії законодавство з охорони культурної спадщини має чіткі механізми інвентаризації, реставрації та фінансової підтримки. Водночас увагу спрямовують і на кримінально-правові заходи протидії незаконному обігу культурних цінностей. Для України актуальним є запозичити ці підходи, посилити юридичну відповідальність і систематизувати правові норми відповідно до європейських вимог.

Досвід Сербії та Хорватії може бути для України дороговказом у побудові сучасної політики з охорони культурної спадщини. Поєднання інституційних рішень, нормативно-правових інструментів і практик залучення місцевих громад допоможе підвищити ефективність захисту культурних цінностей. Для України цей шлях є вкрай важливим в умовах воєнних загроз і необхідності збереження національної ідентичності як складової сталого розвитку та європейської інтеграції.

References

- [1] Barunčić P.J., & Križe, Ž. (2023). Archival records related to cultural heritage in the Croatian Memorial Documentation Center of the Homeland War. *Moderna arhivistika*, 6(1), 126-135. DOI: 10.54356/MA/2023/YWAQ7370
- [2] Brajčić, M., & Kušćević, D. (2023). Hrvatska kulturna baština u interakciji i kontekstu održivog razvoja: Implementacija u odgoj i obrazovanje. *Metodički ogledi*, 30(1), 199-221. DOI: 10.21464/MO.30.1.9
- [3] Cvetković, V.M., Gole, S., Renner, R., Jakovljević, V., & Lukić, T. (2024). Qualitative insights into cultural heritage protection in Serbia: Addressing legal and institutional gaps for disaster risk resilience. *Open Geosciences*, 16(1). DOI: 10.1515/geo-2022-0755
- [4] Dražeta, B., Ćuković, J., & Banović, B. (2024). Intangible cultural heritage safeguarding policies: a comparative overview of models employed in Serbia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Cultural Policy*, 1-17. DOI: 10.1080/10286632.2024.2406536
- [5] Ivanova, O. (2023). Balkan and Ukrainian Experience of Cultural Heritage Protection and Preservation during Military Operations. *Vita Antiqua*, 14, 110-121. DOI: 10.37098/va-2023-14-110-121
- [6] Juranović Tonejc, M., & Ivanuš, M. (2022). Futures and foresight of Croatian cultural heritage. *Portal*, 13, 153-163. DOI: 10.17018/portal.2022.10
- [7] Klastiček, D., Nedić, T., & Budiša, V. (2023). Protection of cultural goods in Croatia and Serbia, with reference to restrictions of ownership rights. *Zbornik radova Pravnog fakulteta Nis*, 62(99), 77-96. DOI: 10.5937/zrpfno-46004
- [8] Kulenović, N., Kulenović, I., & Sirovica, F. (2020). The War Damage on Archaeological Heritage after the War: Archaeological Heritage and Landmines. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 22(1-2), 74-92. DOI: 10.1080/13505033.2021.1923628
- [9] Maksic, M. (2023). Certain aspects of governance in cultural heritage areas: The case of three archaeological sites in Serbia. *Spacium*, 49, 64-74. DOI: 10.2298/SPAT230110004M
- [10] Prokopenko, L. (2023). Preservation of documentary resources in libraries during wartime: challenges of the 21st century. *Scientific works of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine*, 69(1), 40-56. DOI: 10.15407/np.69.040
- [11] Rishniak, O. (2022). Cultural heritage in military conflict: international experience of the second half of the 20th - beginning of the 21st century and Ukrainian reality. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 159-173. DOI: 10.15407/uhj2022.04.159
- [12] Salsano, I. (2025). Cultural heritage under siege: Deliberate destruction of Serbian Orthodox monasteries and churches in Kosovo. *International Journal of Heritage Studies*. DOI: 10.1080/13533312.2025.2481470

- [13] Subotić, I., Višnja, K., & Nedučin, D. (2024). Cultural Heritage in the Face of Climate Change: From Protection to Decolonisation: Scientific Paper. *Journal of the Serbian Chemical Society*, 89(5), 773-783. DOI: 10.2298/JSC240209034S
- [14] Szabados, T. (2022). The EU Regulation on the Import of Cultural Goods: A Paradigm Shift in EU Cultural Property Legislation? *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, 18(1). DOI: 10.3935/cyelp.18.2022.472
- [15] Traparić, D. (2023). Legal Framework for Management, Protection and Preservation of Cultural Heritage in the Republic of Serbia. *The Fourth International Scientific Conference the Importance of Media Interpretation for the Promotion of Cultural Heritage*, 4, 155-179. DOI: 10.18485/akademac_nsk.2023.4.ch7

Список використаних джерел

- [1] Barunčić Pletikosić J., Križe Ž. Archival records related to cultural heritage in the Croatian Memorial Documentation Center of the Homeland War. *Moderna arhivistika*. 2023. No. 6 (1). P. 126–135. DOI: 10.54356/MA/2023/YWAQ7370
- [2] Brajčić M., Kušćević D. Hrvatska kulturna baština u interakciji i kontekstu održivog razvoja: Implementacija u odgoj i obrazovanje. *Metodički ogledi*. 2023. No. 30. Br. 1. P. 199–221. DOI: 10.21464/MO.30.1.9
- [3] Cvetković V. M., Gole S., Renner R., Jakovljević V., Lukić T. Qualitative insights into cultural heritage protection in Serbia: Addressing legal and institutional gaps for disaster risk resilience. *Open Geosciences*. 2024. Vol. 16. No. 1. DOI: 10.1515/geo-2022-0755
- [4] Dražeta B., Ćuković J., Banović B. Intangible cultural heritage safeguarding policies: a comparative overview of models employed in Serbia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Cultural Policy*. 2024. P. 1–17. DOI: 10.1080/10286632.2024.2406536
- [5] Ivanova O. Balkan and Ukrainian Experience of Cultural Heritage Protection and Preservation during Military Operations. *Vita Antiqua*. 2023. Vol. 14. P. 110–121. DOI: 10.37098/va-2023-14-110-121
- [6] Juranović Tonejc M., Ivanuš M. Futures and foresight of Croatian cultural heritage. *Portal*. 2022. No. 13. P. 153–163. DOI: 10.17018/portal.2022.10
- [7] Klasiček D., Nedić T., Budiša V. Protection of cultural goods in Croatia and Serbia, with reference to restrictions of ownership rights. *Zbornik radova Pravnog fakulteta Nis*. 2023. Vol. 62. No. 99. P. 77–96. DOI: 10.5937/zrpfno-46004
- [8] Kulenović N., Kulenović I., Sirovica F. The War Damage on Archaeological Heritage after the War: Archaeological Heritage and Landmines. *Conservation and Management of Archaeological Sites*. 2020. Vol. 22. No. 1-2. P. 74–92. DOI: 10.1080/13505033.2021.1923628
- [9] Maksic M. Certain aspects of governance in cultural heritage areas: The case of three archaeological sites in Serbia. *Spatium*. 2023. Issu 49. P. 64–74. DOI: 10.2298/SPAT230110004M
- [10] Прокопенко Л. Збереження документальних ресурсів у бібліотеках в умовах війни: виклики XXI століття. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. № 69 (1). С. 40–56. DOI: 10.15407/np.69.040
- [11] Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159–173. DOI: 10.15407/uhj2022.04.159
- [12] Salsano I. Cultural heritage under siege: Deliberate destruction of Serbian Orthodox monasteries and churches in Kosovo. *International Journal of Heritage Studies*. 2025. DOI: 10.1080/13533312.2025.2481470
- [13] Subotić I., Višnja K., Nedučin D. Cultural Heritage in the Face of Climate Change: From Protection to Decolonisation: Scientific Paper. *Journal of the Serbian Chemical Society*. 2024. No. 89 (5). P. 773–783. DOI: 10.2298/JSC240209034S
- [14] Szabados T. The EU Regulation on the Import of Cultural Goods: A Paradigm Shift in EU Cultural Property Legislation? *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2022. Vol. 18. No. 1. DOI: 10.3935/cyelp.18.2022.472
- [15] Traparić D. Legal Framework for Management, Protection and Preservation of Cultural Heritage in the Republic of Serbia. *The Fourth International Scientific Conference the Importance of Media Interpretation for the Promotion of Cultural Heritage*. 2023. Vol. 4. P. 155–179. DOI: 10.18485/akademac_nsk.2023.4.ch7

OGANOV Artur

Postgraduate Student of the Department of Theory, History and Philosophy of Law of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9977-9947>

Features of Legal Regulation of the Protection of Cultural Heritage in the Post-Conflict Period (on the Example of Serbia and Croatia)

Abstract. In many countries of the world, cultural property is a special category of protected objects. They are protected precisely because of the characteristics that distinguish them from all other things that can be objects of property. The reason for this is that such property represents the identity of the country, its history and traditions. However, they are also of exceptional importance for its future. The study of the legislation of foreign states in the field of cultural heritage protection is of interest not only from the point of view of studying the system of regulatory acts, but also in view of the circumstances under which such norms were formed. Through the prism of the situation in Ukraine and the impact of military actions on cultural objects, such as damage, destruction, illegal movement and use, etc., it is necessary to study the experience of foreign countries that have experienced similar events over a certain historical period of time. The analysis of some legal acts related to the protection of such values in Croatia and Serbia has practical benefits from the perspective of the common historical past of the countries, the formation of legislation in the post-war period and its further transformation associated with Croatia's accession to the EU and Serbia's acquisition of the status of a candidate country for membership. The aim of the study is a systematic analysis of the national legal regimes for the protection of cultural heritage in Serbia and Croatia, the identification of conceptual approaches and institutional mechanisms, as well as the identification of the compliance of both systems with international standards and European practice in order to develop specific recommendations for their use as a model of best practices for the national legislation of Ukraine, taking into account current challenges and threats and prospects for post-war reconstruction. The scientific novelty of the study lies in the comparative approach that combines regulatory and legal analysis with empirical research, in the formation of a unified methodology for assessing the effectiveness of protective mechanisms and proposals for improving Ukrainian legal instruments expanding the range of objects belonging to cultural heritage and incorporating the European integration component. Based on the results of the study, a conclusion was formulated about the possibility and expediency of using Serbian and Croatian experience in improving their own legal system, in particular in the issues of combining state control and local initiative, creating transparent mechanisms for monitoring cultural values and financing heritage protection, as well as in the partial introduction of European legislation.

Keywords: cultural objects; legislative regulation; post-war period; European integration; Serbia; Croatia.

НАУКОВІ ШКОЛИ

DOI: 10.33270/02253002.9

УДК 343.98 (477)

АЛЕКСАНДРЕНКО Олена*

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7593>;

ЖЕНУНТІЙ Володимир

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0578-1494>

Особистий внесок професора В. П. Бахіна в підготовку криміналістичних наукових і науково- педагогічних кадрів

Продовження до публікації: Александренко О., Женунтій В. Гідний внесок професора В. П. Бахіна в підготовку та атестацію юридичних кадрів вищої кваліфікації України. Філософські та методологічні проблеми права. 2024. № 2 (28). С. 116–123.

Розвиток криміналістики й створених нею засобів і методів розкриття та розслідування злочинів є не тільки народженням чогось нового, а й вдосконаленням і адаптацією до нових умов того, що з'явилося і успішно використовувалося раніше.

В. П. Бахін

Анотація. Розглянуто роль відомого вітчизняного вченого-криміналіста доктора юридичних наук, професора В. П. Бахіна як наукового керівника у доборі та вихованні наукових кадрів з криміналістики за час роботи в Національній академії внутрішніх справ. У статті здійснено комплексний аналіз внеску професора В. П. Бахіна та представників його наукової школи в розвиток криміналістики, висвітлено теоретичну та практичну значущість виконаних під його керівництвом дисертаційних досліджень. Зазначено, що дисертації його учнів охоплювали ключові напрями криміналістики, їх тематика лишається актуальною і в умовах повномасштабної агресії проти України. Розглянуто актуальність, об'єкт і предмет, наукову новизну та практичну значущість дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, виконаних за наукового керівництва В. П. Бахіна. Визначено наукову новизну та практичну значущість кожного з розглянутих дисертаційних досліджень наукової школи професора В. П. Бахіна, що й досі зберігають актуальність і формують основу сучасної криміналістичної методології. Засвідчено наукову прогностичність В. П. Бахіна щодо визначення найактуальніших проблем криміналістики під час вибору тем наукових досліджень, його роль у підготовці та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів з криміналістики.

Ключові слова: криміналістика; науковий внесок; дисертаційне дослідження; слідча діяльність; слідча практика; потреби практики.

Історія статті:

Отримано: 25.08.2025

Переглянуто: 17.09.2025

Прийнято: 27.10.2025

Рекомендоване посилання:

Александренко О., Женунтій В. Особистий внесок професора В. П. Бахіна в підготовку криміналістичних наукових і науково-педагогічних кадрів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 88–96. DOI: 10.33270/02253002.9

*Відповідальний автор

© Александренко О., Женунтій В., 2025

Вступ

Розвиток вітчизняної криміналістики у другій половині XX – на початку XXI століття нерозривно пов'язаний з діяльністю провідних наукових шкіл, серед яких помітне місце посідає наукова школа професора Володимира Петровича Бахіна. Його багаторічна праця у сфері підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації з криміналістики стала вагомим чинником формування сучасного наукового підґрунтя криміналістичних досліджень в Україні.

Особливістю науково-педагогічної діяльності професора В. П. Бахіна було поєднання глибокого теоретичного аналізу із чіткою орієнтацією на практику, що визначалося його багатим практичним досвідом роботи в правоохоронних органах на різних посадах. Це дало змогу створити свою наукову школу і сформувати покоління вчених, дисертаційні дослідження яких, проведені та захищені під науковим керівництвом В. П. Бахіна, охопили найактуальніші напрями криміналістичної науки: від оптимізації слідчої діяльності, подолання протидії розслідуванню, застосування принципу раптовості до позавидових методик розслідування і вдосконалення криміналістичної підготовки слідчих, чим було зроблено важливий внесок у подальший розвиток теорії вітчизняної криміналістики та удосконалення криміналістичної методики.

Матеріали й методи

У своїй попередній публікації «Гідний внесок професора В. П. Бахіна у підготовку та атестацію юридичних кадрів вищої кваліфікації України» ми виклали актуальність тем і наукову новизну низки дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза, виконаних і захищених за наукового керівництва професора В. П. Бахіна (Aleksandrenko, & Zhenuntii, 2024). Особливістю зазначених наукових досліджень був їх захист після 1995 року, тобто в умовах суверенності та незалежності України.

Дотепер не втратили своєї теоретичної і наукової цінності, а також практичної значущості виконані та захищені під науковим керівництвом Володимира Петровича дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за зазначеною спеціальністю, зокрема захищені до проголошення незалежності України актом від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 всенародним голосуванням. Ця стаття як продовження попередньої публікації є першою науковою роботою такого плану, в якій ґрунтовно проаналізовано і наведено результати наукових досліджень представників наукової школи професора В. П. Бахіна. Літературні джерела, присвячені персоналіям відомих криміналістів і розгляду наукових шкіл України,

такого аналізу не містять (Cherniavskiy, & Yusupov, 2021; Yusupov, & Antoshchuk, 2019).

У межах дослідження розглянуто та проаналізовано кандидатські дисертації зі спеціальності 12.00.09, виконані представниками наукової школи професора В. П. Бахіна і захищені під його науковим керівництвом. Методологічною основою цього дослідження слугували загальнонаукові та спеціальноюридичні методи: порівняльний, метод аналізу і синтезу, індукції та дедукції та ін.

Результати й обговорення

Науково-педагогічна діяльність доктора юридичних наук, професора, академіка Міжнародної слов'янської академії наук Володимира Петровича Бахіна становить понад 50 років, з них понад 35 років він присвятив викладанню та проведенню наукових досліджень у закладах вищої освіти юридичного профілю України. Серед вчених-криміналістів навряд чи знайдуться ті, хто мав би такий багатий практичний досвід, як Володимир Петрович, який працював експертом, оперативним уповноваженим, слідчим. Саме такий практичний досвід дав йому змогу успішно займатися науково-педагогічною діяльністю, наголошуючи на практичній складовій опанування криміналістичними знаннями і навичками, й визначати актуальні проблеми криміналістики та потреби слідчої практики. На їх розв'язання були спрямовані вибір тематики й наукові дослідження представників наукової школи, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії, криміналістичної тактики й методики. Результати наукової школи В. П. Бахіна вражають не лише кількістю докторів (11) та кандидатів (40) юридичних наук з криміналістики, а й різноманітністю охоплення тематикою досліджень: теорія криміналістики, криміналістична тактика, криміналістична методика, тактика і протидія організованої злочинності, проблеми національної безпеки, розслідування податкових злочинів, оптимізація криміналістичної підготовки тощо.

Першим кандидатом юридичних наук, який підготував та захистив дисертацію під науковим керівництвом Володимира Петровича на початку його науково-педагогічної діяльності в Україні, був Андрій Володимирович Іщенко (1984). Тема його роботи (як і завжди в учнів В. П. Бахіна) мала практичне спрямування: «Криміналістична рекомендація як засіб забезпечення слідчої практики досягненнями науки і техніки» (12.00.09) (захист відбувся 29 лютого 1984 року). Проте скористатися під час підготовки цієї публікації авторефератом дисертації авторам не вдалося через відсутність його у бібліотечних фондах (Ishchenko, 1984).

Серед перших здобувачів наукового ступеня кандидата юридичних наук, які підготували та захистили кандидатські дисертації під науковим керівництвом Володимира Петровича Бахіна, був

і В. С. Кузьмичов. Дисертаційна робота В. С. Кузьмичова (1986) на тему «Наукові основи і практика реалізації принципу раптовості у слідчій діяльності» (12.00.09) (захист відбувся 22 жовтня 1986 року) була першим монографічним дослідженням змісту та сутності принципу раптовості, його вияву та реалізації у слідчій діяльності. Наукову новизну дослідження становлять обґрунтовані й сформульовані автором такі основні положення: 1) поняття та визначення слідчої діяльності з урахуванням її природи та сутності; 2) система принципів слідчої діяльності; 3) роль і вплив принципів слідчої діяльності на розроблення, впровадження та використання тактичних засобів у слідчій практиці; 4) сутність і зміст принципу раптовості, його роль у забезпеченні реалізації завдань кримінального судочинства; 5) поняття раптовості та рівня її прояву в слідчій діяльності; 6) характеристика тактичних прийомів і умов реалізації раптовості в слідчій діяльності; 7) пропозиції вдосконалення слідчої практики з урахуванням сутності та вимог принципу раптовості (Kuzmychov, 1986, р. 4-5).

Рекомендації, що містилися в дисертації, були спрямовані на підвищення ефективності практичної діяльності зі збирання та використання доказової інформації в умовах подолання протидії розслідуванню. На основі теоретичних положень і висновків, які зроблено за результатами дослідження, підготували методичні рекомендації для слідчих з реалізації раптовості. Так само запропоновано, що вироблені автором теоретичні положення і висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях з проблем вдосконалення тактичних засобів слідчої діяльності та в навчальному процесі з курсу криміналістики (Kuzmychov, 1986, р. 4-5).

Аналіз слідчої практики тих років дав змогу авторові дійти висновку, що однією з причин незадовільного розкриття та розслідування є низький рівень професійної майстерності окремих слідчих працівників, їх невміння грамотно здійснити складні тактичні прийоми. Відповідно до цього були сформульовані пропозиції зі спеціального цілеспрямованого вивчення практики використання принципу раптовості (позитивної та негативної) і організовано на цій основі навчання тактичних прийомів його реалізації (Kuzmychov, 1986, р. 17).

До перших дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за виділеною нами спеціальністю, виконаних і захищених під науковим керівництвом Володимира Петровича, належить і дисертація І. Х. Турсунова (1986) за темою «Розкриття злочинів за гарячими слідами: діяльність, організація, тактика» (12.00.09) (захист дисертації відбувся 19 листопада 1986 року, майже 40 років тому). Наукова новизна дисертаційної роботи І. Х. Турсунова полягає в комплексному

дослідженні проблем змісту та організації діяльності з розкриття злочинів за гарячими слідами, раціоналізації збирання та використання інформації з метою розшуку осіб, які вчинили злочини (Tursunov, 1986, р. 6).

На основі предметного вивчення змісту, організації і тактики практичного здійснення діяльності з розкриття злочинів за гарячими слідами, рівня (стану) теоретичної розробленості та нормативної регламентації зазначеної діяльності, завдяки правильно обраним методології і методиці дослідження автор обґрунтував і сформулював: а) правомірність і необхідність організації розкриття злочинів за гарячими слідами як засобу підвищення ефективності та результативності заходів боротьби зі злочинністю, забезпечення економії сил і засобів, що використовують для розшуку та викриття злочинців; б) поняття і визначення діяльності з розкриття злочинів за гарячими слідами, які є основою для розроблення раціональних засобів і методів її здійснення, критеріїв функціонального оцінювання; в) принципи, що відображають зміст і сутність діяльності з розкриття злочинів за гарячими слідами; г) рекомендації з оптимальної організації розкриття злочинів за гарячими слідами, що забезпечує максимальне використання можливостей правоохоронних органів для швидкого збирання і реалізації розшукової інформації; д) рекомендації з вивчення і розшифрування інформації особистісного характеру, що міститься у найрозповсюдженіших слідах, та оптимізації її використання для встановлення й розшуку злочинців за гарячими слідами; е) пропозиції з розширення використання спеціальних знань для отримання орієнтовної інформації про злочини в польових умовах на основі експрес-методів (Tursunov, 1986, р. 6-7).

Практичне значення результатів дослідження, на думку автора, полягає передусім у тому, що: 1) її теоретичні положення і висновки є доповненням до теорії криміналістики й можуть слугувати основою для подальшого розроблення проблем вдосконалення діяльності з розкриття та розслідування злочинів; 2) узагальнення практики та вироблені на цій основі практичні рекомендації призначено для підвищення ефективності роботи з розкриття злочинів, скорочення строків розслідування, економії сил і засобів правоохоронних органів під час розв'язання завдань, що перед ними стоять; 3) матеріали дослідження можна використовувати в навчальному процесі юридичних освітніх закладів на курсі криміналістики (Tursunov, 1986, р. 7).

Успішно захищена О. А. Садченком (1989) 25 жовтня 1989 року і виконана під науковим керівництвом Володимира Петровича дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Вивчення потреб слідчої практики як умова її вдосконалення» (12.00.09) була першим монографічним

дослідженням проблем вивчення слідчої практики як основи розвитку науки криміналістики. Автор розглядав потреби практики як центральної ланки взаємодії практики й науки. У зв'язку із цим було здійснено спробу розгляду службової функції криміналістики із задоволення виявлених потреб практики. Одночасно розкрито необхідність, значення та процедуру виявлення, вивчення та реалізації потреб слідчої практики.

Результати виконаного дослідження дали змогу автору обґрунтувати та сформулювати так основні положення: 1) поняття і формулювання визначення потреб слідчої практики з урахуванням їх місця, ролі та значення для вдосконалення розкриття та розслідування злочинів; 2) характеристика потреб практики як основи розвитку науки криміналістики й критерію тематичної спрямованості наукових досліджень з проблем слідчої практики; 3) роль класифікації потреб слідчої практики як основи систематизації знань про проблеми практики, що сприяє їх реалізації; 4) характеристика джерел інформації про потреби практики, а також методи й форми їх вивчення; 5) форми вираження потреб практики та їх роль під час виявлення, вивчення та реалізації у процесі розроблення криміналістичних рекомендацій; 6) основні напрями реалізації даних вивчення потреб слідчої практики; 7) пропозиції з вдосконалення науково-методичного і планово-організаційного забезпечення виявлення, вивчення та використання даних вивчення потреб практики для її вдосконалення.

На думку автора, теоретичні положення, висновки й практичні рекомендації, що містяться в дисертації, були спрямовані на вдосконалення слідчої практики та могли бути використані: 1) як положення теорії криміналістики, що відображують взаємозв'язок науки криміналістики та практики; 2) для подальшого дослідження потреб слідчої практики; 3) для організації і планування наукових досліджень з вивчення вдосконалення слідчої діяльності; 4) під час розроблення і вдосконалення системи виявлення, вивчення, систематизації потреб слідчої практики й реалізації отриманих даних; 5) під час планування підготовки науково-практичних посібників та інших видів публікацій; 6) у системі професійної підготовки та перепідготовки юридичних кадрів (Sadchenko, 1989, p. 6-8).

Об'єктом дисертаційного дослідження Б. Є. Лук'янчикова (2001) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Вневидові методики розслідування злочинів як напрямки удосконалення криміналістичної методики» (12.00.09) (захист відбувся 29 березня 2001 року) була сукупність проблем, пов'язаних з розробленням поняття, структури та класифікації позавидових методик розслідування, формулюванням науково обґрунтованих концептуальних основ їх побудови та впровадження в правоохоронну практику (Lukianchukov, 2001, p. 3).

Наукова новизна одержаних автором результатів полягала в тому, що за характером та змістом розглянутих питань дисертаційна робота на той час була першим в Україні монографічним дослідженням, у якому обґрунтовано об'єктивні потреби й запропоновано авторські концептуальні підходи до побудови криміналістичних методик розслідування злочинів не за кримінально-правовими, а криміналістичними чинниками згідно з принципово новими положеннями ухвалених нормативних актів щодо докорінних перетворень в організації розкриття та розслідування нових видів злочинів. Автор дійшов висновку, що для розслідування окремих груп злочинів, які виділялися не за кримінально-правовими, а криміналістичними ознаками, розробляли й використовували відповідні методики, але не існувало ні наукового терміну, не розглядалися умови, за яких їх застосовували. Тож було запропоновано нове визначення позавидової методики як криміналістичної методики, в основу формування якої покладено не кримінально-правові, а криміналістичні ознаки злочинів. Було визначено низку криміналістично-значущих чинників, використання яких дає змогу об'єднувати злочини в групи, виявляти певні закономірності й розробляти методики розслідування, адаптовані до сучасних умов розвитку суспільства і злочинної діяльності (Lukianchukov, 2001, p. 4-5).

Проведені дослідження дали змогу автору сформулювати положення, що відповідали вимогам наукової новизни, мали значення для науки та практики розкриття і розслідування злочинів. Найсуттєвішими новими науковими положеннями є такі: 1) визначення поняття і сутності позавидових методик розслідування злочинів як напряму удосконалення криміналістичної методики; 2) розкриття сучасного розуміння і значення позавидових методик у розв'язанні завдань боротьби зі злочинністю; 3) обґрунтування об'єктивних передумов існування позавидових методик розслідування, необхідності їх вивчення в межах науки криміналістики; 4) розмежування в криміналістичній методиці безпосередньо видових і позавидових методик та правил їх застосування для раціональної організації розслідування; 5) конкретизація місця і ролі позавидових методик у системі криміналістичних методик розслідування злочинів; 6) визначення принципів, мети та завдання позавидових методик розслідування злочинів; 7) обґрунтування запропонованої нової класифікації позавидових методик розслідування; 8) виявлення типових слідчих ситуацій і напрямів їх розв'язання за застосування позавидових методик розслідування; 9) визначення критеріїв і умов допустимості використання позавидових методик у діяльності слідчих з розслідування, розкриття злочинів та запобігання їм (Lukianchukov, 2001, p. 5-6).

Теоретична цінність одержаних результатів, на думку автора, полягає передусім у тому, що

запропоноване визначення позазавидових методик розслідування дає змогу чітко розмежувати організаційні й тактичні аспекти підготовки та застосування комплексів слідчих дій у процесі розслідування, розкриття та забігання злочинам. Розроблення таких методик є відповіддю науки на потреби практики, яку вже не можуть задовольняти наявні (видові) методики розслідування. У практичному плані це надає можливість розробляти нову та удосконалювати наявну навчально-методичну літературу і забезпечувати на цій основі підвищення професійної майстерності слідчих та рівня підготовки фахівців юридичного профілю у вищих навчальних закладах і у подальшому науковому розробленні алгоритмів розслідування за позазавидовими методиками (Lukianchikov, 2001, p. 6).

У дисертації В. О. Сакало (2002) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Тактика злочинної діяльності» (12.00.09) (захист відбувся 27 червня 2002 року) вперше на монографічному рівні досліджено явище тактики злочинної діяльності, форми і напрями її прояву. У процесі дослідження з урахуванням загальнонаукового поняття тактики дано визначення тактики злочинної діяльності, досліджені проблеми її формування, основні форми та напрями її прояву (Sakalo, 2002, p. 4-5).

Серед виділених основних складових тактики злочинної діяльності, які притаманні як способу скоєння злочину, так і протидії розслідуванню, а також конкретних теоретичних положень і висновків, що, на думку автора, відповідають вимогам наукової новизни, найбільш значущими визнано такі: 1) обґрунтування доцільності розгляду злочинної діяльності як одного з видів соціальної діяльності з огляду на всі основні складові, тобто мотив, засоби та способи досягнення цієї мети, послідовність дій, об'єкт, суб'єкт діяльності, сам процес діяльності, результат. Не обмежується вивченням окремих актів злочинної поведінки. Авторка правильно вважала, що злочинну діяльність треба вивчати як явище негативне, небажане, але яке об'єктивно існує. Як і будь-яка діяльність, злочинний її різновид має послідовність розвитку, притаманний йому елементи професійності та організованості. Зауважено, якщо в боротьбі зі злочинністю не зважати на зазначені аспекти й вивчати лише окремі злочини, розробляючи відповідно до них засоби протидії, то не можна вести мову про ефективну боротьбу із сучасною злочинністю; 2) визначення місця і ролі тактики злочинців у злочинній діяльності; 3) формулювання криміналістичного поняття тактики злочинної діяльності, визначення її змісту та місця в криміналістиці; 4) пропозиція вивчення в межах криміналістики злочинної тактики, яке необхідно для розроблення і озброєння практичних працівників ефективними контрприйомами протидії розкриттю та розслідуванню злочинів; 5) обґрунтування необхідності

розрізняти в слідчій тактиці власне тактичні прийоми та правила раціональної діяльності під час проведення слідчих і розшукових дій. Авторка вважала, що це треба для того, щоб відбувалося предметне розроблення кожного з цих напрямів без їх змішування та підміни. Інакше люди, які отримують знання із цих питань, не будуть мати повною мірою знань і вмінь щодо власне тактичних аспектів діяльності слідчого; 6) пропозиції щодо необхідності перегляду ставлення до допустимості тактичних прийомів слідства і розширення його тактичного арсеналу, а саме: перегляду ставлення до таких засобів, як обман, спонукання до дій, дезінформація. Слідча тактика, на думку авторки, повинна якщо не йти на крок попереду тактики злочинців, то хоча б має рухатися слідом, не залишаючи останній шансу набагато вирватися вперед. Авторка висловила припущення, що теоретичні основи та положення виконаного нею наукового дослідження можуть бути використані: для подальшого розвитку криміналістичної тактики; для розроблення конкретних тактичних рекомендацій з урахуванням тактики злочинців; для вдосконалення тактичної підготовки майбутніх слідчих (Sakalo, 2002, p. 7).

Актуальність теми дисертаційного дослідження О. О. Алексєєва (2004) «Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України» (12.00.09) (захист відбувся 04 червня 2004 року) обумовлювалася передусім потребами слідчої практики в підвищенні рівня криміналістичної підготовки слідчих, що відповідала б вимогам забезпечення ефективної протидії сучасній злочинності, та відсутністю у вітчизняній літературі комплексних сучасних досліджень усіх аспектів діяльності в системі криміналістичної підготовки слідчих з метою виявлення їх взаємозв'язків і взаємозалежностей (Alieksieiev, 2004, p. 2). Наведене обумовило вибір мети дослідження, а саме, щоб на підставі теоретичного узагальнення сучасних наукових напрямів криміналістики, педагогіки, психології та інших наук, а також відомостей про сучасну слідчу практику розробити теоретичну концепцію та практичні рекомендації, що дали б змогу з максимальною ефективністю з урахуванням конкретних умов її реалізації проводити криміналістичну підготовку слідчих в освітніх закладах системи МВС України (Alieksieiev, 2004, p. 3). Отже, предметом дослідження були мета, завдання, прийоми й засоби криміналістичної підготовки слідчих у системі МВС України (Alieksieiev, 2004, p. 3).

Наукова новизна отриманих автором результатів полягала в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація була на той час одним із перших монографічних досліджень в Україні криміналістичної підготовки слідчих як умова вдосконалення діяльності з розкриття та розслідування злочинів. У

дисертації було обґрунтовано ряд нових положень і висновків, що розширили наукове уявлення про криміналістичну підготовку слідчих у системі МВС України. До найбільш суттєвих з них, які, на думку автора, становили новизну, належали: 1) надано огляд розвитку уявлень про завдання і сутність криміналістичної підготовки слідчих як частини юридичної підготовки в контексті сучасних потреб слідчої практики; 2) охарактеризовано типові недоліки діяльності слідчих органів внутрішніх справ, що обумовлені недостатнім рівнем криміналістичної підготовки; 3) проаналізовано типові вади криміналістичного навчання слідчих в освітніх закладах системи МВС; 4) вперше комплексно досліджено зміст і особливості криміналістичної підготовки слідчих, адекватної сучасним вимогам забезпечення боротьби зі злочинністю; 5) окреслено вимоги до підбору та підготовки слідчих з урахуванням змісту науки криміналістики та потреб слідчої практики; 6) виділено компоненти криміналістичної підготовки слідчих та встановлено зв'язки між ними у вигляді запропонованих етапів криміналістичного навчання, розмежовано особливості й прийоми викладання різних розділів криміналістики; 7) запропоновано теоретичну концепцію криміналістичного навчання, на основі якої розроблено практичні рекомендації та пропозиції підвищення рівня криміналістичної підготовки слідчих у сучасних умовах, зокрема із застосуванням нових інформаційних технологій; 8) запропоновано та систематизовано форми й методи вдосконалення тактико-психологічного компонента криміналістичної підготовки слідчих; 9) обґрунтовано потребу вивчення і впровадження педагогічного досвіду криміналістичної підготовки, проаналізовано форми й методи її проведення та вдосконалення з урахуванням сучасних умов (Alieksieiev, 2004, р. 4-5).

Практичне значення одержаних результатів полягало в тому, що сформульовані в дисертації положення, висновки й пропозиції уможливили забезпечити якісно новий рівень криміналістичної підготовки слідчих, оптимізацію витрат на їх підготовку. Більшість положень і рекомендацій дисертації мали прикладний характер і були спрямовані на їх використання під час підготовки слідчих в юридичних навчальних закладах (Alieksieiev, 2004, р. 5).

У дисертації О. В. Александренко (2004) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню» (12.00.09) (захист відбувся 24 грудня 2004 року) предметом дослідження були правові, методичні, організаційні й тактичні засоби та методи подолання протидії розслідуванню злочинів (Aleksandrenko, 2004, р. 3). За характером і змістом розглянутих питань дисертаційне дослідження О. В. Александренко було першим в Україні монографічним дослідженням проблеми протидії розслідуванню як елемента злочинної діяльності, законо-

мірностей її вияву, розпізнавання, правових, організаційних і тактичних основ подолання протидії. За результатами дослідження авторка обґрунтувала та сформулювала низку нових теоретичних положень і висновків, які розширили наукове уявлення про протидію розслідуванню. Найістотніші з них, які, на думку авторки, становлять новизну, є: 1) вперше зроблено висновок, що в сучасних умовах протидію слід розглядати як обов'язковий елемент злочинної діяльності, який забезпечує її тривале та безпечне існування; зазначено недостатність використання наявного тактичного арсеналу засобів подолання протидії та аргументовано необхідність його доповнення новими засобами й методами, зокрема нетрадиційними, запропоновано основні напрями їх застосування, з огляду на особливості протидії в сучасних умовах, визначено необхідність створення системи заходів її подолання та охарактеризовано основні напрями діяльності державних структур зі створення цієї системи, систематизовано та охарактеризовано основні напрями комплексного підходу до створення системи заходів запобігання протидії розслідуванню; 2) подальший розвиток бачення сутності та змісту протидії розслідуванню. Сформульовано авторське визначення цього правового явища; обґрунтовано необхідність створення окремого криміналістичного вчення про протидію розслідуванню, засоби і методи її подолання для комплексного та всебічного вивчення такого явища; 3) узагальнено та систематизовано види, форми протидії, представлено їх авторську класифікацію; сформульовано теоретичні основи й практичні рекомендації застосування організаційних і тактичних засобів подолання протидії розслідуванню.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки і пропозиції роблять певний внесок у розвиток криміналістики, сприяють підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів з подолання протидії розслідуванню злочинів. Більшість положень і рекомендацій дисертації мають прикладний характер і спрямовані на використання їх слідчими та дізнавачами для виявлення, запобігання та подолання способів протидії; їх можна використовувати під час підготовки слідчих і дізнавачів у юридичних навчальних закладах, у системі службової підготовки для навчання їх своєчасному прогнозуванню, запобіганню і подоланню протидії, а також можуть бути використані у навчальному процесі під час вивчення курсу криміналістики (Aleksandrenko, 2004, р. 4-5).

Предметом дисертаційного дослідження С. М. Зав'ялова (2005) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю» (12.00.09) (захист відбувся 24 червня 2005 року) були закономірності формування і функціонування способів вчинення

злочинів, їх різноманітні прояви, виявлення і визначення шляхів використання відомостей щодо способів їх вчинення та визначення на цій підставі засобів і методів правоохоронних органів для виявлення, розкриття та розслідування злочинів (Zavialov, 2005, p. 4).

Наукова новизна одержаних результатів визначалася насамперед постановкою і розглядом вперше в Україні на монографічному рівні проблеми природи способу вчинення злочинів, поняття і змісту способу вчинення злочинів у зв'язку з якісною зміною злочинності за сучасних умов, у яких здійснюється і розвивається злочинна діяльність, класифікації способів вчинення злочинів, обґрунтування можливості й необхідності використання результатів дослідження способів вчинення злочинів як теоретичного і практичного інструментарію пізнання явищ, що вивчають у криміналістиці та у сфері боротьби зі злочинністю (Zavialov, 2005, p. 4).

Новизна проведеного автором теоретико-емпіричного дослідження забезпечила можливість сформулювати принципові положення, найважливішими з яких є: 1) вперше обґрунтовано взаємозв'язок категорій злочинної діяльності й способу вчинення злочину; визначено авторське поняття способу вчинення злочину як криміналістичної категорії, його структури і змісту; розкрито характеристику прояву способів вчинення злочинів у діяльності організованої злочинності, сформульовано співвідношення способу вчинення злочину і способів протидії розслідуванню; на основі аналізу сучасних способів вчинення злочинів сформульовано основні напрями прогнозування розвитку способів вчинення злочинів; 2) удосконалено поняття процесу відображення способів вчинення злочинів у навколишньому середовищі, випадкового і закономірного характеру відбитків способів вчинення злочинів, кореляційної залежності між слідами; уточнено криміналістичну класифікацію способів вчинення злочинів; на основі аналізу сучасних засобів і методів встановлення, накопичення і використання інформації щодо способів вчинення злочинів сформульовано пропозиції з удосконалення системи криміналістичних обліків за способом; запропоновано зміст і сутність способу вчинення злочину як складової частини злочинної діяльності; 3) набуло подальшого розвитку бачення шляхів та форм практичної реалізації інформації про спосіб вчинення злочину під час визначення напрямів розслідування та його планування, ухвалення рішень стосовно тактики окремих слідчих дій; здійснено подальший розвиток співвідношення способу вчинення і механізму злочину; додатково обґрунтовано необхідність дослідження способу вчинення злочину, його місця і ролі у зв'язку з якісною зміною злочинності за сучасних умов, у яких здійснюється і розвивається злочинна діяльність; конкретизовано недоліки практичної реалізації категорії «спосіб вчинення злочину» в системі криміналістичних обліків; викладено аналіз

наявних поглядів на спосіб вчинення злочину в криміналістиці, кримінальному праві та кримінальному процесі (Zavialov, 2005, p. 4).

Практичне значення одержаних результатів зумовлено тим, що вони базуються на значному за обсягом соціологічному матеріалі й відбивають сучасну практику правоохоронних органів. Результати дослідження впроваджено в навчальний процес окремих вищих юридичних закладів. Їх використовують під час вивчення курсу «Криміналістика» за темою «Криміналістична характеристика злочинів» (Zavialov, 2005, p. 5).

Результати наукових досліджень професора В. П. Бахіна та його наукової школи неодноразово ставали предметом обговорення криміналістичною спільнотою, слугували підґрунтям для нових досліджень криміналістів, а також наступним кроком у вдосконаленні викладання криміналістики, формування системи криміналістичних знань (Shepitko, 2020; Stepaniuk, & Matiushkova, 2021; Yaremchuk, 2023).

У 2016 році Володимира Петровича не стало, але його наукова школа живе й розвивається, продовжує поповнюватися новими дослідниками актуальних проблем криміналістики та практики правоохоронних органів. Майже всі криміналісти, які виконали й захистили кандидатські дисертації під науковим керівництвом професора В. П. Бахіна, продовжили наукову і науково-викладацьку діяльність. Багато хто став відомим вченим, доктором юридичних наук, професором у галузі криміналістики й збагатив її своїми ідеями і роботами. Було сформовано наукові школи та підготовлено наступні покоління криміналістів, які продовжили традиції служіння криміналістиці – науці, любов до якої їм прищепив професор Володимир Петрович Бахін.

Висновки

Підбиваючи підсумки викладеному у двох наших публікаціях, присвячених аналізу внеску професора В. П. Бахіна та створеної ним наукової школи в розвиток криміналістичних наукових знань, слід зазначити, що, незважаючи на роки та десятиліття, які минули із часу їх захисту, результати розглянутих наукових досліджень українських вчених-криміналістів дотепер не втратили актуальності, наукового та практичного значення. Навпаки, й далі є актуальними, що особливо помітно за останні десять років, які пройшли в умовах масштабної агресії РФ проти України; війни, яка супроводжується численними фактами вчинення воєнних злочинів, що спричинило необхідність швидкого на них реагування та ефективного розслідування.

Це свідчить як про старанність і наполегливість у роботі над дисертаціями самих авторів, так і про наукову прозорливість і талант В. П. Бахіна, що проявилось у визначенні ним найактуальніших проблем криміналістики на час вибору тем наукових досліджень, формулюванні

їх завдань і напрямів проведення наукових пошуків, а також у визначенні, хто з працівників правоохоронних органів, які висловили бажання працювати над дисертаціями під його науковим керівництвом, здатен якнайкраще впоратися з певною темою дослідження. Завдяки такому підходу професора В. П. Бахіна як наукового керівника, а також проявленим його учнями під час роботи над дисертаціями наполегливості, майстерності, схильності до наукової роботи криміналістика збагатилася низкою дисертаційних досліджень з актуальних проблем. У цих роботах було представлено результати, спрямо-

вані на розв'язання проблем слідчої практики, зокрема дослідження тем, до яких В. П. Бахін зі своїми учнями вдалися вперше серед криміналістів. Нові часи та реалії ставлять перед правоохоронними органами й криміналістикою як наукою нові завдання. Наукова школа професора В. П. Бахіна діє, розвивається, поповнюється новими здобувачами, які здійснюють наукові дослідження й у майбутньому зроблять свій внесок у розвиток криміналістики – науки, якій Володимир Петрович Бахін був відданий усе життя.

References

- [1] Aleksandrenko, O., & Zhenuntii, V.I. (2024). Worthy contribution of Professor V.P. Bakhin to the training and certification of highlyqualified legal personnel of Ukraine. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(28), 116-123. DOI: 10.33270/02242802.116
- [2] Aleksandrenko, O.V. (2004). The criminalistic problems of overcoming of counteraction to investigation. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [3] Aliksieiev, A.A. (2004). Optimization of the Criminalistic training of investigators in the system of Ukrainian Ministry of Internal Affairs. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [4] Cherniavskiy, S.S., & Yusupov, V.V. (2021). Development of criminalistic scientific schools of the National Academy of Internal Affairs. *Expertise and Forensics*, 35(1), 7-14. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-35-1-7
- [5] Ishchenko, A.V. (1984). Forensic recommendation as a way to ensure investigative practice with the achievements of science and technology. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [6] Kuzmychov, V.S. (1986). Scientific bases and practice of implementing the principle of suddenness in investigative activities. *Candidate's thesis*. Kyiv.
- [7] Lukianchykov, B.Ye. (2001). Unusual, types of methodology of crime investigation as a trend of criminalistic methodological improvement. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [8] Sadchenko, A.A. (1989). Studying the needs of investigative practice as a condition for its improvement. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [9] Sakalo, V.A. (2002). Tactics of criminal activity. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [10] Shepitko, V.Yu. (2020). Formation of criminalistics and forensic didactics in Ukraine. *Theory and practice of forensics and criminalistics*, 22, 7-19. DOI: 10.32353/khrife.2.2020.01
- [11] Stepaniuk, R.L., & Matiushkova, T.P. (2021). *Criminalistics and Forensic Sciences: Problems of Differentiation and Integration*. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 3(94), 263-272. DOI: 10.32631/v.2021.3.24
- [12] Tursunov, I.Kh. (1986). Disclosure of crimes on the spot: activities, organization, tactics. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
- [13] Yaremchuk, V.O. (2019). Formation of a modern system of criminalistics knowledge. *Problems of Legality*, 146, 247-255. DOI: 10.21564/2414-990x.146.175034
- [14] Yusupov, V.V., & Antoshchuk, A.O. (2019). Forensic Science School of Professor A. V. Ishchenko. *Forensic Bulletin*, 1(31), 96104. DOI: 10.37025/1992-4437/2019-31-1-96
- [15] Zavalov, S.M. (2005). The method of committing a crime: modern problems of study and use in crime combating. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.

Список використаних джерел

- [1] Александренко О. В., Женунтій В. І. Гідний внесок професора В. П. Бахіна в підготовку та атестацію юридичних кадрів вищої кваліфікації України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2 (28) С. 116–123. DOI: 10.33270/02242802.116
- [2] Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 20 с.
- [3] Алексеев О. О. Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1984. 19 с.
- [4] Чернявський С. С., Юсупов В. В. Розвиток криміналістичних наукових шкіл Національної академії внутрішніх справ. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1. С. 7–18. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-35-1-7
- [5] Іщенко А. В. Криміналістична рекомендація як засіб забезпечення слідчої практики досягненнями науки і техніки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1984. 19 с.

- [6] Кузьмичов В. С. Наукові основи і практика реалізації принципу раптовості у слідчій діяльності : дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1986. 18 с.
- [7] Лук'янчиков Б. Є. Вневидові методики розслідування злочинів як напрямок удосконалення криміналістичної методики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2001. 19 с.
- [8] Садченко О. О. Вивчення потреб слідчої практики як умова її вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1989. 21 с.
- [9] Сакало В. О. Тактика злочинної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 16 с.
- [10] Шепітько В. Ю. Формування криміналістики та криміналістичної дидактики в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 7–19. DOI: 10.32353/khrife.2.2020.01
- [11] Степанюк Р. Л., Матюшкова Т. П. Криміналістика та forensicscience: проблеми диференціації та інтеграції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 263–272. DOI: 10.32631/v.2021.3.24
- [12] Турсунов І. Х. Розкриття злочинів за «гарячими слідами»: діяльність, організація, тактика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1986. 18 с.
- [13] Яремчук В. О. Формування сучасної системи криміналістичних знань. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 247–255. DOI: 10.21564/2414-990x.146.175034
- [14] Юсупов В. В., Антошук А. О. Криміналістична наукова школа професора А. В. Іщенко. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 1 (31). С. 96–104. DOI: 10.37025/1992-4437/2019-31-1-96
- [15] Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 19 с.

ALEKSANDRENKO Olena

PhD in Law, Associate Professor, Senior Researcher of the Research Laboratory on Forensic Support and Forensic Expertise of the Educational and Scientific Expert Forensic Institute of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7593>;

ZHENUNTII Volodymyr

PhD in Law, Senior Researcher

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0578-1494>

Professor V.P. Bakhin's Significant Personal Contribution to the Preparation of Forensic Science and Scientific-Pedagogical Personnel

Abstract. The role of the renowned Ukrainian criminalist, Doctor of Law, Professor V. P. Bakhin, as a scientific supervisor in the selection and training of scientific personnel in criminology during his work at the National Academy of Internal Affairs is considered. The article provides a comprehensive analysis of the contribution of Professor V. P. Bakhin and representatives of his scientific school to the development of criminology, highlighting the theoretical and practical significance of the dissertation research carried out under his supervision. It is noted that the dissertations of his students covered key areas of criminology, and their topics remain relevant even in the context of full-scale aggression against Ukraine. The relevance, object and subject, scientific novelty and practical significance of the dissertation research for the degree of Candidate of Legal Sciences, carried out under the scientific guidance of V. P. Bakhin, are considered. The scientific novelty and practical significance of each of the considered dissertation studies of the scientific school of Professor V. P. Bakhin, which remain relevant and form the basis of modern criminalistics methodology, are determined. The scientific foresight of V. P. Bakhin in identifying the most pressing problems of criminalistics when selecting topics for scientific research, his role in the training and certification of scientific and scientific-pedagogical personnel in criminalistics

Keywords: forensics; scientific contribution; dissertation research; investigative activity; investigative practice; needs of practice.

ОГЛЯД НАУКОВИХ ЗАХОДІВ

DOI: 10.33270/02253002.10
УДК 342.2(477)"366"

ГУСАР Ольга*

кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0005-7360>;

КУПІНА Людмила

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5091-8333>;

КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА Наталія

доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1116-4751>

Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України

*Огляд та рекомендації круглого столу «Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України»
(м. Київ, 13 березня 2025 року), проведеного Інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України*

Україна перебуває на етапі важливих перетворень системи державного управління, зумовлених як зовнішніми викликами, так і внутрішніми потребами модернізації державного механізму. Воєнний стан у країні створив виняткові умови для функціонування органів державної влади, актуалізувавши питання безпеки та спроможності державних інституцій у забезпеченні сталого розвитку в повоєнний період. Державні та суспільні трансформації в українському воєнному соціумі, обтяжені руйну-

ванням критичної та цивільної інфраструктури, дестабілізацією економіки й ринку праці, демографічною кризою, а також іншими негативними наслідками війни, формують передумови для пошуку науково обґрунтованих рішень модернізації функцій держави задля повоєнного відновлення з вектором євроінтеграції. Впевнені, що модернізація функцій держави стане запорукою забезпечення стабільного розвитку держави, створення гідних умов життя і зміцнить позиції України на міжнародній арені.

Історія статті:

Отримано: 20.08.2025
Переглянуто: 25.09.2025
Прийнято: 17.10.2025

Рекомендоване посилання:

Гусар О., Купіна Л., Кушакова-Костицька Н. Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України : огляд та рекомендації круглого столу «Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України». *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 2 (30). С. 97–100. DOI: 10.33270/02253002.10

* Відповідальний автор

© Гусар О., Купіна Л., Кушакова-Костицька Н., 2025

Саме з метою напрацювання пропозицій зміни підходів до змісту функцій держави та розроблення нормативно-правових механізмів повоєнного відновлення України в Інституті правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України 13 березня 2025 року провели науково-практичний круглий стіл «Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України».

Учасники круглого столу констатували необхідність вироблення ключових підходів для модернізації діяльності органів публічної влади, а саме: адаптацію до європейських стандартів управління, імплементацію принципів прозорості, ефективності, підзвітності та орієнтації публічної політики на потреби громадян, оптимізацію інституціональної структури державного управління та посилення її спроможності задля ефективного функціонування державного механізму.

Учасники круглого столу зазначили, що перспективними напрямками удосконалення діяльності органів державної влади є розвиток людського капіталу в системі державного управління, підвищення рівня цифровізації та автоматизації управлінських процесів, запровадження дієвих механізмів моніторингу та оцінювання результативності реформ, зокрема із залученням інститутів громадянського суспільства.

Під час обговорення ключових доповідей учасників круглого столу зроблено висновки, що трансформація функцій держави повинна базуватися на впровадженні інтегрованих підходів до державного управління з огляду на національні особливості та найкращі світові практики. Такі підходи сприятимуть подоланню воєнних викликів та налагодженню процесів повоєнної відбудови Української держави.

Після обговорення було сформовано рекомендації учасників круглого столу органам публічної влади, на які треба зважати під час підготовки документів державного стратегічного значення та проєктів нормативно-правових актів. Зміст цих документів спрямовує на врегулювання трансформованих під впливом війни суспільних і публічних відносин.

Зокрема, запропоновано:

1. У сфері правотворчої діяльності:

– удосконалити процес здійснення правової експертизи проєктів нормативно-правових актів щодо їх відповідності правовим вимогам і прогнозування їх впливу на суспільні відносини після ухвалення. Це дасть змогу запобігти низькій ефективності національного законодавства;

– сформувати «надзвичайне» законодавство як результат правотворчості в умовах воєнного стану з метою консолідації діяльності державних органів і суспільства для захисту державності та збереження правопорядку;

– адаптувати до стандартів ЄС нормативно-правову базу у сфері правового регулювання

інформаційної діяльності держави в умовах повоєнного відновлення з огляду на стрімку цифровізацію діяльності органів публічної влади.

2. У сфері економіки:

– внести зміни до Економічного кодексу України з відповідним визначенням основних засад функціонування національної економіки та завдань, що стоять перед державою: забезпечення сталого розвитку й національної безпеки;

– внести зміни до Бюджетного кодексу України в частині використання коштів, отриманих за ліцензії у сфері організації та проведення азартних ігор, а також випуск та проведення лотерей на відновлення та відбудову закладів освіти та закладів охорони здоров'я у період дії воєнного стану та повоєнного відновлення.

3. У соціальній сфері:

– посилити соціальну функцію держави як інструменту гарантування реалізації соціальних прав людини за допомогою активної взаємодії влади, громадянського суспільства та особи, що сприятиме модернізації соціальної політики для розвитку людиноорієнтованої моделі європейської соціальної держави;

– оновити зміст соціальної функції держави з акцентом на соціальну та професійну адаптацію ветеранів війни, для чого необхідно доповнити Державний стандарт соціальної адаптації положеннями про соціальну адаптацію ветеранів війни або створити окремий державний стандарт для цієї категорії громадян – Державний стандарт професійної адаптації ветеранів війни;

– удосконалити нормативно-правову базу з питань фінансування соціального захисту військовослужбовців внесенням відповідних змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-XII від 20.12.1991; оновити систему житлового забезпечення військовослужбовців.

4. У сфері правоохоронної діяльності:

– провести системну та збалансовану модернізацію правоохоронної функції держави, яка покликана удосконалити нормативне регулювання діяльності правоохоронних органів, визначити ціннісні орієнтири в забезпеченні правопорядку, удосконалити організаційну культуру та структуру управління правоохоронних органів. Запропоновано поетапне здійснення:

Перший етап – підготовчий: розроблення, обговорення та схвалення Концепції модернізації органів правопорядку; розроблення та затвердження Державної цільової програми «Реформа органів правопорядку»; реалізація передбачених Концепцією заходів, які не потребують внесення змін і доповнень до законодавства України; розрахунок видатків, потрібних для проведення модернізації; розроблення проєктів законів України та інших нормативно-правових актів, необхідних для проведення модернізаційних змін; моделювання результатів формування оновленої системи органів правопорядку на рівні держави,

регіону, району та громади; кадрова підготовка та перепідготовка працівників органів правопорядку.

Другий етап – супровідний, який передбачає формування позитивного ставлення суспільства до проведення модернізації, основною метою якої є забезпечення прав і свобод людини і громадянина, повернення влади в особі органів правопорядку в кожному населений пункт на рівні місцевого самоврядування; проведення експерименту на базі одного з регіонів щодо втілення нової структури органів правопорядку, його аналіз, оцінка і схвалення відповідних рішень про усунення недоліків; розроблення критеріїв оцінки діяльності органів правопорядку різних рівнів у частині надання ними адміністративних послуг.

Третій етап – завершальний, який передбачає формування вертикалі органів правопорядку, розширення їх повноважень на рівні району, міста, району в місті: створення підрозділів Національної поліції на території кожної територіальної громади та мікрорайону у містах; створення органів правопорядку на рівні району, міста, району в місті; створення регіональних управлінь відповідно до меж регіонів; подальша модернізація органів правопорядку відповідно до змін законодавства України в напрямі їх перетворення на ефективну систему забезпечення прав і свобод людини шляхом поетапної відмови від виконання низки невластивих їм функцій, усунення дублювання з відповідним посиленням повноважень конкретних органів за напрямками їх юрисдикції.

– здійснити модернізацію судової системи України за такими ключовими напрямками: реформа суддівського корпусу (оптимізація процесу добору / конкурсу суддів, запровадження спеціалізації та створення військових судів); забезпечення доступу до правосуддя (відновлення судової інфраструктури, цифровізація судочинства); інтеграція судової системи з міжнародними стандартами (імплементація міжнародних норм і співпраця з європейськими інституціями). Додатково в межах реформи суддівського корпусу також є доцільним: а) створити нову мережу судів шляхом укрупнення; б) запровадити спеціалізацію суддів з розгляду кримінальних проваджень щодо воєнних та інших міжнародних злочинів, реалізація якої можлива лише після поповнення кадрового ресурсу; в) посилено співпрацювати з Міжнародним кримінальним судом.

5. У сфері національної безпеки:

– забезпечити подальший розвиток оборонної функції держави, що передбачає удосконалення законодавчої бази з огляду на досвід провідних країн НАТО та ЄС, оновлення та зміцнення військових формувань, а також впровадження модерних інженерних розроблень задля забезпечення обороноздатності, технологічне переозброєння, демократичний контроль, інтеграцію в міжнародні безпекові структури, належний соціальний захист військовослужбовців;

– систематизувати законодавство у сфері оборони України з метою усунення повторень, протиріч та неузгодженостей положень чинних законодавчих актів з питань оборони України, розробити Концепцію національної безпеки та оборони України для посилення оборонної та безпекової функції держави в повоєнний період;

– розробити проєкт Кодексу про оборону України, що дасть змогу уніфікувати оборонну термінологію; привести у відповідність з Конституцією України положення про використання Збройних Сил України та інших військових формувань; регламентувати питання оголошення стану війни та визначення меж дії «воєнного часу»; деталізувати та розмежувати завдання та функції всіх складових сектору безпеки й оборони у сфері оборони в мирний час і в особливий період; визначити структуру керівництва складовими сил оборони й регламентувати їхню взаємодію під час відсічі збройної агресії.

6. У сфері цифрової трансформації та інформаційної безпеки:

– підтримати законодавчі ініціативи щодо регулювання проблем дезінформації і антиукраїнської пропаганди в національному інформаційному просторі та її координації з відповідними структурами ЄС у контексті вдосконалення інформаційної функції держави;

– підтримати законопроєкти, спрямовані на посилення гарантій діяльності медіа, журналістів і права громадян на доступ до інформації в повоєнний період та відновлення інформаційних прав громадян, які було обмежено у зв'язку з воєнним станом й необхідністю забезпечення інформаційної безпеки;

– вдосконалити правове забезпечення цифрової трансформації управлінських процесів в органах державної влади й місцевого самоврядування та інноваційних підходів до ухвалення рішень на різних рівнях влади, зокрема під час застосування штучного інтелекту.

7. У сфері прав людини:

– проаналізувати доцільність обмежень прав громадян в умовах воєнного стану та в повоєнний період, адже їх неправомірне обмеження може зумовити антидемократичний вектор розвитку суспільства;

– посилити суспільну обізнаність і винести на громадське обговорення питання модернізації державних інституцій та їх функціоналу з метою забезпечення сталого повоєнного розвитку.

8. У сфері державного управління:

– реформувати державне управління, оптимально розподіляючи функції між центральними та місцевими органами влади шляхом: 1) удосконалення системи децентралізованого управління, що сприятиме швидкому ухваленню рішень на місцевому рівні; 2) здійснення цифровізації державного управління і автоматизації управлінських процесів для зниження бюрократичного навантаження; 3) посилення антикорупційного контролю

через прозорість процесів розподілу державних ресурсів і міжнародної допомоги; 4) реформування кадрової політики державного сектору для залучення висококваліфікованих спеціалістів;

– модернізувати функцію контролю, трансформуючи контрольно-наглядову функцію держави в контрольно-координаційну. Така функція здатна забезпечити гнучкість, адаптивність та оперативність реагування на нові виклики й сприяти ефективній роботі всієї системи публічного управління. Контрольно-координаційну функцію треба спрямовувати на узгодження політик, планів і дій для досягнення загальних стратегічних цілей, усунення дублювання зусиль і оптимізацію використання державних ресурсів;

– проводити подальші теоретичні й прикладні наукові дослідження з проблем запобігання та

протидії корупції, впроваджувати політику доброчесності в органах державної влади, вдосконалювати антикорупційне законодавство як одне з важливих факторів модернізації функціонування органів державної влади;

– інтегрувати в державну політику рекомендації експертів і наукових установ задля вдосконалення підходів у здійсненні публічної політики.

Надані рекомендації спрямовані на підвищення ефективності роботи органів державної влади та місцевого самоврядування з огляду на досягнення цілей сталого розвитку України, покращення забезпечення реалізації та захисту прав людини, удосконалення національного законодавства задля повоєнного відновлення української держави й інтеграції до європейського простору.

HUSAR OIha

PhD in Law, Associate Professor, Leading Researcher of the Department of Public Law Research of the Institute of Legislation and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0005-7360>;

KUPINA Liudmyla

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Public Law Research of the Institute of Legislation and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5091-8333>;

KUSHAKOVA-KOSTYTSKA Nataliia

Doctor of Law, Professor, Leading Researcher of the Department of Public Law Research of the Institute of Legislation and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1116-4751>

Current Problems of Modernizing the Content of State Functions in the Conditions of Post-War Development of Ukraine

Review and Recommendations of the Round Table "Current Problems of Modernization Content of State Functions in the Conditions of Post-War Development of Ukraine" (Kyiv, March 13, 2025), Held by the Institute of Law-Making and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Шановні науковці та колеги-практики!

Національна академія внутрішніх справ здійснює набір статей у наукові фахові видання:

- «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Філософські та методологічні проблеми права» (з юридичних наук);
- «Юридична психологія» (з юридичних і психологічних наук);
- «Наука і правоохорона» (з юридичних наук).

Журнали включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»), вони мають загальнодержавну й зарубіжну сферу розповсюдження.

Прагнучи створити професійну міжнародну платформу для аналізу й обговорення проблем і тенденцій у юридичній сфері, академія публікує журнали «Науковий вісник НАВС» та «Юридичний часопис НАВС» англійською мовою.

Прийом наукових статей для опублікування в наукових фахових виданнях триває на постійній основі. Для подання публікації рукопис необхідно оформити відповідно до встановлених вимог.

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше ніж 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів) включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язково є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий двома мовами (українською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням адреси та структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи;

- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відображати досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);

- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, ураховуючи ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);

- ключові слова та словосполучення (від п'яти до семи), які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, огляд літератури, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати в круглих дужках, наприклад: (Shevchenko, 2022). В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. **Не слід використовувати** посилання на праці, опубліковані понад 10 років тому, на власні наукові праці (допускається не більше ніж 10 % самоцитування), тези доповідей, звіти, автореферати, підручники, навчальні посібники, усі інші видання, що не є науковими, а також джерела, видані на території РФ та Республіки Білорусь, мовою країни-агресора або авторами, країною походження яких є Російська Федерація.

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style.

2. Список використаних джерел і References мають складатися щонайменше з 15 джерел.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Нормативно-правові акти розміщуються у зносках наприкінці кожної сторінки, зокрема у списку використаних джерел не зазначаються.

5. Описи джерел розташовують за алфавітом. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

УВАГА! Автори несуть повну відповідальність за дотримання принципів академічної доброчесності, достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

3 питань розміщення статей у фахових виданнях НАВС звертайтеся за тел.: (044) 520-08-47, e-mail: rvc@navs.edu.ua

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1; e-mail: rvc@navs.edu.ua.

Філософські та методологічні проблеми права

2
(30)
2025

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 25.11.2025
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 6,5
Ум. друк. арк. 6,04
Наклад 50 прим.

Philosophical and Methodological Problems of Law

**2
(30)
2025**

Scientific Magazine

Published semiannually

Figuration and making up

Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: November 25st, 2025
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 6,5
Simulated publisher's pages 6,04
Circulation 50